

K 17237
4

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

საქართველოს ისტორიულ- ეთნოგრაფიული ატლასი

მანაღები

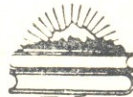
საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

ქართული
ენათმეცნიერება

ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი

ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო ს
ისტორიულ-ეთნოგრაფიული
ატლასი
მ ა ს ა ლ ე ბ ი

გამომცემლობა „მეცნიერება“

თბილისი

1980

902.7 (C 922)

902 . 7 (C 41)
902 . 7 (47 . 922)
მ 362

წინამდებარე ნაშრომის მიზანია განზოგადებასთან ერთად გაარკვიოს ქართული ხალხური კულტურისა და ყოფის შემადგენელი ელემენტები, დაადგინოს მათი გავრცელების არეები და სიხშირე, გამოავლინოს ეთნოგრაფიული მოვლენების შესაბამისი კანონზომიერებანი და სამეცნიერო კარტოგრაფების, ტაბულებისა და ილუსტრაციების საშუალებით ასახოს ქართული ეთნოგრაფიული სინამდვილე დროის გარკვეულ მონაკვეთში. ნაშრომში შეტანილია მიწათმოქმედებისა და მევენახეობა-მელვინეობის რიგი თემებისა, რომელსაც წინ უძღვის შესავალი ნაწილი და საქართველოს მოსახლეობის ანთროპოლოგიური დახასიათება.

8

სარედაქციო კოლეგია:

მ. აბდუშელიშვილი, ნ. აბესაძე, ნ. ბრეგაძე, ნ. მინდაძე, თ. ოჩიაური, ჯ. რუხაძე, გ. ჩიტაია (რედაქტორი), თ. ცაგარეიშვილი (მდივანი), ნ. ხაზარაძე, გ. ჯავახიშვილი.

K17237
4

ს $\frac{10602}{M 607 (06) - 80}$ 173 — 78 © გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1980

საქართველოს სსრ
სსრ სსრ
რესპუბლიკური
ბიბლიოთეკა

სკ-20
შეგორი

77 1000 X L H 10 5

2602

2-10

გიორგი ჩიბაია

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

ქართული ეთნოგრაფიული ატლასის მიზანია, განზოგადებასთან ერთად, გაარკვიოს ქართული ხალხური კულტურისა და ყოფის შემადგენელი ელემენტები; დაადგინოს მათი გავრცელების არეები და სიხშირე დროის გარკვეულ მონაკვეთზე; გამოავლინოს მოვლენების შესაბამისი კანონზომიერებანი.

ამოცანა მდგომარეობს იმაში, რომ სამეცნიერო კარტოგრაფების, ტაბულებისა და სათანადო ტექსტების შემწეობით აისახოს ეთნოგრაფიული სინამდვილე, წარსული და აწმყო.

ამასთან ერთად, ქართულ ეთნოგრაფიულ ატლასს პრაქტიკული ამოცანაც აკისრია, რამდენადაც რუკების, ტექსტებისა და ტაბულების მეშვეობით შეიძლება სწრაფად გამოჩნდეს ამა თუ იმ მოვლენის ხასიათი, მისი ხნოვანება და სპეციფიკურობის ნიშნები.

დასახული მიზნის მიღწევა და სასურველი შედეგების მოპოვება შესაძლებელია მხოლოდ მაშინ, თუ ყოფისა და კულტურის შესწავლა სათანადო სიმადლეზეა, დაწინაურებული ეთნოგრაფიული მოვლენების კომპლექსური კვლევა, დადგენილია მათი კანონზომიერება და მეტ-ნაკლებად გამორკვეულია ყოფისა და კულტურისათვის დამახასიათებელი თავისებურებანი. ზემოთქმული ვარაუდობს სანდო, ზუსტ, ყოველმხრივსა და დეტალურ აღწერილობას, ეთნოგრაფიული მოვლენების დესკრიპციას.

იმისათვის, რომ ატლასმა დასახულ მიზანს წარმატებით მიიღწიოს, ეთნოგრაფიული მოვლენები მასში აისახება არა როგორც იზოლირებული ფაქტები, არამედ გარემოცვაში, სხვა მოვლენებთან კავშირში, როგორც ერთი-მეორეზე გადაჯაჭვული რგოლური მოვლენები (მაგ., თონე და პურის ჭიშები; თონე მთასა, ბარსა და სხვა ზონალობაში; სახლი და ვერტიკალური ზონალობა).

ცნობილია, რომ თავისთავად, იზოლირებულად აღებულ ფაქტი გამოუყენებელია, თუ ის არ არის ახსნილი. გენეტიკურად; მეორე მხრივ, ნებისმიერი ფაქტი თუ მოვლენა შეიძლება უაზრობამდე იყოს დაყვანილი, თუ იგი განხილულია იზოლირებულად, კომპლექსისაგან მოწყვეტით.

ყოველივე ზემოთქმულს დავძენთ, რომ სტატისტიკურ მდგომარეობაში მოცემული ფაქტი და მოვლენა მოკლებულია მეცნიერულ შინაარსს და გამოუყენებელია. ფაქტისა და მოვლენის არსში ჩაწვდომა და შინაარსის გარკვევა შესაძლებელია მხოლოდ მაშინ, როდესაც შესწავლილია მისი (მოვლენის) ჩასახვა და განვითარება, ე. ი. როდესაც მოვლენა განხილულია ისტორიულ ჭრილში და სხვა მოვლენებთან თანაარსებობის პირობებში.

ყოფასა და კულტურაში ეთნოგრაფიული მოვლენები (ძველი და ახალი) არსებობენ არა დაქუცმაცებულად, არამედ მეტ-ნაკლები სიდიდის მქონე კომპლექსების სახით. აღსანიშნავია ისიც, რომ ეთნოგრაფიული კომპლექსები, ჩვეულებრივად, მეტად რთული, მრავალგზის გადაჯვარედინებული კულტურულ-

ეთნიკური მოვლენებია, რომელთა შიგნით ძველი და ახალი ელემენტების
ბრძოლა მიმდინარეობს.

(ყოველგვარი ეთნიკური (ეთნოსი) ერთობლიობის კულტურის სტრუქტურა შეიცავს: ბუნებრივ გარემოს, სადაც ეს ეთნოსი ცხოვრობს ან უცხოვრია, მატერიალურ კულტურასა და მეურნეობას, სოციალურ ურთიერთობასა და სულიერ კულტურას. თითოეული მათგანი თავის მხრივ მოიცავს ცალკეულ ელემენტებს. მაგ., ბუნებრივ გარემოში შედის: ოროგრაფია, ჰიდროგრაფია, ჰავა, ფლორა, ფაუნა, წიაღისეული ნამარხები, ნიადაგები, ტრასები და სხვ. მატერიალურ კულტურაში წარმოდგენილია: საკვები, ტანსაცმელი, საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობანი, დასახლება, შრომისა და ბრძოლის იარაღი, ტრანსპორტი და ა. შ. მეურნეობის დარგში: შემგროვებლობა, ნადირობა, მეთევზეობა, მეფუტკრეობა, მემინდვრეობა, მევენახეობა, მეღვინეობა, მებოსტნეობა, მეხილეობა, მესაქონლეობა, ხელოსნობა და სხვ.

კულტურულ-სამეურნეო თვალსაზრისით საქართველოსათვის ვერტიკალური ზონალობაა დამახასიათებელი. საქართველოში მთას უჭირავს საერთო ფართობის 58,6%, გარდამავალ ზოლს — 33,4%, ხოლო 13% დაბლობია. ვერტიკალური ზონალობის შესაბამისად საქართველო იყოფა: მთად (თუშეთი, ხევსურეთი, ფშავი, ხევი, მთიულეთ-გუდამაყარი, ზემო რაჭა, სვანეთი), ზეგანი იგივე გარდამავალ ზოლად (მესხეთი, ჯავახეთი, წალკა, ტაო-კლარჯეთი, ბასიანი, შავშეთ-იმერხევი, აჭარა) და ბარად (სამეგრელო, ლაზეთი, გურია, იმერეთი, ქართლი, კახეთი, ჰერეთი-მინგჩაურამდე).

საქართველოსათვის რომ ვერტიკალური ზონალობაა დამახასიათებელი, ეს ჯერ კიდევ შემჩნეული აქვს ვახუშტი ბატონიშვილს. ის წერს: ლიგანის ხეობა „ფრიად ნაყოფიერი ნარინჯით, თურინჯით, ლიმოთ, ზეთისხილით, ბროწეულითა, ლეღვით, ვენახით, ხილით შემკობილი, და ქებულნი მუნებურნი ყოველნივე. მარცვალნი ყოველნი ნაყოფიერებს გარნა სივიწროვით ვერ სთესვენ ბრინჯ-ბანბას. ჰავით არს ზაფხულს ცხელი, ზამთარს ფრიად თბილი. ახლორებენ მთანი თოვლიანნი და აგარაკნი, შვენიერებით აღმკულნი, ჟამისა¹ და ნახევარ-ჟამის სავალთა, პირუტყვიანი, ფრინველნი და თევზნი მრავალნი, და ყოველითა ნაყოფიერებითა აღვსილი“ [1].

ამგვარი (ვერტიკალური ზონალობა ასახულია სამეურნეო ვითარებაში (ბარის, გარდამავალი ზოლისა და მთის მიწათმოქმედება; ბარის ფერდის და მთის მესაქონლობა). აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ თითოეულ ზოლს შიგნით თავისი ბარი, თავისი ფერდა და თავისი „მთა“ გააჩნია ისე, რომ მთავარი დაყოფის მაჩვენებლები მცირე რაიონის (მიკრორაიონის) ფარგლებშიც მქლავნდება. ასე, მაგ., ხევსურეთის ისეთ უკიდურეს მთას, როგორცაა არხოტის თემი, აქვს თავისი ბარი (საქერეები), ზეგანი (სასავილები) და მთა (სახაროვნე).

სამეურნეო თვალსაზრისით თუ მაჩვენებლად ვაზსა და ღვინოს ავიღებთ, დავინახავთ, რომ ბარში ვაზიც ხარობს და ღვინოსაც აყენებენ, ხოლო ზეგანში თუმცა ვაზი არ ხარობს, მაგრამ ბარის ვენახებიდან ტკბილი ააქვთ და ღვინოდ აყენებენ. მთაში კი არც ვაზი ხარობს და არც ტკბილი ააქვთ ღვინისათვის (შდრ. მენა წალკაში და აფიონი ხევსურეთში). ასეთივე თვალსაჩინო მაჩვენებელია სახვნელი იარაღები: ბარში გაბატონებულია დიდი გუთანი (8-9 უღელ-

¹ ჟამის უძველესი მნიშვნელობის შესახებ იხ. პ. ინგოროყვა, ძველი ქართული წარმართული კალენდარი, საქ. მუზეუმის მოამბე, ტ. VII, თბ., 1932, გვ. 262—269.

ხარ-კამეჩით, 20 კილოგრამი რკინის ნაწილებით, დიდი მოდგამით, შესამცობელი დასახლების გარკვეულ ტიპთან, სახლის გარკვეულ სახეობასთან და სხვ.); ორხელა (ორი — ოთხი უღელი ხარით) — ზეგანში; ხოლო აჩაჩა (სახენელი ერთი უღელი ხარით) — მთაში; ასევე დიდი ურემი — ბარში, ჩოჩიალა ურემი და ბოლოთრია — ზეგანში და მარხილი — მთაში; კეკრი — ბარსა და ზეგანში, ხოლო მაღალ მთაში — ლეწვა საქონლის ფეხით. ასევე ითქმის ნაგებობების შესახებაც; ბარში ნაგებობები ჰორიზონტალურ კრილშია მოცემული, მთაში ვერტიკალურ განლაგებაში, ხოლო ზეგანში — შერეული სახის ნაგებობებია წარმოდგენილი.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ზეგანი, გარდამავალი ზოლი, ისტორიულად შუამავლის როლს ასრულებდა მთასა და ბარს შორის. დამახასიათებელია, რომ ამ ზოლში იყო წარმოდგენილი მსხვილი დაბური დასახლების პუნქტები, სადაც ბაზრობაზე თავს იყრიდა მთისა და ბარის საქონელი. ამ სახის დაბები ჯაჭვივით გასდევს საქართველოს აღმოსავლეთიდან დასავლეთამდე (ლაგოდეხი, ყვარელი, თელავი, ახმეტა, თიანეთი, ჟინვალი, წილკანი, მუხრანი, ახალგორი, ქვემო ჭალა, მეჯვრისხევი, ცხინვალი, ონი, ამბროლაური, ცაგერი, გორდი, წალენჯიხა, ჯვარი, ბეღია, ღურიფში და სხვ.).

ზემოთქმულს იმასაც დავძენთ, რომ ზეგანი, გარდამავალი ზოლი, როგორც ცნობილია სათანადო სპეციალური ლიტერატურიდან, ყველაზე უფრო მჭიდროდაა დასახლებული სხვა ზოლთან შედარებით. ასეა საქართველოშიც.

ვერტიკალური ზონალობის საფუძველზე, ატლასში ივარაუდება სამი ძირითადი ზოლი: ბარის, ზეგანისა და მთისა, რაც მდინარეების აუზების მიყოლებით მკვეთრად ჩამოყალიბებული ჩანს. ამასთანავე აღსანიშნავია, რომ თითოეული მდინარის აუზის შიგნით გამოიყოფიან ცალკეული მიკრორაიონები (ღუშეთი, ქაისხევი და სხვ.).

კულტურულ-ეთნიკური შედგენილობის თვალსაზრისით საქართველოს მოსახლეობა შეიძლება დაიყოს ისტორიულად ჩამოყალიბებულ ორ მთავარ ჯგუფად: ა) კოლხური ჯგუფი, რომელშიც ძირითადად დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობა შედის (სტრაბონის დროისათვის ზღვიდან შორაპნის ხაზამდე).

ბ) იბერიული ჯგუფი; მასში წარმოდგენილია ძირითადად აღმოსავლეთ საქართველოს მოსახლეობა (სტრაბონის დროისათვის შორაპნიდან ვიღრე მინგეჩაურამდე).

ისტორიულად კოლხური ჯგუფის ხალხი ძველი კოლხებიდან მომდინარეობს; იბერიული ჯგუფისა — თობალ-იბერებისაგან.

აქ წარმოდგენილი კულტურულ-ეთნიკური დაყოფა, ეთნიკურ-კულტურული მაჩვენებლების გარდა, ითვალისწინებს დიალექტოლოგიურსა და ანთროპოლოგიურ მონაცემებსაც. ამავე დროს დაყოფის ძირითადი პრინციპი ამოდის იმ თვალსაზრისიდან, რომ საქართველოში, ისევე, როგორც კავკასიაში, აბორიგენი მოსახლეობა ოდიდანვე იბერიულ-კავკასიური მოდგმის მოსახლეობაა. მეცნიერებაში წამოყენებული დებულება სხვა ჩამომავლობის სუბსტრატის აქ არსებობის შესახებ (ზანგური, სემიტური, ქამიტური, არიული) სინამდვილეს არ შეესაბამება (შდრ. B. Hrozný, Die Aelteste Geschichte Vorderasiens und Indiens, Prag, 1943, zweite, neubearbeitete und ergänzte Auflage).

ეს იმას როდი ნიშნავს, რომ იბერიულ-კავკასიური სუბსტრატი წმინდა სახითაა დღემდე შემონახული და რომ აქ ადგილი არ ჰქონია ხალხთა შერევასა

და კულტურული ელემენტების შერწყმას. შეიძლება თამამად ითქვას, რომ კასია არასოდეს თავისი ისტორიის გრძელ მანძილზე არ ყოფილა იზოლირებული, კარჩაკეტილი ქვეყანა. პირიქით, მსოფლიო ისტორიული მოვლენები, შორეული თუ მახლობელი, აქაც პოულობდნენ გამოძახილს და სათანადო გავლენას ახდენდნენ მასზე.

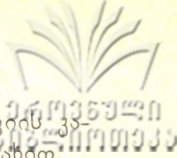
დღეისათვის ჩვენთვის კარგადაა ცნობილი, თუ როგორ იმოქმედეს საქართველოსა და კავკასიაზე ისეთმა მსოფლიო მნიშვნელობის მქონე ხალხთა მოძრაობებმა, როგორც იყო: ეგეოსის ხალხთა გადმოსახლება, კიმერიელებისა და სკვითების აქციები, ალექსანდრე მაკედონელის ომები, ხალხთა დიდი გადასახლება, არაბებისა და მონღოლთა შემოსევები და სხვ.

ეს გარემოება სრულიად არ ნიშნავს იმას, რომ საქართველოსა და კავკასიის მოსახლეობა შემდგარია დიდი ხალხების ნარჩენებისაგან, რომლებიც შეეხიზნენ კავკასიის მთებს და აქ განაგრძობენ განკერძოებულ, ურთიერთისაგან იზოლირებულ ცხოვრებას; ეს არც იმას ნიშნავს, რომ საქართველოსა და კავკასიის მოსახლეობის კულტურა არის პერიფერიული კულტურა, რომელიც ითვისებდა გარედან, ცივილიზაციის კერებიდან შემოტანილ კულტურის ელემენტებს და, უკეთეს შემთხვევაში, საქართველო და კავკასია მხოლოდ გადამცემი რგოლი იყო, რომლის მეშვეობით კულტურის მონაპოვრები გადაეცემოდა ჩრდილოეთიდან სამხრეთით, ან დასავლეთიდან აღმოსავლეთით, ან პირუკუ.

ამგვარი მცდარი შეხედულების მიხედვით ისე გამოდის, რომ საქართველომ და კავკასიამ თავისი არსებობის მანძილზე დამოუკიდებელი, თავისთავადი ხასიათის მქონე კულტურა ვერ შექმნა. ზოგიერთი მკვლევარი (R. Bleichsteiner) ცდილობს გაარკვიოს ამის მიზეზი. მათი აზრით, მიზეზი თითქოს ის უნდა იყოს, რომ საქართველოსა და კავკასიაში სათანადო გზები არ იყო და რომ საქართველო და კავკასია საკომუნიკაციო საშუალებებს იყო მოკლებული. ა. დიტმერი წერს: „უნდა აღინიშნოს, რომ ძველი ხანის ალემ-მიცემობაში სატრანსპორტო გამწვევი ძალის გამოყენებასთან ერთად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა სპილენძისა და რკინის მადნის ნედლეულის სახით გადაზიდვას ჩრდილოეთში მცირე აზიიდან და კავკასიიდან“ [2].

ქართული ეთნოგრაფიული ატლასის ერთ-ერთი ამოცანა ისიცაა, რომ არა მარტო გამოავლინოს ქართველი ხალხის კულტურის ნიშანდობლივი თავისებურებანი, არამედ კარტოგრაფების მეშვეობით თვალსაჩინო გახადოს ისინი საზოგადოებისათვის. დღემდე დაგროვილი ეთნოგრაფიული მასალა როგორც ქართველი, ისევე საერთოდ კავკასიის ხალხთა კულტურის შესახებ იმაზე მიუთითებს, რომ ამ ხალხების მიერ შექმნილია ორიგინალური, თავისთავადი ნიშნების მატარებელი ცივილიზაცია, რომელიც გამოიყოფა სხვა, დიდი თუ მცირე ცივილიზაციებიდან. ყოველივე ზემოთქმულს იმასაც დავძენთ, რომ ატლასი ასახავს კულტურის კომპონენტების უწყვეტობას.

ატლასის ძირითადი წყაროა ექსპედიციებისა და სამეცნიერო მივლინებების დროს შეგროვილი ეთნოგრაფიული მასალა, რომელიც გადატანილია საკარტოთეკო ბარათებზე. მასალის შეკრება წარმოებდა სათანადოდ დანაწევრებული მიკრორაიონების მიხედვით. ეს მასალა დაცულია საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ეთნოგრაფიის სექტორში, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ეთნოგრაფიის

განყოფილებაში და თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ეთნოგრაფიის კათედრაზე, დღიურების, ფოტოგადაღებებისა და ანაზომ-ჩანახატების სახით.

ველზე შეკრებილი მასალების გარდა, გათვალისწინებულია სამუზეუმო ექსპონატები, რომლებიც დაცულია როგორც საქართველოს სახელმწიფო, ღია ცისქვეშა, ისე სამხრეთმცოდნეო მუზეუმებში; ლენინგრადის ხალხთა მუზეუმსა და ანთროპოლოგიისა და ეთნოგრაფიის მუზეუმებში; მოკავშირე რესპუბლიკების სათანადო მუზეუმებში, აგრეთვე რიგ საზღვარგარეთის მუზეუმებში.

ამასთან ერთად, ამოკრებილია მასალა ერთიან სააღრიცხვო ბარათებზე ნაბეჭდი ლიტერატურიდან და საარქივო ხელნაწერებიდან ქართულ, რუსულ, სომხურ და სხვა ენებზე (ინგლისური, გერმანული, ფრანგული და ა. შ.). ბარათების რიცხვი ათეულ ათასებს აღემატება.

ატლასისათვის მასალის აღრიცხვა იფარგლება 150 წლის საზღვრებით. მასალის შეკრებისას სახელმძღვანელო პრინციპი იყო მოვლენებისა, ფაქტებისა თუ საგნების განხილვა კომპლექსურად, ყველა გარემოებასა და სიტუაციაში, რაც ხორციელდებოდა სათანადოდ შედგენილი კითხვარის მიხედვით. კითხვარი ითვალისწინებდა პასუხის მიღებას მთლიანობაში, ტოტალობაში. მაგ., ზომის, მოცულობის, ფორმის, შემადგენელი ნაწილების, მასალის, ფუნქციის, გამოყენების ხერხის, მიზნის და ა. შ. ამასთან ერთად, მოსახლეობის რომელი ჯგუფის ან რა პროფესიის მუშაკის მიერ გამოიყენებოდა, გამოყენების ინტენსიურობა, ვისი საკუთრებაა, საგნის განსაზღვრება (ტერმინი, მეტაფორა), რწმენა-წარმოდგენები და სხვა (იხ. თანდართული მასალის აღრიცხვის ბარათის ნიმუში და აღრიცხვის სქემა).

განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობა აქვს ამგვარად შეკრებულ მასალას ლიმიტროპულ ზოლში, როგორც ისტორიულ წყაროს. რუკაზე დატანილი ლიმიტროპული ზოლის გაღმა-გამოღმა შეგროვილი მასალა თვალნათლივ ავლენს ორი ეთნიკური ერთეულის როგორც ზოგადს, ასევე განსხვავებული კულტურის ელემენტებს.

ზემოთ დასახელებულ წყაროებზე დაყრდნობით და პრინციპების გათვალისწინებით პირველ რიგში დამუშავდა მიწათმოქმედება. წინამდებარე ნაკვეთში წარმოდგენილია მემინდვრობასა და მევენახეობაზე რამდენიმე თემა სათანადო კარტოგრაფიითა* და ტაბულებით. ნაკვეთის გამოცემის მიზანია იმის ჩვენება, თუ რა პრინციპით დამუშავდება და გამოიცემა საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასი. ამასთან ერთად, ვიდრე ატლასი მთლიანი სახით დამზადდება გამოსაცემად, ავტორთა კოლექტივს საშუალება ექნება გაითვალისწინოს სპეციალისტებისა და მკითხველი საზოგადოების შენიშვნები.

ლიტერატურა:

1. ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 136, თბ., 1941.
2. A. D i t t m e r, Allgemeine Völkerkunde, Braunschweig, 1954.

* კარტოგრაფებზე პირობითი ნიშნების გავრცელების სიხშირე შემდეგი პრინციპით აღინიშნება: ა. ინტენსიური, ბ. არაინტენსიური, გ. სუსტი.

ალრიცხვის გარათის ნიშნები

ქართული ეთნოგრაფიული ატლასი

ალრიცხვის ბარათი	სიტყვიერი მასალა, ნაბეჭდი ლიტერატურა
	ექსპონატი
	ფოტო
	ნახატი

სახელწოდება — ვარცხლი (|| ვარცხლი || დაუჭედელი ნავი || ცალფა ნავი)
აღნაგობა — ერთ მთლიან ხეში გამოთლილი ნავი. მასალა: თელა, კოპიტი,
თხმელა, წაბლი (იშვიათად — ძეწნა, ტირიფი).

დამზადება — ზომიან მოჭრილი ხე გარედან გაითლებოდა — „გაკოპიტდე-
ბოდა“ და ადგილზევე „ამოიღებოდა“. წინასწარ ლარს დაჰკრავდნენ (ლა-
რი—წყლიან ნახშირში დასველებული ბაწარია), სატეხითა და ნაჯახით ცო-
ტაზე ამოთლიდნენ ხეს, რომ ეჩოს კარგად მოეკიდებინა პირი, შემდეგ
ეჩოთი ბოლომდე ითლებოდა. ძირით — „ნერჩის“ სისქე ზომამდე ვა-
რაუდით დაჰყავდათ.

გამოყენება — გამოიყენებოდა პატარა მდინარეებზე, სამეურნეო საქმიან-
ობაში — ყანებში მიმოსვლისათვის შეშისა და ხე-ტყის დასამზადებლად,
ტვირთის გადასატანად.

კუთხეები —
ადგილი — დას. საქართველო. მდინ. რიონის აუზი (ხობი, ცივა, ცია).

წყარო — მ. გეგეშიძე, წყლის ტრანსპორტი დას. საქართველოში, მიმომხილ-
ველი III, 1953, გვ. 239—240. ნ. ხოშტარია, სოფ. ყულევის არქეოლო-
გიური გამოკვლევა, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, VII, № 1-2, 1946, გვ. 78.

დამატებითი ცნობები — ვარცხლი — ერთ ხეში ამოთლილი დაუჭე-
დელი ნავი (შდრ. დაჭედილი ნავი) ატარებს აგრეთვე „ნიშის“, „კანჯოს“
სახელწოდებას. ამჟამად ასეთი ნავეები იშვიათად იხმარება. არც თუ ისე
დიდი ხნის წინათ ფართო გავრცელება ჰქონდათ.

ამავე კუთხის ეთნოგრაფიული მონაცემებით დასტურდება მთლიანი
ხის ნავეების დამზადებაში ცეცხლის გამოყენება. ვარცხლისათვის შერჩე-
ული ხის მონაჭერს აქა-იქ ამოთლიდნენ და შიგ ცეცხლს აანთებდნენ.
ამომწვარ ადგილებს შემდეგ ეჩოთი თლიდნენ. ამომწვარი ადგილები სათ-
ლელად ადვილი იყო, მაგრამ ცეცხლის გამოყენება განსაკუთრებულ
სიფრთხილეს მოითხოვდა, რომ სანავე ხე არ დაზიანებულიყო. ამიტომ,
ეს წესი უპირატესობით არ სარგებლობდა პირდაპირ ამოთლასთან შე-
დარებით (იხ. მ. გეგეშიძე, დასახ. შრომა, გვ. 240).

მთლიანი ხის ნავეებს ამ კუთხეში დიდი ხნის ისტორია უნდა ჰქონდეს.
გასათვალისწინებელია ისტორიული ცნობები „კამარების“ შესახებ
(ნახე, მ. გეგეშიძე, დასახ. ნაშრ. მისივე, „მელვინეობის ხის იარაღ-ჭურ-
ჭელი დას. საქ.-დან“, საქ. სახ. მუზ. მოამბე).

მასალის აღრიცხვის სქემა

ღამათება 2

1	2	3	4	5	6
<p>საველე დღიურებიდან 1) ისტ. ინსტ. ეთნ. განყ. არქივი</p> <p>2) საქ. სახ. მუზ. ეთნ. განყ. კოლ.</p> <p>3) ეთნოგრაფიის კა- ბინეტი.</p>	<p>მუზეუმის კოლექციების აღრიცხვა (უნივერსიტეტ- ში სააღრიცხვო ბარათების მიხედვით)</p> <p>1) საქ. სახ. მუზ. ეთნ. განყ. კოლ.</p> <p>2) თბილისის ისტორი- ულ-ეთნოგრ. მუზეუმის კოლექცია</p> <p>3) ერმიკოვის კოლექცია</p> <p>4) ქუთაისის მუზეუმის კოლექცია</p> <p>5) სხვა მხარეთმცოდნ. მუზ. კოლექცია</p> <p>6) რუსეთის მუზეუმის კოლექცია</p> <p>7) საზღვარგარეთის მუზ. კოლექცია</p>	<p>ნაბეჭდი ლიტერატურა</p> <p>1) ქართული პერი- ოდიკა</p> <p>2) რუსული პერიო- დიკა</p> <p>3) რუსი და უცხოე- ლი მოგზაურები</p> <p>4) СМОПК</p> <p>5) МИЭБГКЗ</p> <p>6) ЭКОРГО и ИКОРГО</p> <p>7) КСХ და სხვ</p>	<p>საარქივო მასალები</p> <p>ა) საქართველოს ცენტრ. არქივი</p> <p>1) განის კომისია</p> <p>2) პეტროლდის მი- სალები</p> <p>3) სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოება</p> <p>4) სტატისტიკური სამ- მართველ მასალები</p> <p>5) კავკასიის განყ. რუს. ბელოგორი საზოგა- დოება</p> <p>ბ) მოსკოვის არქივები</p> <p>გ) ლენინგრადის არქივები</p>	<p>ხელნაწერთა ინსტიტუტისა და ლიტერატურული მუზეუმის მასალები</p> <p>1) ილიას მასალები</p> <p>2) რ. ერისთავის მასა- ლები</p> <p>3) ვაჟა-ფშაველას მასა- ლები</p> <p>4) აკაკის მასალები</p> <p>5) სასულიერო ტექს- ტებზე მიხაწურები</p> <p>6) მინიატურული მასალა</p> <p>7) კასტელის ალბომი</p>	<p>ქორეისკონდენტო ქსელის მოწოდე- ბული მასალა</p>

3 3 3 0

4 2 3 3

რუკა № 1. სპარტელოს (XIX ს. II ნახევარი) ადმინისტრაციული დაყოფა
ქუთაისის გუბერნია

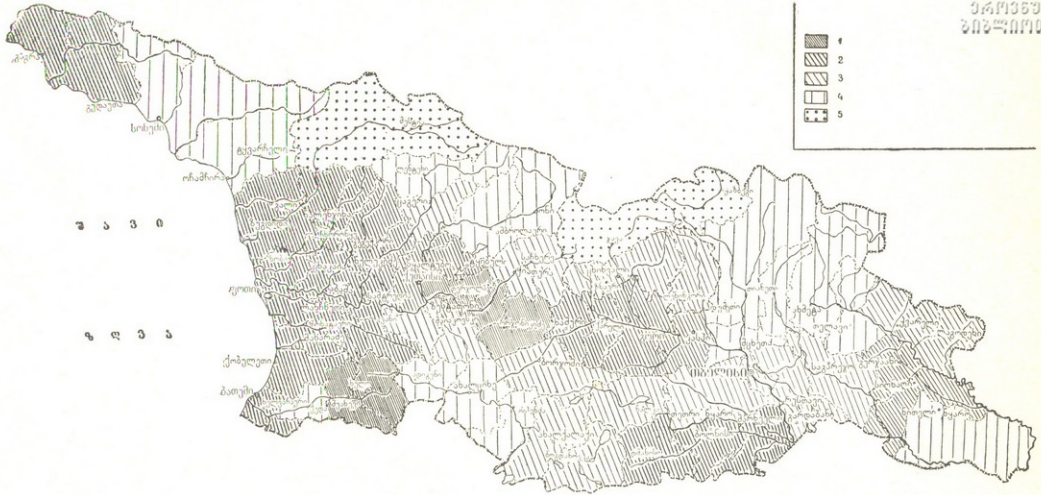

I სოხუმის ოკრუგი საპოლიციო უბნები: 1. სოხუმი-გულრიფში, 2. გაგრა-გუდაუ-
თა, 3. თამარე, 4. ვალი. II. ლეჩხუმის მაზრა 5. ტვიში-კრებალო, 6. ცაგერი-ლენ-
ტეხი, 7. მესტია. III. ზუგდიდის მაზრა 8. ზუგდიდი, 9. წალენჯიხა, 10. ხობი.
IV. სენაკის მაზრა 11. აბაშა-სამტრედია, 12. მარტვილი-კურჯუ, 13. ახალი სენაკი.
V. რაჭის მაზრა 14. ონი, 15. ამბროლაური. VI. შორაპნის მაზრა 16. შო-
რაპანი, 17. სანხერე, 18. კიათურა, 19. თერჯოლა, 20. ხარაგაული. VII. ქუთაისის-
მაზრა 21. ქუთაისი, 22. ტყიბული, 23. ვანი-ბაღდადი, 24. დაბლა-გომი, 25. ხონი-წყალტუბო.
VIII. ოზურგეთის მაზრა 26. ოზურგეთი, 27. ლანჩხუთი, 28. ჩოხატაური.
IX. ბათუმის ოლქი 29. ხულო, 30. ქედა, 31. სარფი, 32. ქობულეთი-ბათუმი
X. გორის მაზრა 33. ბორჯომი, 34. გორი-კასპი, 35. სურამი-მიხაილოვო, 36. ქარელი.
37. ცხინვალი-ჯავა-ზნაური. XI. ახალქალაქის მაზრა 38. ახალქალაქი,
39. ბოგდანოვკა. XII. ახალციხის მაზრა 40. აბასთუმანი, 41. ასპინძა, 42. ახალ-
ციხე. XIII. ბორჩალოს მაზრა 43. კასულო, 44. შულავერი-ბორჩალო-ლუქსემ-
ბურგი, 45. წალკა-დმანისი. XIV. თბილისის მაზრა 46. თბილისი-საგარეჯო, 47.
თეთრიწყარო, 48. გარდაბანი. XV. დუშეთის მაზრა 49. დუშეთი-ყაზბეგი, 50. მცხე-
თა, 51. ახალგორი. XVI. თიანეთის მაზრა 52. შუაფხო-ბარისახო, 53. თიანეთი,
54. ახმეტა-ოპალო. XVII. თელავის მაზრა 55. ყვარელი, 56. თელავი. XVIII. სიღ-
ნაღის მაზრა 57. ლაგოდეხი, 58. კაქრეთი, 59. სიღნაღი, 60. წითელი წყარო.

შ ა ვ ი
 ზ დ ვ ა

რუკა № 2. ადმინისტრაციული დაყოფა (XX ს-ის I ნახევარი)

ს ს ს ი
 რ რ რ ი

რუბა № 3. სოფლის მოსახლეობის საშუალო სიმჭიდროვე 1 კვ. კილომეტრზე, 1962 წ.

1. —75-ზე მეტი, 2. 50—75, 3. 35—50, 4. 10—25, 5. 10-მდე

ბალზაჟ აბღუშელიზმილი

მოსახლეობის ანთროპოლოგიური შედგენილობა

საქართველოს თანამედროვე მოსახლეობა ანთროპოლოგიურად საკმაოდ ერთგვაროვანია და სრულებითაც არ იმეორებს მისთვის დამახასიათებელ ეთნიკურსა და დიალექტური ნაირგვარობის სურათს; საგულისხმოა, რომ არც კავკასიის მოსახლეობაა რთული ანთროპოლოგიური შედგენილობისა; აქაც ძირითადად ერთ დიდ ევროპეიდულ რასასთან, ან, უფრო ზუსტად, ევრაზიული რასის სამხრეთ-ევროპეიდულ განშტოებასთან გვაქვს საქმე — და ეს მაშინ, როდესაც იშვიათად თუ მოიძებნება ტერიტორია, რომლის მოსახლეობა ხასიათდებოდეს უფრო მეტი ენობრივი და ეთნიკური ნაირგვარობით, ვიდრე კავკასია. მორფოლოგიური ტიპების სწორედ ეს ჰომოგენურობა ართულებს კავკასიის მოსახლეობის გენეზისის კვლევას ანთროპოლოგიური მონაცემების მიხედვით, რადგან, როგორც ცნობილია, ანთროპოლოგიური მონაცემების მნიშვნელობა შეუდარებლად უფრო ეფექტურია სხვადასხვა რასების კონტაქტის ზონაში, ვიდრე ერთი და იგივე რასის გავრცელების ზონაში.

კავკასიის მოსახლეობის ანთროპოლოგიური ერთიანობა, ცხადია, შემთხვევითი არ არის. იგი უდავო მაჩვენებელია კავკასიის უძველესი აბორიგენების ერთიანი წარმომავლობისა, მაგრამ ეს ერთიანობა იმ უძველეს პერიოდს განეკუთვნება, როდესაც ჯერ კიდევ დაწყებულიც არ იყო, დღეისათვის მკვეთრად გამოხატული, ეთნიკური დიფერენცირება. მხოლოდ შემდეგ, ისტორიული არსებობის მთელ მანძილზე, სხვადასხვა სოციალურ-ეკონომიური და ბუნებრივ-გეოგრაფიული პირობებისა თუ ერთმანეთისაგან განსხვავებული ხალხების შეგავლენის მეოხებით, თანდათან ჩამოყალიბდნენ ის ლოკალური ნაირსახეობები, რომლებიც დღეს, მიუხედავად ძირითადი მსგავსებისა, მაინც განასხვავებს ერთი მეორისაგან კავკასიისა და საქართველოს თანამედროვე მოსახლეობის რეგიონალურ ჯგუფებს.

საქართველოს ანთროპოლოგიური შედგენილობის გენეტიკური არსი, ლოკალური ტიპების ურთიერთდამოკიდებულება, მათი წარმოშობა, ჩამოყალიბება და მიმართება სხვა ანთროპოლოგიურ ტიპებთან, თვალნათლივ ვლინდება საქართველოსა და, ზოგადად, კავკასიის მოსახლეობის ანთროპოლოგიური ტიპების თავისებურებებში.

საქართველოს თანამედროვე მოსახლეობაში დადგენილია ძირითადად სამი ლოკალური ანთროპოლოგიური ტიპი: კოლხური, იბერული და კავკასიონური. თავის მხრივ, ზოგიერთი ამ ლოკალურ ტიპთაგანი წარმოდგენილია ადგილობრივ ნაირსახეობათა სახით. რამდენიმე სიტყვა ამ ლოკალური ნაირსახეობების შესახებ: საქართველოს შავიზღვისპირეთში გავრცელებულია ტიპები, რომლებიც ანთროპოლოგიური ნიშნების გარკვეული კომპლექსით ხასიათდება, სა-

ხელდობრ: მკვეთრად პროფილირებული სახე, თვალის ღია ფერი¹, თვალის ნაპრალის ვიწრო ჭრილი, სწორი შუბლი, ცხვირის მაღალი უნარიგი და ზეაწეული წვეტი, შედარებით ვიწრო სახე, დახვეწილი ყვრიმალეები, ზომიერი სისქის ქვედა ტუჩი, შედარებით ღია ფერის თმები, მცირე სიმაღლის ცხვირი, ზომიერად განვითარებული თმოვანი საფარველი, სახის მცირე მორფოლოგიური სიმაღლე, ზომიერი სიგანის თავი და საშუალო ოდენობის ზედა ქუთუთოს ნაოჭი.

მორფოლოგიური ნიშნების ასეთი კომპლექსი გავრცელებულია წალენჯიხის, ჩხორაწყუსა და ზუგდიდის რაიონის მეგრელებში; ლანჩხუთის, მახარაძისა და ნაწილობრივ ჩოხატაურის რაიონის გურულებში; ბათუმის, ქობულეთისა და ნაწილობრივ ხულოსა და ქედის რაიონის აჭარლებში და, აგრეთვე, გუდაუთის, ოჩამჩირისა და ნაწილობრივ ვაგრის რაიონის აფხაზებში. ამ ტიპს თავისი ლოკალიზაციის მიხედვით **შავიზღვისპირული ვარიანტი** ეწოდება (რუკა № 4).

დასავლეთ საქართველოს დანარჩენ რაიონებში გავრცელებულია ტიპი, რომელსაც ახასიათებს: სწორი შუბლი, მკვეთრად პროფილირებული სახე, ცხვირის მაღალი უნარიგი, მკვეთრად განვითარებული თმოვანი საფარველი. სახესა და ტანზე, დახვეწილი ყვრიმალეები, თვალის ჰორიზონტალური ჭრილი, ორტოქეილური ზედა ტუჩი, ღია ფერის თვალების საკმაოდ მაღალი პროცენტი; მკვეთრად გამოხატული ცხვირი, საშუალო ზომის თავის განივი დიამეტრი, მცირე ყვრიმალთა შუა დიამეტრი, ქუთუთოს ნაოჭის საშუალოზე მაღალი პროცენტი, საშუალოზე დაბალი სახის ფიზიონომიური სიმაღლე და შედარებით მოკლე ცხვირი. ნიშნების ასეთი კომპლექსით ხასიათდებიან: მაიაკოვსკის, ორჯონიკიძის, თერჯოლის, სამტრედიის, ზესტაფონის, ჭიათურისა და ვანის რაიონების იმერლები. ნიშნების ასეთივე კომპლექსი ხშირად გვხვდება საჩხერისა და ტყიბულის რაიონის იმერლებში, ცხაკაიას რაიონის მეგრელებში, ჩოხატაურის რაიონის გურულებში, ზულოსა და ქედის რაიონის აჭარლებში, ცაგერის რაიონის ლეჩხუმლებში; ზოგჯერ ასეთივე კომპლექსი გვხვდება აგრეთვე ბორჯომის რაიონის „ხეობლებში“, ხაშურისა და გორის ქართლებში და სხვ. ტერიტორიულად ეს ჯგუფები მოიცავენ დასავლეთ საქართველოს ძირითად მოსახლეობას, ამიტომაც მას **დასავლურ-ქართული** ანთროპოლოგიური ტიპი ეწოდება. როგორც თვით მორფოლოგიური დახასიათებიდანაც ჩანს, დასავლურ-ქართული და შავიზღვისპირული ვარიანტები ძალიან ახლოს დგანან ერთმანეთთან. ამიტომ, არსებობს მორფოლოგიური საფუძველი მათი ერთ ლოკალურ ტიპში გაერთიანებისა. ეს გაერთიანებული ანთროპოლოგიური ტიპი **კოლხური** ტიპის სახელს ატარებს და მისი ძირითადი დამახასიათებელი ნიშნებია: თავის საშუალო განივი დიამეტრი, ვიწრო სახე, თვალებისა და თმების ღია ფერი, ცხვირის ფუძისა და წვეტის ჰორიზონტული ან ოდნავ ზეაწეული მდებარეობა, ცხვირის მაღალი უნარიგი და ცხვირის ზურგის მაღალი განივი პროფილი, დაბალი სახე, ზომიერად სქელი ტუჩები და თმოვანი საფარველის საშუალოზე მეტი განვითარება. როგორც ვთქვით, ასეთი ტიპები გვხვდება დასავლეთ საქართველოში ზღვისპირეთის ჩათვლით.

აღმოსავლეთ საქართველოში მოსახლეობის ძირითადი მასისათვის დამახასიათებელია: მცირე სიმაღლის ცხვირი, სახეზე თმოვანი საფარველის უხვი

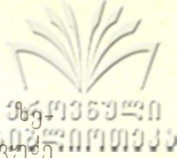
¹ კატეგორიები ვიწრო, ძალიან ვიწრო, მაღალი, დაბალი, მუქი, აქაც და შემდგომ თხრობაშიც მოცემულია მხოლოდ კავკასიურ მასშტაბში.

ს ა მ ი
ს ა მ ა

რუბა № 4. საქართველოს თანამედროვე მოსახლეობაში გავრცელებული ანთროპოლოგიური ტიპები

1. შავიზღვისპირული, 2. დასავლეთქართული, 3. აღმოსავლეთქართული, 4. სამხრეთქართული
5. კავკასიონური

განვითარება, ფართო შუბლი, საშუალო სიგანის თვალის ნაპრალი, თხელი მსხვილი და ტუჩი, მკვეთრად პროფილირებული სახე, ოდნავ დაწეული ცხვირის ტუჩი და წვეტი, ზედა ქუთუთოს ნაოჭის საშუალოზე მაღალი პროცენტი, საშუალო სიგანის თავი, საშუალოზე დაბალი ტანი, საშუალო სიგანის სახე და ზომიერად მუქი თმის ფერი. ასეთი ფორმებია გავრცელებული თეთრიწყაროს, საგარეჯოს, სიღნაღის, ყვარლის, წითელწყაროს, აგრეთვე, ხაშურის, გორის, კასპის, თელავისა და გურჯაანის რაიონებში. როგორც ჩანს, ჯგუფების ლოკალიზაცია მოიცავს აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიას, ამიტომ ბუნებრივია, რომ ამ ტიპს **აღმოსავლურ-ქართული** ვარიანტი ეწოდება.

X 17.237

საქართველოს სამხრეთ რაიონებში მცხოვრები ჯგუფები, აგრეთვე ხასიათდებიან ნიშნების გარკვეული კომპლექსით, რომელიც მათი ლოკალური თავისებურებების მაჩვენებელი უნდა იყოს. ასეთებია: თმისა და წვერის უხვი განვითარება, დახვეწილი ყვრიმალეები, მკვეთრად პროფილირებული სახე, სწორი შუბლი, ცხვირის მაღალი უნაგირი, ზედა ტუჩის ძირითადად ორტოქეილური, ზოგჯერ კი ოპისტოქეილური პროფილი. გულმკერდზე თმოვანი საფარველის უხვი განვითარება, ფართო შუბლი, ხრტილოვან ნაწილში გამოდრეკილი ცხვირის ზურგი, დაშვებული ცხვირის წვეტი, დაბალი სახე და დაბალი ტანი. ნიშნების ასეთი კომპლექსი ძირითადად გვხვდება მესხურსა და ჯავახურ ჯგუფებს შორის, ბოლნისისა და ბორჯომის ქართველებს შორის, და აგრეთვე წალკის რაიონის სოფ. რეხასა და ბათუმის რაიონის სოფ. სარფში მცხოვრებ ჯგუფებს შორის. დასახელებული ჯგუფები ძირითადად სამხრეთ საქართველოს რეგიონს მოიცავენ, ამიტომაც ამ ტიპს **სამხრეთ-ქართული** ვარიანტი ეწოდება.

ისევე როგორც შავიზღვისპირული და დასავლურ-ქართული ვარიანტები, აღმოსავლურ-ქართული და სამხრეთ-ქართული ვარიანტებიც ანთროპოლოგიურად ძალზე ახლოს დგანან ერთმანეთთან, რაც მათი ერთ ტიპში გაერთიანების მორფოლოგიურ საფუძველს იძლევა. ამ გაერთიანებულ ტიპს **იბერიული** ანთროპოლოგიური ტიპი ეწოდება და მისთვის ძირითადად დამახასიათებელია: საშუალოზე დაბალი ტანი, საშუალო სიგანის თავი, საშუალოზე ოდნავ დაბალი სახე, შედარებით მუქი თმები, ცხვირის დაშვებული წვეტი, ცხვირის მაღალი განივი პროფილი და უნაგირი, დაბალი და გამოდრეკილი ცხვირი, შედარებით თხელი ტუჩები და თმოვანი საფარველის ძლიერი განვითარება.

და ბოლოს, საქართველოს მაღალმთიანი ჯგუფები ხასიათდებიან ზემოაღწერილი ტიპებისაგან მეტ-ნაკლებად განსხვავებული ნიშნებით, რაც მათ მორფოლოგიურ თავისებურებებზე მსჯელობის საფუძველს ჰქმნის. ეს თავისებურებები განსაკუთრებით ვლინდება შემდეგი ნიშნებით: ფართო სახე, განიერი ქვედა ყბა, მაღალი სახე, ფართო თავი, ფართო შუბლი, ოდნავ დაშვებული ცხვირის წვეტი, ღია ფერის თვალების საშუალო პროცენტი, მაღალი ტანი, მაღალი ცხვირი, მედიალურ სიბრტყეში ოდნავ დაქანებული თვალების ჰრილი და საშუალო ან მაღალი ცხვირის უნაგირი. ქართული ჯგუფებიდან ანთროპოლოგიური ნიშნების ასეთი კომპლექსი ახასიათებს: ფშავებს, თუშებს, მოხევეებს, ხევსურებს, მთიულებს, გუდამაყრელებს, მთის რაჭველებს, სვანებს, თიანეთის რაიონის კახებს და ნაწილობრივ გუდაუთის რაიონის აფხაზებს, რომლებსაც, გარდა ამისა, შავიზღვისპირული ნიშნების კომპლექსი ახასიათებს. როგორც ჩამოთვლილი ჯგუფები გვიჩვენებენ, აღწერილი ტიპი ძირითადად მოიცავს მა-

2. ატლასის მასალები

დ. მარტის 1976. წ. სპ. მხ. სახელმწიფო რესპუბლიკური ბიბლიოთეკა

ლალმთიან ჯგუფებს. ამიტომ, მას ქართველმა ანთროპოლოგებმა კავკასიონის ტიპი უწოდეს; შემდეგ გამოირკვა, რომ კავკასიონის მთის კალთებზე დასახლებული ბით ასეთივე ტიპებით არიან დასახლებული ბალყარეთიდან დაღესტნამდე, მაგრამ ამ ზოგად ტიპსაც კავკასიონის ტიპს უწოდებენ დღეს ლიტერატურაში.

ამრიგად, საქართველოს თანამედროვე მოსახლეობაში გამოყოფილია 5 ლოკალური ნაირსახეობა: შავიზღვისპირული, დასავლურ-ქართული, აღმოსავლურ-ქართული, სამხრეთ-ქართული და კავკასიონის; აქედან, შავიზღვისპირული და დასავლურ-ქართული ფორმები კოლხური ტიპის ნაირსახეობებს წარმოადგენენ, ისევე როგორც აღმოსავლურ-ქართული და სამხრეთ-ქართული — იბერული ტიპისას. ამიტომ, დღესდღეობით საქართველოს თანამედროვე მოსახლეობაში სამ ძირითად ლოკალურ ტიპს არჩევენ: იბერულს, კოლხურსა და კავკასიონის ტიპებს. მიუხედავად იმისა, რომ ამ ტიპებს შორის გარკვეული მორფოლოგიური განსხვავებანი არსებობს, მსგავსება მათ შორის გაცილებით მეტია და ეს მსგავსება იმდენად დიდია, რომ ყველა ისინი ერთგვარად შედიან წინააზიური რასის შემადგენლობაში. ამით უპირისპირდებიან ჩრდილო-დასავლეთით პონტური ტიპის ჯგუფებს, ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლეთით — კასპიურ ტიპებს, მაგრამ ამის შესახებ ქვემოთ იქნება საუბარი.

საქართველოს თანამედროვე მოსახლეობის ანთროპოლოგიური ტიპები უშუალო კავშირში იმყოფებიან კავკასიის დანარჩენ მოსახლეობაში დადგენილ ანთროპოლოგიურ ტიპებთან. მათგან კავკასიის მოსახლეობის ანთროპოლოგიური კლასიფიკაციისათვის უმთავრესი მნიშვნელობა სამ ძირითად ტიპს აქვს, ესენია: ადიღური, კასპიური და წინააზიური ტიპები. იმისათვის, რომ გავარკვიოთ საქართველოს თანამედროვე მოსახლეობაში დადგენილი ანთროპოლოგიური ტიპების ადგილი კავკასიის ანთროპოლოგიურ ტიპებს შორის და მით დავაზუსტოთ მათი ადგილი ზოგად რასობრივ სისტემატიკაში, საჭიროა ზოგადად მაინც გადავავლოთ თვალი კავკასიის ანთროპოლოგიურ ტიპებს:

ადიღური ტიპისათვის განსაკუთრებით დამახასიათებელია: ცხვირის წვეტის პორიზონტალური ან აწეული მდებარეობა, თვალის ვიწრო ნაპრალი, ქუთუთოს ნაოჭის მაღალი პროცენტი, ღია ფერის თვალები, ცხვირის სწორი პროფილი, თავის დაბალი ან საშუალოზე დაბალი მაჩვენებელი, საშუალოზე დაბალი ტანი, საშუალო ან ოდნავ მაღალი სახის ფიზიონომიური სიმაღლე, ვიწრო შუბლი, წვერის სუსტი განვითარება და თმების ღია ფერი. ადიღური ტიპი გვხვდება ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის აბორიგენულ ჯგუფებში; ასეთებია, უპირველეს ყოვლისა, ყაბარდოელები, აბაზიანელები, ჩერქეზები და ადიღეელები. ნიშნების გარკვეული კომპლექსით ადიღურ ტიპს ემსგავსებიან აგრეთვე ინგუშები, კრიწები, ურუმები და სხვ.; ქართული ჯგუფები (სახჩერის, ჭიათურის, ლანჩხუთისა და ზოგიერთი სხვა რაიონის მოსახლეობა). აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ეს ტიპი თავისი მორფოლოგიური თავისებურებებით, ყველა კავკასიურ ჯგუფთან შედარებით, უმეტეს მსგავსებას გვიჩვენებს ჩრდილოური წარმოშობის ზოგიერთ ჯგუფთან (და აგრეთვე ნაწილობრივ იკონხალკის რაიონის ნოღაელებთან).

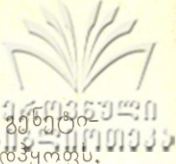
კასპიური ტიპი ჭარბობს აზერბაიჯანულ და ქურთულ-ეზიდურ ჯგუფებს შორის. იგი ხასიათდება: თმებისა და თვალების ძლიერ მუქი პიგმენტაციით, თავის დაბალი მაჩვენებლით, თავის ძალიან მცირე განივი დიამეტრით,

მცირე ყვრიმალთაშუა და უმცირესი შუბლის სიგანით, ყვრიმალების საშუალო ან საშუალოზე მკვეთრი გამოხატულებით, საშუალო ან საშუალოზე დაბალი ტანით, საშუალოზე დაბალი ცხვირის განივი პროფილითა და ცხვირის ზურგის გამოდრეკილი ფორმების საშუალოზე დაბალი პროცენტიით. ეს ტიპი წარმოდგენილია აღმოსავლეთ აზერბაიჯანისა და დაღესტნის ჯგუფებს შორის, აგრეთვე ტატ-აზერბაიჯანელებს, ქურთებსა და ეზიდებს შორის; მორფოლოგიურად ამ ტიპს ემსგავსება აგრეთვე შავიზღვისპირელი შაფსულების ჯგუფი.

წინააზიური ტიპი ხასიათდება: დაბალი ტანით, მუქი ფერის თმით, თავის მაღალი მაჩვენებლით, საშუალო სიგანისა და დაბალი სახით, მუქი ფერის თვალებით, ცხვირის ზურგის გამოდრეკილი ფორმით, საშუალო სიგანის, ან ვიწრო და მაღალი ცხვირით, შედარებით ვიწრო შუბლით, საშუალო სისქის ტუჩებითა და სხვ. ეს ტიპი მეტ-ნაკლებად შეცვლილი სახით წარმოდგენილია კავკასიის თითქმის მთელ ტერიტორიაზე; ის გვხვდება ასურულ, ყველა სომხურ, ყველა ქართულ (ზემოაღწერილი ყველა ქართული ლოკალური ვარიანტი წინააზიური ტიპისა), დასავლურ აზერბაიჯანულ და ზოგიერთ სხვა ჯგუფში.

წინააზიური ტიპი დიდი წინააზიური რასის კავკასიურ ნაირსახეობას წარმოადგენს და საკუთრივ საქართველოს თანამედროვე მოსახლეობაში იგი ზემოაღწერილი სამი (კოლხური, იბერული და კავკასიური) ლოკალური ტიპით არის წარმოდგენილი. ამავე რასის ლოკალურ ნაირსახეობას წარმოადგენს არმენოიდული, ანუ პონტურ-ზაგროსული ტიპიც (რომელიც ძირითადად სომხურ ეთნო-ლინგვისტურ ჯგუფებს მოიცავს) და ასიროიდული ტიპი (რომელიც ყველაზე მეტად უახლოვდება ჩვენს წარმოდგენას კლასიკური წინააზიური რასის შესახებ). ამ ტიპებთან, წინააზიური რასის კლასიკური ფორმებისაგან, ყველაზე მეტად კავკასიონის ტიპი განსხვავდება. ამის მიზეზი იმ თავისებურ ისტორიულ, თუ გეოგრაფიულ პირობებში უნდა ვეძებოთ, რომლებშიაც საუკუნეების განმავლობაში უხდებოდათ ცხოვრება კავკასიის მთიელებს, ასე რომ, არც ამ განსხვავებას უნდა ჰქონდეს კავკასიისათვის უცხო გენეტიკური საფუძველი. ამიერკავკასიის ძირითად წინააზიურ ანთროპოლოგიურ სუბსტრატს ჩრდილო-დასავლეთიდან ხმელთაშუა-ბალკანური რასის პონტური ტიპი ესაზღვრება (ე. ი. ადიღური ტიპი, რომელიც უმთავრესად ადიღურ ჯგუფებს მოიცავს), ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან ინდო-პამირული რასის დასავლურკასპიური ტიპი (რომელიც საკმაოდ მკვეთრად არის წარმოდგენილი აღმოსავლეთ აზერბაიჯანულ და აღმოსავლეთ დაღესტნურ ჯგუფებში). ასე რომ, წინააზიური რასა სამხრეთიდან სოლივით არის შეჭრილი ამ ორ დიდ ტიპს შორის. ყველაზე გარკვევით კავკასიის ტერიტორიაზე წინააზიური ტიპი ასიროიდულ ვარიანტშია წარმოდგენილი, არმენოიდულში იგი შესუსტებული სახით არის მოცემული. იბერულ ტიპში აშკარად ჩანს კავკასიონის ტიპისათვის დამახასიათებელი ელემენტები, ხოლო კოლხურ ტიპში — პონტური რასის ელემენტები. მოუხედავად ამ ლოკალური თავისებურებებისა, ყველა წინააზიურ რასას ეკუთვნის.

ამრიგად, საკუთრივ საქართველოს თანამედროვე მოსახლეობაში წარმოდგენილი სამივე ლოკალური ტიპი (კოლხური, იბერული და კავკასიური) შედის წინააზიური რასის შემადგენლობაში, რომელშიც მათ გარდა (კავკასიის მოსახლეობიდან), შედიან, აგრეთვე, ასიროიდული და პონტურ-ზაგროსული ანუ არმენოიდული ტიპებიც. თავის მხრივ საერთო წინააზიური რასა, ინდო-პამირულ და ხმელთაშუაბალკანურ რასებთან ერთად, ჰქმნის დიდი ევროპეიდული რა-

სის სამხრეთ-ევროპეიდულ ანუ ინდო-ხმელთაშუაზღვისპირულ შტოს, გენეტიკური თვალსაზრისით ეს ფაქტი უდიდესი მნიშვნელობისაა. იგი ცხადყოფს, რომ კავკასიის აბორიგენული, როგორც უძველესი, ისე თანამედროვე მოსახლეობა, შედის იმ რასობრივ კატეგორიაში, რომელიც ცნობილია ინდოხმელთაშუაზღვისპირული ანუ სამხრეთ-ევროპეიდული რასის სახელწოდებით. თავის მხრივ, სამხრეთ-ევროპეიდული შტო ჩრდილო-ევროპეიდულ შტოსთან ერთად ჰქმნის ევრაზიულ დიდ რასას და ამასთანავე წარმოადგენს მის უძველეს ანუ, როგორც ფიქრობენ, საწყის ფორმას.

ჯერ კიდევ XVIII საუკუნიდან დიდ ევროპეიდულ რასას უწოდებდნენ კავკასიურ რასას, რაც ევროპეიდული რასის ცალკეული განშტოებების კავკასიური ერთიანობის მაჩვენებელი უნდა ყოფილიყო. ალბათ, არც ეს არის შემთხვევითი, რომ ევროპეიდული რასის კავკასიურ რასად მოხსენების ტრადიცია დღემდე შემოინახა საზღვარგარეთულ ანთროპოლოგიურ ლიტერატურაში.

ამრიგად, კავკასიის მოსახლეობას უშუალო კავშირი აქვს ევრაზიული დიდი რასის გენეზისთან; ეს კავშირი, უპირველეს ყოვლისა, გამოიხატება იმით, რომ მთლიანად კავკასიის აბორიგენული მოსახლეობა განეკუთვნება დიდი ევროპეიდული რასის სამხრეთ შტოს, ანუ ინდო-ხმელთაშუაზღვისპირულ რასას. ინდო-ხმელთაშუაზღვისპირული რასის გავრცელების არეალი მოიცავს ტერიტორიას, რომელიც მოქცეულია 44-ე და მე-20 პარალელებს შორის, ინდოეთიდან— ატლანტიის ოკეანემდე. ეს რასა თავის მხრივ იყოფა სამ დიდ ქვერასად: ინდოპამირულ, ხმელთაშუა-ბალკანურ და წინააზიურ რასებად. ხმელთაშუა-ბალკანური შტო ხასიათდება ტალღისებური თმებით, განვითარებული მესამეული თმოვანი საფარველით, ვიწრო და მკვეთრად პროფილირებული სახით, ვიწრო და ზომიერად გამოდრეკილი ცხვირით, რამდენადმე თხელი ტუჩებითა და სხვ. ეს ტიპი დომინირებს სამხრეთ ევროპისა და ჩრდილოეთ აფრიკის მოსახლეობაში. მორფოლოგიურად მასთან ძალიან ახლოს დგას სამხრეთ-ევროპეიდული რასის მეორე შტო: ინდო-პამირული რასა, რომელიც პირველისაგან ძირითადად მუქი პიგმენტაციით განსხვავდება. ეს ტიპი გვხვდება შუა აზიის (ტაჯიკები, უზბეკები, თურქმენები), ავღანისტანის, ირანისა და ჩრდილოეთ ინდოეთის ზოგიერთ ხალხს შორის. ინდო-პამირული და ბალკანო-ხმელთაშუაზღვისპირული ტიპის ხალხებს შორის თავმოყრილია განსაკუთრებული ტიპის მქონე ჯგუფები, რომლებიც წინააზიური რასის სახელით არიან ცნობილნი. მორფოლოგიურად ისინი ხასიათდებიან მესამეული თმოვანი საფარველის მაქსიმალური განვითარებით, მკვეთრად გამოხატული, გამოდრეკილი, ზომიერად ფართო ცხვირით, ცხვირის მაღალი უნაგირითა და სხვა. ეს ტიპი გავრცელებულია ამიერკავკასიაში, ანატოლიაში, მესოპოტამიაში, სირიაში, პალესტინასა და არაბეთში.

ულარესად დიდი მნიშვნელობის მქონეა ის ფაქტი, რომ ინდო-ხმელთაშუაზღვისპირული რასის სამივე ძირითადი განშტოება, ადგილობრივი ტიპების სახით, წარმოდგენილია კავკასიის თანამედროვე მოსახლეობაში, სახელდობრ: ინდო-პამირული შტო წარმოდგენილია დასავლურ-კასპიური ტიპით (აღმოსავლეთ დაღესტნისა და აღმოსავლეთ აზერბაიჯანის მოსახლეობა), ხმელთაშუაბალკანური — პონტურით (ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის მოსახლეობა: ადიღეელები, ჩერქეზები, აბაზინელები), ხოლო წინააზიური (საქართველოს, სომხეთის, დასავლეთ დაღესტანისა და დასავლეთ აზერბაიჯანის) კავკასიის თა-

ნადროულ მოსახლეობაში ყველაზე მეტად გავრცელებულ ფორმას წარმოადგენს. საერთოდ გადაწყვეტი მნიშვნელობის მქონეა ის ფაქტი, რომ კავკასიის ტერიტორია ერთადერთი ადგილია მთელს მსოფლიოში, სადაც თავმოყრილია სამხრეთ-ევროპეიდული რასის სამივე ძირითადი ნაირსახეობა, არსად სხვაგან, არც ევროპაში, არც აზიასა და არც ჩრდილოეთ აფრიკაში, სადაც საერთოდ გავრცელებულია ევროპეიდული რასა, ასეთ მოვლენას ადგილი არა აქვს.

სამხრეთ ევროპეიდული რასის ხმელთაშუა-ბალკანური შტო მოიცავს რა სამხრეთ ევროპის, ჩრდილო აფრიკისა და ხმელთაშუაზღვის მთელი აუზის ტერიტორიებს, პონტური რასის ადიღური ტიპის სახით, შემოდის კავკასიის ჩრდილო-დასავლეთ ტერიტორიაზე. სამხრეთ ევროპეიდული რასის ინდო-პამირული შტო ვრცელდება რა ცენტრალურ და სამხრეთ აზიის ტერიტორიაზე, კასპიური რასის დასავლეთკასპიური ტიპის სახით, შემოდის აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში. დაბოლოს, სამხრეთ ევროპეიდული რასის წინააზიური შტო, მოიცავს რა წინა აზიისა და ახლო აღმოსავლეთის რიგ ხალხებს, შემოდის კავკასიის ტერიტორიაზე ასიროიდული, არმენოიდული, იბერული და კოლხური ტიპების სახით. სამხრეთ ევროპეიდული რასის ზემოაღნიშნული კავკასიური ლოკალური ტიპები, მიუხედავად მათი მკვეთრი დიფერენციაციისა, მაინც გაცილებით უფრო ნაკლებ განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, ვიდრე იმავე სამხრეთ-ევროპეიდული რასის ძირითადი განშტოებების ტერიტორიულად უფრო მეტად დაშორებული წარმომადგენლები. ყოველივე ეს კი სამხრეთ-ევროპეიდული ანუ ინდო-ხმელთაშუაზღვისპირული რასის კავკასიური ერთიანობის მაჩვენებელია. ამ ანთროპოლოგიური ერთიანობის საფუძველი, ცხადია, მათი ადგილობრივი წარმომავლობა უნდა იყოს. პალეოანთროპოლოგიური მასალები უდავოდ ცხადყოფენ, რომ საქართველოსა და კავკასიის მოსახლეობაში წამყვანი იყო ადგილობრივი ანთროპოლოგიური ტიპების აუტოქტონურა, შინაგანი განვითარება და ტრანსფორმაცია; რომ ყველა ის ფორმა, რომელიც პალეოანთროპოლოგიურ სერიებში გამოიყოფა, საკმაოდ თვალნათლივ ვლინდება კავკასიის შემდგომდროინდელ და თანამედროვე კრანოლოგიურ სერიებშიც და თვით თანამედროვე მოსახლეობაშიც, ეს გამორიცხავს კავკასიის ტერიტორიაზე რაიმე ახალი, უცხო და განსხვავებული ელემენტების ექსპანსიის, ინფილტრაციისა და ასიმილაციის შესაძლებლობას, უძველესი დროიდან დღემდე. ამასვე ადასტურებს მეტი მსგავსება კავკასიის პალეოანთროპოლოგიურ ტიპებს შორის, ვიდრე კავკასიისავე თანამედროვე კრანოლოგიურ სერიებს შორის სადღეისოდ არსებული ურთიერთმსგავსება. ეს ფაქტი თავისთავად მეტყველებს იმის შესახებ, რომ კავკასიის თანამედროვე ტიპების დიფერენცირება ადგილობრივ, კავკასიისავე ტერიტორიაზე წარმოებდა და ღრმავდებოდა მით უფრო, რაც უფრო დიდი იყო საწყის ფორმებს შორის ქრონოლოგიური და ტერიტორიული ზღვარი. ამასვე ადასტურებს სამხრეთ-ევროპეიდული რასის ძირითადი განშტოებების ადრეული ფორმების შედარებით მეტი ურთიერთმსგავსება, ვიდრე მსგავსება შესაბამის თანამედროვე ფორმებს შორის².

ამრიგად, კავკასიის აბორიგენული მოსახლეობის რასო-და ეთნოგენეზში ძირითადი, ადგილობრივი წარმომავლობის მქონე ანთროპოლოგიური სუბსტრატ-

² პალეოანთროპოლოგიურ მასალებს კავკასიის ტერიტორიიდან მკითხველი შეიძლება გაეცნოს სპეციალურ ლიტერატურაში, რომელიც დართული აქვს წარმოდგენილ მიმოხილვას.

ტის ავტოქტონური ჩამოყალიბება და განვითარებაა. ამან, თავის მხრივ, დასაბამი მისცა, თუ საერთოდ სამხრეთ-ევროპეიდული რასის ძირითადი განშტოებების ჩამოყალიბებას არა, ყოველ შემთხვევაში, მათს კავკასიურ ნაირსახეობათა ჩამოყალიბებას მაინც. ამავე დროს ცნობილია, რომ სამხრეთ-ევროპეიდული რასობრივი შტო თავისი ფორმაციით უფრო ადრეულია, ვიდრე ჩრდილო-ევროპეიდული შტო. ამდენად, კავკასიის აბორიგენული მოსახლეობის ანთროპოლოგიური გენეზისი უშუალო კავშირშია დიდი ევროპეიდული რასის გენეზისთან, საერთოდ. ამიტომ, დღევანდელი ევრაზიური რასის გენეზისზე მსჯელობა წარმოუდგენელია საქართველოსა და კავკასიის ანთროპოლოგიური შედგენილობის (ანთროპოლოგიური ტიპების) გათვალისწინების გარეშე.

ლიტერატურა

1. მ. აბღუშელიშვილი. ანთროპოლოგიური მასალები საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიისათვის, მასალები კავკასიის ანთროპოლოგიისათვის, „მეცნიერება“, თბ., 1971.
2. მ. აბღუშელიშვილი. ანთროპოლოგიური მასალები საქართველოს უძველესი ისტორიისათვის, მასალები კავკასიის ანთროპოლოგიისათვის, „მეცნიერება“, თბ., 1971.
3. М. Г. Абдушелишвили. Об антропологическом составе современного населения Грузии, Тр. Ин-та экспериментальной морфологии Акад. наук ГССР, т. VII, 1958.
4. М. Г. Абдушелишвили. Об антропологическом составе современного населения Армении, Академия наук СССР, Тр. Ин-та этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, Антропологический сборник IV, М., 1963.
5. М. Г. Абдушелишвили. Антропология древнего и современного населения Грузии, Тб., 1964.
6. М. Г. Абдушелишвили. Краниология древнего и современного населения Кавказа, Тб., 1966.
7. М. Г. Абдушелишвили. Антропологический генезис аборигенного населения Кавказа, Человек, эволюция и внутривидовая дифференциация, Тр. Московского общества испытателей природы, т. XXII, М., 1972.
8. В. П. Алексеев. Происхождение народов Кавказа, АН СССР Ин-та этнографии, М., 1974.
9. В. В. Бунак. Антропологический состав населения Кавказа. Вестник Гос. музея Грузии, Т. XIII A, 1946.
10. Г. Ф. Дебец, Палеоантропология СССР, Тр. Ин-та Этнографии, новая серия, т. IV, М.-Л., 1948.
11. Г. Ф. Дебец. Антропологические типы, Народы мира (этнографические очерки) Народы Кавказа I, 1960.
12. Я. Я. Рогинский, М. Г. Левиц. Антропология, М., 1978.
13. М. Г. Abdushelishvili. Craniology of the Caucasus, PMP, Russian Translation Series, Vol. I, no 2, Cambridge, 1960.
14. М. Г. Abdushelishvili. Anthropological composition of the Peoples of the Caucasus. Journal of the Indian Anthropological society, vol. 2, № 2, Calcutta, 1967.
15. G. S. Guha. Racial Affinities of the peoples of India, Census of India, vol. I, India, p. III, Ethnographical, 1935.
16. V. V. Bunak. Neues Material zur Ausscheidung Anthropologischer Typen der Bevölkerung Osteuropas,— «Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie», B. XXX, № 3, 1932.

ნაწილი აბმსამ

სარწყავი და შრწყავი მიწათმოქმედება

საქართველოს სარწყავ მიწათმოქმედებას დიდი მრავალფეროვნება ახასიათებს. მორწყვა, როგორც მიწათმოქმედების განუყოფელი ნაწილი და მისი ერთ-ერთი ძირითადი აგროტექნიკური ელემენტი, თვით საქართველოს ტერიტორიაზევე უკავშირდება მიწათმოქმედების საწყისებს, ამავე ტერიტორიაზე აქვს განვლილი მას განვითარების ხანგრძლივი გზა¹.

ხელოვნური მორწყვა და მიწათმოქმედებაში წყლის სამეურნეო გამოყენება საქართველოს თითქმის ყველა კუთხეში იყო გავრცელებული. ირიგაციის საწყისად საქართველოში ენეოლითის (ძვ. წ. IV ათასწ.) ხანაა მიჩნეული [1]. მორწყვა, როგორც საქართველოს მიწათმოქმედების შემადგენელი ნაწილი, ძირითადად თავისებურებას გამოავლენდა ვერტიკალური ზონალობის მიხედვით ბარში (დაბლობის), მთის ძირსა და მთის ზოლში.

მთის ძირსა და მთის ზოლში მორწყვა სამთო ირიგაციის ხასიათს ატარებდა, ზონალობის გავრცელების შესაბამისად განსხვავებული იყო მორწყვის მასშტაბები. აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის რაიონებში მორწყვა ფართოდ იყო გავრცელებული. მას საწარმოო მნიშვნელობა ჰქონდა და მიწათმოქმედების ერთ-ერთი ძირითადი პირობა იყო. მთის ძირის ზოლშიც მორწყვა ინტენსიური მიწათმოქმედების საფუძველს წარმოადგენდა. საქართველოს მაღალმთიან ზოლში მორწყვა უმთავრესად დაკავშირებული იყო სათიბ მეურნეობასთან.

საქართველოს ბარისა და მთის მიწათმოქმედებაში მორწყვა განიხილება როგორც ერთ-ერთი ძირითადი აგროტექნიკური ღონისძიება, ამიტომ, სარწყავი მიწათმოქმედების კარტოგრაფირება გულისხმობს მეურნეობის გარკვეული დარგების — მემინდვრეობა, მებოსტნეობა, მევენახეობა, მებაღეობა-მევენახეობა (ტერასული მეურნეობა), სათიბი მეურნეობა — რწყვის ინტენსივობის ჩვენებას.

მასალის რუკაზე დატანისას ცხადი ხდება, რომ სარწყავი მიწათმოქმედების გავრცელება ემთხვევა საქართველოს ინტენსიური მიწათმოქმედების ისტორიულად ცნობილ რაიონებს.

რწყვის ხალხურ წესებსა და თავისებურებებს შორის XIX ს-ის I და II ნახევარში არსებითი სხვაობა არ შეინიშნება, რის გამოც შესაძლებელი ხდება მისი წარმოდგენა ერთ რუკაზე (იხ. რუკა 5). ხოლო XX ს-ის 30-იანი წლები ამ მხრივ განსხვავებულია (იხ. რუკა 6). საბჭოთა ხელისუფლების წლებში დიდ ცვლილებებთან გვაქვს საქმე. თუ საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების

¹ ტექსტი ძირითადად აგებულია მ. გეგეშიძის მონოგრაფიაზე — „სარწყავი მიწათმოქმედება საქართველოში“, თბ., 1961.

რუბა № 5. სარწყანი მიწათმოქმედება XIX ს.

1. რწყვა დაკავშირებული მებოსტნეობასთან,
2. რწყვა დაკავშირებული მემინდერეობასთან,
3. რწყვა დაკავშირებული მევენახეობასთან,
4. რწყვა დაკავშირებული მებაღეობა-მევენახეობასთან,
5. რწყვა დაკავშირებული სათიბ მებურნეობასთან.

რუბა № 6. სარწყავი მიწათმოქმედება (XX ს.-ის 30-იან წლებში)

1. რწყვა დაკავშირებული მებოსტნეობასთან, 2. რწყვა დაკავშირებული მემინდვრობასთან, 3. რწყვა დაკავშირებული მევენახეობასთან, 4. რწყვა დაკავშირებული მებაღეობა-მევენახეობასთან, 5. რწყვა დაკავშირებული სათიბ მეურნეობასთან.

დამყარებამდე სარწყავი ფართობი მხოლოდ 95 ათ. ჰა-ს შეადგენდა, სოფლისათვის იგი თითქმის 4-ჯერ და მეტად არის გაზრდილი. 30-იანი წლების შემდეგ აშენდა ალაზნის, ტირიფონისა და სამგორის, აჯამეთის, ტაშისკარისა და სხვ. სარწყავი სისტემები. მორწყვის გაფართოებამ კიდევ უფრო ინტენსიური გახადა მიწათმოქმედება, დაინერგა ახალი სამეურნეო კულტურები. წინათ ურწყავ, უდაბნო ტერიტორიაზე გაჩნდა ახალი სოფლები.

დღეისათვის საქართველოში ცნობილია შემდეგი სარწყავი ზონები:

1. ქვემო ქართლის ბარი, ელდარის, ყარაიისა და სამგორის ველი, თბილისის მიდამოები (დიდომი, სოღანლუდი), რომლებიც ხასიათდება ცხელი და გვალვიანი ზაფხულით, ატმოსფერული ნალექების მცირე წლიური მაჩვენებლით (400-500 მმ). არათანაბარია ატმოსფერული ნალექების განაწილება წლის დროებზე. ყველაზე მეტი ნალექი გვიანშემოდგომაზე მოდის, ნაკლები კი — ზაფხულში. აღნიშნულ პირობებში ირიგაცია მიწათმოქმედების საფუძველია [2].

2. შიდა ქართლის ბარი პირველი ზონის უფრო ზომიერი გაგრძელებაა. ზაფხული აქაც მეტად ცხელი და გვალვიანია (ატმოსფერული ნალექების მხოლოდ 5% მოდის). ნალექების წლიური მაჩვენებელი 500 მმ-ია [3]. შედარებით მეტი ნალექი (700 მმ) იცის დასავლეთით (სურამი). შიდა ქართლის ბარიც ინტენსიურად ირწყვება, იმ განსხვავებით, რომ გაზაფხულზე ჰარბი ნალექების გამო მორწყვას უფრო ზომიერი ხასიათი აქვს.

3. გარეკახეთი (საგარეჯოს, კაჭრეთის რაიონები) შედარებით მეტი ატმოსფერული ნალექების (624 მმ) გამო არ მოითხოვს საგაზაფხულო მორწყვას.

4. ალაზნის ველი. ატმოსფერული ნალექები მერყეობს 760-1000 მმ-დე. მორწყვას მხოლოდ ზაფხულში საჭიროებს, ისიც მეტად ზომიერად, თუმცა მის ქვემო წელში ატმოსფერული ნალექების რაოდენობა საგრძნობლად კლებულობს (წნორის წყალზე 447 მმ-ია), რის გამოც საჭიროა საგაზაფხულო მორწყვა.

5. მესხეთ-ჯავახეთი ზაფხულში სარწყავი ზონაა [4].

საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს ის გარემოება, რომ საერთოდ საქართველოში, გარდა პირველი ზონისა, სარწყავი მიწათმოქმედების გვერდით მეტ-ნაკლები ინტენსიობით ისტორიულად განვითარებულია ურწყავი მიწათმოქმედებაც. ამავე დროს, რამდენადაც ზომიერი კლიმატის შემცველია ესა თუ ის მხარე, იმდენად ურწყავის ხვედრითი წონა მატულობს. ირიგაცია მიწათმოქმედებაში აუცილებელი ღონისძიებაა. ხელოვნური რწყვა საქართველოში შუაბრინჯაოს ხანიდან დასტურდება, როდესაც ხდება ბარის მიმდგომი მთისძირა ზოლის კვლავ ინტენსიური დასახლება, სადაც ყველაზე საუკეთესო პირობები იყო ირიგაციის ჩასახვისათვის წყარო-ნაკადულთა სიუხვის გამო; აღნიშნულ ზოლში მიწათმოქმედების საკმაოდ ინტენსიური განვითარება შუაბრინჯაოს ხანაში წარმოუდგენელია ხელოვნური მორწყვის გარეშე [5]. სამთო სარწყავი მიწათმოქმედება საქართველოს ტერიტორიაზე უძველესი სამეურნეო საქმიანობის კვალს ატარებს და იგი თავისი ისტორიით წინ უსწრებს ბარის სარწყავ მიწათმოქმედებას [6]. საქართველოში სარწყავი მიწათმოქმედების გვერდით, შუა მთის ზოლში ვითარდებოდა ურწყავი მიწათმოქმედება ბუნებრივ-სამეურნეო პირობების კონკრეტული ხასიათის შესაბამისად, მას ახასიათებდა სამიწათმოქმედო სისტემის

თავისებურებანი, რაც განსაკუთრებით გვალვის გამძლე პურეულის ჯიშების გამოყვანაში მდგომარეობდა [7]. ყველაზე თვალსაჩინო წარმომადგენლად საქართველოს პირობებში ურწყავის დოლის პური გვევლინება, რომლის ფარგლებში რამდენიმე ეკოტიპს გამოყოფენ. მათ შორის უმთავრესია ქართლის, კახეთისა და მესხეთ-ჯავახეთის ტიპები. ქართლური დოლი განსაკუთრებული გამძლეობით და კარგი შემგუებლობით გამოირჩევა. კახური ეკოტიპი კი ძირითადად უფრო ტენიან ჰავასაა შეგუებული, ხოლო მესხურ-ჯავახური მაღალმთიან პირობებს [8] — ერთი მხრივ, გვალვის ამტანობას და, მეორე მხრივ, ჭარბი ტენისადმი შეგუების უნარს.

XIX ს-ის სტატისტიკური მასალის [10] მიხედვით, საქართველოში ურწყავი მიწათმოქმედების დიდი ხვედრითი წონა მოდის აღმოსავლეთ საქართველოზე, განსაკუთრებით კი სიღნაღის მაზრაზე (80,290,50 დეს.), შემდეგ თბილისის (35,861, 89 დეს.), თელავის (21,463, 53 დეს.), დუშეთის (10,205, 99 დეს.), თიანეთის (8,590 დეს.), რაჭის (3,253 დეს.) და შორაპნის (1,037, 35 დეს.) მაზრებზე. სარწყავსა და ურწყავ მიწათმოქმედებას შორის მაზრების მიხედვით კი ასეთი თანაშეფარდება:

მაზრები	საკარმიდამო	დასამუშავებელი მიწის საერთო ფართობი	
		სათესი სარწყავი	სათესი ურწყავი
1. თბილისის	932,43	972, 555, 18 დეს.	
		4,631,27	35,861,82
2. დუშეთის	9,94 ₁₅	8,94 ₁₅	10,205,99
3. სიღნაღის	9,929	192,00 406 დეს.	
		2,344 ₅₁	80,290,50
4. თელავის	1540	33, 700, 08	
		44, 75	21, 463,53
5. თიანეთის	984,03	230, 576, 20	
		1,16	8,590
6. შორაპნის	66,59	—	1,037,35
7. ოზურგეთის	377,56	1473,03	—
8. ლეჩხუმის	57,09	1,399 ₉₆	
		685,71	
9. სენაკის	7196,73	69 21 დეს.	
		4878,50	
10. ზუგდიდის	525,39	5, 076, 16	
		2575, 53	—
11. რაჭა	214,06	5997, 04	
		—	3,253,75

რაც შეეხება XX ს-ის პირველ ნახევარს (1900-1909 პერიოდის მასალებითაც ყველაზე მეტი ურწყავი მიწები მოდის სიღნაღის მაზრაზე (109101 დეს.), შემდეგ გორის (102 507), ბორჩალოს (93333), ახალქალაქის (80695), თბილისის (67071), დუშეთის (37960), თელავის (34822), ახალციხის (28 372), თიანეთის (22 304), ქუთაისის (43571), ზუგდიდის (40365), სენაკის (36824), შორაპნის (34470), ოზურგეთის (19 810), რაჭის (11)209) და ლეჩხუმის (8171) მაზრებზე, ხოლო სარწყავსა და ურწყავს შორის ასეთი თანაშეფარდება:

მ ა ზ რ ე ბ ი	სათესი სარწყავი	სათესი ურწყავი
1. თბილისის	14 961 დეს.	67.071 დეს.
2. ახალქალაქის	1086	80695
3. ახალციხის	9355	28372
4. ბორჩალოს	34 674	93333
5. გორის	49 919	102 507
6. დუშეთის	3680	37 960
7. სიღნაღის	2371	109101
8. თელავის	7369	34822
9. თიანეთის	—	22304
10. ზუგდიდის	—	40365
11. ლეჩხუმის	—	8171
12. ოზურგეთის	97	19810
13. რაჭის	—	11.209
14. სენაკის	32	36824
15. ქუთაისის	2513	43 571
16. შორაპნის	—	34 470

სტატისტიკური მონაცემების გათვალისწინება ცხადყოფს, რომ ურწყავი მიწათმოქმედება ფართობის მიხედვით სჭარბობდა სარწყავს (იხ. რუკა № 7). ისტორიულად ორივე წარმოიშვა და განვითარდა ერთმანეთის გვერდით საქართველოს შუამთის ზოლში, მაგრამ ურწყავი თავისი განვითარების დონით ჩამორჩებოდა სარწყავს და მრავალფეროვნებითაც არ ხასიათდებოდა. შემდეგში სარწყავმა მიწათმოქმედებამ წამყვანი ეკონომიკური მნიშვნელობა შეიძინა აღმოსავლეთ საქართველოს ბარში. წყალი ახალი სამეურნეო ნაკვეთების ათვისების უმთავრეს ფაქტორად გვევლინება, ხოლო სარწყავი მიწათმოქმედება იქცევა ქვეყნის ეკონომიკური ძლიერების წყაროდ. ამ გაგებით სარწყავ წყალს ძველთაგანვე უნდა მისცემოდა განსაკუთრებული მნიშვნელობა და მან გადამწყვეტი როლიც ითამაშა საქართველოს ეკონომიკური განვითარების ისტორიაში. საირიგაციო მიწათმოქმედებისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა უშუალოდ წყაროს წყლებს. წყაროებით მორწყვა უმეტესად მარტივ ხასიათს ატარებდა. მაგრამ ასეთი მორწყვის ხვედრითი წონაცა და სამეურნეო მნიშვნელობაც საკმარისად დიდი იყო. წყაროს წყალს მოსარწყავად იყენებდ-

რუბა № 7. სარწყავი და ურწყავი მიწათმოქმედება (XIX ს.-ის II ნახევარი)

1. სარწყავი, 2. ურწყავი

ნენ იქვე, სადაც ის ამოდიოდა. წყაროდან გამოყვანილი პატარა რუხებო
წლებარე ბალ-ბოსტნებს რწყავდნენ. ამავე წყლით ირწყვებოდა შედარებით შორს
მდებარე ნაკვეთებიც. ასეთ შემთხვევაში გამოიყენებოდა ერთი ან რამდენიმე
წყაროს წყლისაგან შემდგარი ნაკადულები, ან მცირე ხეხები. როგორც უშუა-
ლოდ წყაროს წყლით, ისე წყაროს წყლებიდან შემდგარი ნაკადულებით მორწყ-
ვა მთელ საქართველოში იყო გავრცელებული.

ჩვეულებრივი მოვლენა იყო სასოფლო წყაროების სარწყავად გამოყენება
მიუხედავად იმისა, რომ ამ წყაროებს ძირითადად სასმელი დანიშნულება ჰქონ-
და. ფართოდ იყო გავრცელებული წყარო-ნაკადულებით მორწყვაც, როცა ნა-
კადულის სიგრძე (თუ მას მაგისტრალური სადინარის მნიშვნელობა ენიჭებოდა)
რამდენიმე ათეული ან ასეული მეტრიდან ორ, სამ კილომეტრს და ზოგჯერ
მეტსაც აღწევდა.

წყარო-ნაკადულების და ხევის წყლების ფართო სამეურნეო მნიშვნელობა
და თავისებურება ძალზე საყურადღებო სურათს იძლევა საქართველოს ცალ-
კეული კუთხეების მიხედვითაც. ამ თვალსაზრისით სარწყავი მიწათმოქმედება
ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ატლასში წარმოდგენილია საქართველოს ოთხი,
ერთმანეთისაგან განსხვავებული სამეურნეო-გეოგრაფიული და ეთნიკურ-ის-
ტორიული ზონის მიხედვით, კერძოდ ქართლ-კახეთის, მესხეთ-ჯავახეთის,
კოლხეთისა და სვანეთის საირიგაციო თავისებურებათა გათვალისწინების სა-
ფუძველზე.

ქ ა რ თ ლ შ ი ხალხური რწყვის დამახასიათებელ თავისებურებას წარმო-
ადგენდა მდინარიდან გადმოყვანილი სარწყავი წყლის თვითდინების გამოყენე-
ბის წესი.

დახრილი გეზის შერჩევისათვის ხალხი მიმართავდა ფართო სათავის მოწყ-
ობის წესს, რაც ჯებირებთან ან გოდორყურებთან ერთად წყლის თვითდინებას
საგრძნობლად უწყობდა ხელს. რუს სათავე თვით რუს შუაწელის კალაპოტზე
უფრო განიერი უნდა ყოფილიყო.

მდინარიდან გამოყვანილი მთავარი რუხ მიემართებოდა იმ სოფლების სარ-
წყავი ნაკვეთებისაკენ, რომელთა საჭიროებისათვისაც იყო ის გაყვანილი. გზა-
დაგზა თავი რუხიდან საყოფელების საშუალებით გაყვანილი იყო ჩვეულებრივი
რუხები ამა თუ იმ სოფლის ან სოფლის ამა თუ იმ უბნისათვის. ამ რუხებიდან სა-
თანადო ადგილებზე აგრეთვე გადაყვანილი იყო მცირე რუხები — ნაკადუ-
ლები („ნაკადულები“), რომლებიც უშუალოდ ცალკე სარწყავ ნაკვეთებში
შედიოდა. ნაკადულებიდან გაყვანილი იყო წყლის უფრო მცირე სადინარები —
ეტები ანუ საქცევები. ამათ კი კაწრები უკეთდებოდა, რომ წყალი
უშუალოდ ნაკვეთში გადასულიყო. ნაკადულის სათავეზე **სანაკედლო** იყო მო-
წყობილი.

რთული რელიეფის პირობებში რუს კალაპოტის საერთო დახრილობის შე-
ნარჩუნებით ხალხი ახერხებდა წყლის გადატარებას უსწორ-მასწორო ადგილ-
მდებარეობაზე. ასეთ შემთხვევაში მოკლე გადასაყვანზე კეთდებოდა ბერდა-
რები, შედარებით დიდ ფართობზე გრძელი ტრასისათვის — რუს ხმულე-
ბი. იცოდნენ აგრეთვე ჩავარდნილი ადგილების მიწის დაყრით ხელოვნური ამა-
ღლება.

რუს ჰრიდნენ დიდი ქართული გუთნით, გუთნითვე ხდებოდა ნაკადულე-
ბის, ეტებისა და საქცევების გაჭრა. არხის გეზის მიმართულების დასადგენად,

ხალხში დამოწმებული წესით, იცოდნენ ამ გზაზე დატვირთული სახედრის გატარება და შემდეგ მის ნაკვალევზე რუს გაჭრა. ნიშანდობლივია ის გარემოება, რომ „ისე წილკნელის ცხოვრებაში“ დასტურდება არხის ტრასის განსაზღვრა ჰაერში გაწვდილი კვერთხის მიმართულებით [9].

სარწყავი წყლის საზომ ერთეულად მიღებული იყო ე. წ. „საწისქვილო“ — „ერთი თვალი წისქვილის დასაბრუნებლად“ საკმარისი წყალი. უფრო მცირე საზომად იხმარებოდა ე. წ. ნაკადული. ოთხი ნაკადული შეადგენდა ერთ საწისქვილოს. საშუალო სიდიდის სოფელს ოთხი საწისქვილო წყალი მაინც უნდოდა ერთ მორწყვაზე. გამოიყენებოდა აგრეთვე ერთი სარწყავი წყალი ხალხური განმარტებით — „იმოდენა, რომ დღე-ღამე ედინა და დღიური მოერწყო“.

სარწყავი წყლის განაწილება საგანგებო პირობის, ე. წ. მერუეების საქმე იყო. მერუეს მოვალეობას შეადგენდა რუს წესრიგში მოყვანა და წყლის წესიერი განაწილება სარწყავ ნაკვეთზე. მერუეს სოფელი ირჩევდა. ზოგჯერ სოფელს რამდენიმე მერუე ჰყავდა. თუ რუში ერთი საწისქვილო წყალი მოდიოდა, მას მერუე, დაწესებული რიგის მიხედვით, ნაკადულებად გაყოფდა და ნაკვეთებზე მიუშვებდა.

ბაღები უმრავლეს სოფელში წელიწადში ერთხელ ირწყვებოდა. სიმინდის ყანების სამჯერ — დათესვის შემდეგ, მეორე თოხნაზე და ტაროში შესვლის წინ: პურისა და ქერის ყანებს წელიწადში ორჯერ რწყავდნენ — დათესვის შემდეგ და თავთავის გაკეთებამდე. ლამიან მიწებს კი — მხოლოდ ერთხელ, დათესვის წინ.

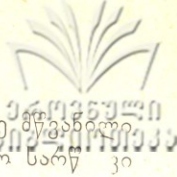
ქართლის პირობებში ძველთაგანვე გადაწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭებოდა ე. წ. გათქორვას, გათქორვით მორწყვას, როცა მეზობელი სარწყავი კვლებიდან წყალი გაჟონვით ერთმანეთს აღწევდა. ეს წესი უპირისპირდება ე. წ. მოტბორებას, მოტბორებით მორწყვას ან ზედაპირულ მორწყვას, რაც ნაკლებ ეფექტურია და ნიადაგს აზიანებს.

მორწყვის წინ ხდებოდა დახნულის დაკვალვა ანუ კვალის დაჭრა გუთნით. შემდეგ დანაკადულება და დაკაწვრა თოხნით ან ბარით, რომ წყალი ყველგან მიწვდომოდა და გაეუონა, გაეთქორა. წყალს ხნულზე ზემოდან არ უნდა გადაეცლო. ხნულის თავზე გაჭრილი იყო დიდი კვალი, რომლიდანაც წყალი კვლებში ნაწილდებოდა. კვლებში ხდებოდა სანაკედლოების დაღება ანუ გახსნა. მორწყვის დამთავრების შემდეგ წყალს დაწყვეტავდნენ და გადაიყვანდნენ თავის სადინარში.

ქართლის ე. წ. წინამთების ზოლში მისდევდნენ ბალ-ბოსტნების ნაკვეთების საგანგებო მოწყობას, დასაფეხურებას. იგი განუყრელ კავშირში ჩანს მორწყვასთან, აქ ტერასული მეურნეობა ძველთაგანვე სარწყავი მიწათმოქმედების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ფორმა იყო. იგი უზრუნველყოფდა ეროზიის წინააღმდეგ ბრძოლას და იძლეოდა მორწყვის მაქსიმალურ ეფექტს.

დასაფეხურებელი ნაკვეთის სახელწოდებად ქართლში გვხვდება ტახტი და ყათარი. ტახტი დიდი ზომის დასაფეხურებულ ნაკვეთს ეწოდებოდა, ყათარი კი გაცილებით მცირე ზომისას. ტახტი შედარებით მცირე დაქანების ვრცელ ფერდობზე კეთდებოდა და საფეხურებად დაყოფილი ნაკვეთებიც დიდი გამოდიოდა.

ყათარი უფრო მეტი დაქანების ფერდობზე ეწყობოდა. თითოეულ ყათარს ნაპირებზე გასდევდა მიწის შემალღებული ზოლი — ნაზურგი, რომელსაც ბა-

ზო ეწოდებოდა. იგი მორწყვის საჭიროებისათვის კეთდებოდა. მასზე მწვანელო ითესებოდა. თითოეულ ყათარს სიგრძეზე გასდევდა აგრეთვე თითო სარწყ 30 რუ. ყათრები ცალ-ცალკე, ზევიდან ქვევით თანდათანობით ირწყოდა.

ქართლის შუა მთისა და მთიან ზოლში, ნაწილობრივ ბარშიც მორწყვა წარმოებდა ხევის წყლებით და აგრეთვე წყაროებიდან წამოყვანილი წყლით.

ქართლ-კახეთის ყოფაში გავრცელებული იყო წყლის დაგროვების წესი — მისი შემდგომი სამეურნეო გამოყენების მიზნით. წყალი გროვდებოდა საგანგებო ორმოებში ან განიერ თხრილებში. დამოწმებულია როგორც წვიმისა და ნიაღვრის წყლის, ასევე წყარო-ხევის წყლების ამ წესით დაგროვება.

კახეთში (ლაგოდეხის რაიონში), ქართლის შუა მთისა და მთიან ზოლში და საერთოდ აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში გავრცელებული იყო წყალში გახსნილი ნაკელით მორწყვა, ამ ნაკელის მიშვება, გატანა მამულში წყლით. ეს წესი დასტურდება სვანეთსა და აჭარაშიც. იგი უძველესი ჩანს. მთიან ქართლში და მთიულეთში ამ წესს გაბღალვას უწოდებენ, ხოლო აჭარაში — მონეხეხეწყლას. წყალში გახსნილ პატივს ანუ ნაგავს ხევისურები თხლუპას ეძახიან.

კახეთის საირიგაციო ტექნიკა იმავე თავისებურებებით ხასიათდება, რაც ქართლისათვის არის დადგენილი. აქ საქმე გვაქვს ხევის წყლებზე მოწყობილ სარწყავ სისტემასთან, რომელიც თავის დიდ ნაწილში სამთო ირიგაციის ელემენტს შეიცავს. რადგან კახეთის ხევის წყლების განსაკუთრებული თავისებურებაა აღიდება და დიდი ძალით მოვარდნა, ამით უნდა აიხსნას სარწყავი არხებისა და სათავეების მოწყობის ერთგვარი სიმარტივე და დროებითობა. სათავეის მოსაწყობად მკვიდრ ნაგებობას არ აშენებდნენ, იყენებდნენ ძეძვისა და ფიჩხის შეკრულ ან ზოგჯერ შეუკრავ კონებს, რასაც ჯარჯს უწოდებდნენ. სათავეს ქვიშითა და ქვით ამაგრებდნენ.

ხშირად საწისქვილე და სარწყავი რუ ერთი და იგივე იყო, ოღონდ წისქვილებისათვის შემადგენელი რუები ანუ რუსხმულეები ეწყობოდა. აქაური რუსხმულის მშენებლობა ემსგავსება ქართლურს. კახეთში რუსხმულეების მშენებლობაში ფართოდ იყენებდნენ თიხას, რომელსაც დაზელილი სახით უსვამდნენ წყლის სადინარსაც და გარეთა ნაპირებსაც.

ალაზნის ველის მთიანობაში და ველზე ხალხური მორწყვის ტექნიკა იმავე ძირითადი თავისებურებებით ხასიათდება, როგორც ქართლში. აქაური მორწყვა წყლის გაფანტვით-მოფანტვით და დაჟივებით ქართლურ გათქორვას შეესატყვისება, რადგან აქაც წყლის კვლებში მიშვება და ჰორიზონტალური ინფილტრაცია იგულისხმება. დაჟივება, ხალხური გაგებით, გაუღენტვას ნიშნავს.

სინოციურის თვალსაზრისით, უპირატესობას აძლევდნენ ისეთ წყლებს, რომლებსაც მეტი ე. წ. ნაშე მოაქვს.

სარწყავი წყალი აქაც თვალთ იზომებოდა. საზომი ერთეულები ქართლში მიღებულ ერთეულს ემთხვევა. „ერთი საწისქვილო — ერთი წისქვილი წყალი“, „ერთი რუი — ერთი რუვი წყალი“, „ერთი ნაკადული — ერთი ნაკადული წყალი“.

კახეთის მორწყვის ტექნიკაში ხალხური ცოდნა-გამოცდილება თავის დროზე საფუძვლად უნდა დასდებოდა კახეთში შესრულებულ დიდ საირიგაციო ნაგებობას, როგორც იყო გრემისა და ალაზნის არხები.

მორწყვა კახეთში ძირითადად მევენახეობასთან, ხოლო მის აღმოსავლეთ ნაწილში — მემინდვრობასთან იყო დაკავშირებული. რამდენადაც ამ დარგებს კასპის ეკონომიკაში ისტორიულად წამყვანი ადგილი ეჭირა, ამდენად, მორწყვა ერთ-ერთი ფართო ღონისძიებათაგანი იყო.

მესხეთი (ადიგენის, ახალციხის და ასპინძის რაიონები) მორწყვის თვალსაზრისით გამოირჩევა საქართველოს დანარჩენი კუთხეებისაგან. მესხეთის ტერიტორიის დიდ ნაწილში (ქვაბლიანის, მტკვრის, ურაველის ხეობების მცირე ნაწილის გამოკლებით) მორწყვის თითქმის ერთადერთი ფორმაა მთის წყლების საწყევად გამოყენება. ამ შემთხვევაში სარწყავი წყალი ზემოდან ქვემოთ ჩამოჰყავთ. მესხეთში მორწყვა მთის პირობებს პასუხობს და მსგავსებას პოულობს საქართველოს მთიანეთის ზოგიერთი რაიონისათვის დამახასიათებელ წყლის სამეურნეო გამოყენებასთან (სვანეთი, ზემო რაჭა, ქართლის მთიანეთი, ზევი და სხვ.).

მესხეთში მორწყვის ეს საერთო თავისებურება თავის მხრივ ორ განსხვავებულ სარწყავ მეურნეობაში ჰპოვებს გამოხატულებას. ერთი გვხვდება ახალციხისა და ნაწილობრივ ადიგენის რაიონებში, მეორე — ასპინძის რაიონში. პირველი ფორმაა მორწყვა, დაკავშირებული ზეგანის გაშლილ მიწათმოქმედებასთან, მეორე ფორმაა — მორწყვა, დაკავშირებული ძირითადად ტერასულ მეურნეობასთან.

ახალციხისა და ადიგენის რაიონებში განვითარებული იყო მიწათმოქმედება მისი უმთავრესი დარგებით: მემინდვრობითა და მებალეობა-მებოსტნეობით, აგრეთვე მევენახეობით. ამ ადგილებში ხილის მოყვანას ძველთაგანვე დიდი ხვედრითი წონა ჰქონდა. მორწყვაც, ძირითადად და უპირველესად, მეხილეობის საჭიროებისათვის ყოფილა გამოყენებული. ბაღების მორწყვა სოფ. დოლის-ყანაში ეკლესიაზე გამოსახული მზის საათის მიხედვით ხდებოდა [10] (იხ. ტაბ. II, ნახ. 1). ნიშანდობლივია ის გარემოება, რომ ეკლესიებზე გამოსახულ მზის საათს მარტო ორნამენტის დანიშნულება კი არ ჰქონდა, არამედ წმინდა პრაქტიკული — რწყვისათვის განკუთვნილი დროის აღნუსხვა. ირწყვოდა ხორბალი, ქერი. მას დიდი ადგილი ეჭირა აქაურ ეკონომიკაში. ქერს აქ ძირითადად მესაქონლეობისათვის ჰქონდა მნიშვნელობა.

წყლის სადინარს მესხეთში რუ ეწოდებოდა. მთავარი რუ, რომლითაც წყალი სარწყავი ნაკვეთებისაკენ იყო წამოყვანილი, დედარუდ იხსენიებოდა. მთავარი რუდან გამოყვანილი პატარა რუ მამულის რუ იყო.

მამულის რუდან სარწყავ ნაკვეთში წყალი ერთ ან რამდენიმე ადგილას იყო გადაყვანილი. ამ სადინარს კვალი ეწოდებოდა. კვალის სიღრმე და სიგანე ჯილდის კვალის ოდენა იყო. კვალიდან წყალი წვრილი სადინარით — ნაქვთებად იქსაქსებოდა. მთავარი რუდან მამულის რუებში და მამულის რუებიდან სარწყავ ნაკვეთებში წყლის გადმოყვანის პროცესს ნაკადის შეკვრა ეწოდებოდა, ხოლო უმცირეს სადინარებში წყლის შეყვანას — ნაქვთის შეკვრა. სარწყავი წყლის დინების შეწყვეტას — რუსჩაკეტვას უწოდებდნენ.

მესხეთში მორწყვის ორი ძირითადი ფორმა ყოფილა გამოყენებული: გაყოვნით და დატბავებით მორწყვა, რომელთაგან უპირატესობას მეორეს ანიჭებდნენ, ვინაიდან ხილს უფრო ეს უხდებოდა.

3. ატლასის მასალები

აქაური სოფლები ძველად სამეურნეო-ეკონომიკური თვალსაზრისით მრავალ ცალკეულ ნაწილად ანუ ჯგუფად იყო დაყოფილი. თითოეულ ანუ ჯგუფს ამ ფ ა ეწოდებოდა. ზოგ ამფაში 10 მოსახლე იყო გაერთიანებული, ზოგში — უფრო ნაკლები. თითოეულ ამ ჯგუფში მოსახლეობათა რაოდენობა დამოკიდებული იყო მათი კუთვნილი მიწის სიდიდეზე. მორწყვა ამ ფ ე ბ ს შორის დაწესებული რიგით წარმოებდა. თითოეულ მოსახლეს დაახლოებით 12 დღეში ერთხელ ერგებოდა წყალი.

მთელი რაიონის ანუ თემის მორწყვას ძველად მ ე რ ა ბ ი განაგებდა. ორისამი სოფლის მამულების რწყვას კი ჯ უ ვ ა რ ი. სოფლის შიგნით რწყვის საჭიროებას მამასახლისი ხელმძღვანელობდა.

ტერასებზე გაშენებული იყო ხეხილი. ტერასები ძირითადად მდინარეთა ხეობებში, უმეტესად კი მტკვრის ხეობაში გვხვდება ასპინძიდან დაწყებული სამხრეთით საქართველოს სახელმწიფო საზღვრამდე; აგრეთვე, ახალქალაქის წყლის ხეობაში ახალქალაქამდე; ასევე მდინარე უ რ ა ვ ე ლ ის ხეობაში.

ხეხილის მოსაშენებლად ფერდობი ადგილი უფრო მოხერხებულია, რამდენადაც მეურნეობის ეს სახე მთლიანად მორწყვაზეა დამოკიდებული.

ტერასებს (ორკოებს) გვერდებზე სარწყავი წყლის სადინარი უკეთდებოდა. რუდან სარწყავი წყალი თითოეულ ტერასში ცალკე ნაკადულით შეჰყავდათ. ამჯობინებდნენ მის სათითაოდ მორწყვას. რწყვას იყენებდნენ ზედა ტერასებიდან. ტერასზე წყლის გადასაყვანად გვერდითა სადინარს ჩაკეტავდნენ და წყალი ტერასის ნაკადულში შევიდოდა. როცა იგი მოირწყვებოდა, ისევე გახსნიდნენ, ხოლო მომდევნო ტერასის სანაყედლო იკეტებოდა. ამავე წესით ირწყვებოდა დანარჩენი ქვედა ტერასები.

მესხეთ-ჯავახეთში მორწყვა ორი განსხვავებული თავისებურების შემცველია, რადგანაც ის მეურნეობის წარმოების ორ განსხვავებულ ფორმას უკავშირდება: 1. მესხეთის დასავლეთ ნაწილში, ე. წ. ახალციხის ქვაბულის თითქმის მთელ ტერიტორიაზე, მორწყვა წარმოებს უსწორ-მასწორო, მაგრამ შედარებით ვაკეზე. წყლის სამეურნეო ნაკვეთამდე მოყვანის შემდეგ აქაური მორწყვა მეტ-ნაკლებად ემსგავსება საქართველოს ბარში წარმოებულ მორწყვას; 2. მესხეთის აღმოსავლეთ, სამხრეთ-აღმოსავლეთ და ჯავახეთის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში, უმთავრესად დიდ მდინარეთა ხეობებში (მტკვარი, ახალქალაქის წყალი, ურაველი) მორწყვა წარმოებს მთაგორიან, ფერდობ ადგილებში — ტერასებზე.

ორივე შემთხვევაში მორწყვა მიწათმოქმედების ძირითად დარგებთან — მემინდვრობასთან და მებაღეობა-მეზოსტენობასთან არის დაკავშირებული. მორწყვის წყალობით განსაკუთრებით დაწინაურებულა მებაღეობა.

კოლხეთის დაბლობში რწყვის თავისებურ ფორმასთან გვაქვს საქმე. ფაქტიურად ეს არის დაბლობის დიდ ნაწილში ჭარბ წყალთან წყლით ბრძოლა. დაჭაობებულ ზედაპირზე აქ ხშირად მიმართავენ წყლის გადატარებას, რომელიც თავისი ნალექებით ანუ შლამით ერთდროულად ნესტიან ზედაპირსაც ფარავს და ამავე დროს ნათესებისათვის მეტად ნოყიერ ნიადაგსაც ქმნის. ეს წესი კოლმატაჟის სახელით არის ცნობილი. არსებობს ბუნებრივი და ხელოვნური კოლმატაჟი.

ბუნებრივი კოლმატაჟი წარმოებს მდინარეების ადიდებისა და ნაპირებიდან გადმოსვლის დროს, როცა წყლით დროებით დაფარული ტერიტორია უკლებლივ იფარება, რაც ნიადაგს განსაკუთრებით ანაოყიერებს. ხელოვნური კოლმატაჟის დროს ნაკვეთს ზღუდეებით შემოფარგლავენ, შლამი დაილექება, დაწმენდილ წყალს საგანგებო სადინარებით ნაკვეთიდან გაიყვანენ. ხელოვნურ კოლმატაჟს მიმართავენ ნაკლებ ნაყოფიერ ნიადაგსა და დაჭაობებულ ადგილებზე.

დასავლეთ საქართველოს უმთავრესი მდინარეების აუზში, როგორცაა რიონი, ცხენისწყალი, ხობისწყალი, ერთმანეთისაგან ასხვავებენ ლეკსა და სილას. ლეკი ბევრად წმინდაა სილაზე და მასთან შედარებით გაცილებით უკეთ ანაყოფიერებს ნიადაგს.

ნიშანდობლივია აგრეთვე აქაური მდინარეების ლეკის ერთმანეთთან შედარება და მისი დახასიათება, რომლის მიხედვით ამ მდინარეთა შორის ყველაზე მეტ ლეკს ანუ, შლამს, და ამასთან უფრო ნოყიერს, შეიცავს მდინარე რიონი.

მორწყვა ზ ე მ ო ს ე ე ნ ე თ შ ი მოსახლეობის სამეურნეო საქმიანობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი დარგია. იგი ფართოდ არის გავრცელებული ზემო სვანეთის ცენტრალურსა და დასავლეთ ნაწილებში, არ გვხვდება აღმოსავლეთ ნაწილში (კალისა და უშგულის თემი). საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ზემო სვანეთში ირწყვება მხოლოდ სათიბები. აქ მეურნემ კარგად იცის, თუ რომელ ბალახს როგორი რწყვა ესაჭიროება. ყანებს არ რწყავდნენ. გამონაკლისს შეადგენს ფეტვის ნათესები, რომლებიც ირწყვება იმ შემთხვევაში, თუ განსაკუთრებით ცხელი ზაფხულია და გვალვები დგას.

აქაური სათიბები ერთი ზაფხულის განმავლობაში ორჯერ ითიბება, ცალკეულ შემთხვევაში — სამჯერაც. ამ გარემოებას კი მხოლოდ მორწყვა განაპირობებს.

სარწყავად გამოიყენებოდა მახლობლად ჩამომდინარე ხევის წყალი, საიდანაც გამოტანილია სარწყავი არხი. ცალკეულ ადგილებში სარწყავად გამოიყენება აგრეთვე მიწიდან წყაროს სახით ამომდინარე წყლები, ზოგან კი უშუალოდ ჭაობის წყალი.

ხევის წყლებიდან ჰორიზონტალური კვეთით გამოყვანილია სარწყავი არხები. თუ სათიბები ერთ ფერდობზე მდებარეობს, მაშინ დაახლოებით ერთნაირ სიმაღლეზე მდებარე რამდენიმე სათიბისათვის ერთი არხია გამოყვანილი, სხვადასხვა სიმაღლეზე მდებარე სათიბებისათვის კი რამდენიმე არხის გამოყვანაა საჭირო, რის გამოც წყალი არხში თვითდინებით მიედინება, არხის ტრასა მთელ მანძილზე მცირეოდენი დაქანების მქონეა. ეს თვალთ არის განსაზღვრული ისევე, როგორც წყლის მცირე სადინარები სარწყავ ნაკვეთში. რუს გეზის საჭირო დახრილობას წყლის მიდევნებით ამოწმებენ.

სარწყავი ნაკვეთიდან გამავალი წყალი არხიდან საგანგებო მოწყობილობით გადადის ნაკვეთებში. სარწყავი წყლის შეყვანა ნაკვეთებში და წყლის თანაბარი განაწილება გამიზნულია ყოველი მტკაველის დასასველებლად. რადგან ნაკვეთებს წყალი მხოლოდ ზედაპირული გადავლებით რწყავს, საჭიროა წყლის მომცრო სადინარების ქსელის მოწყობა, რომელთაც თავისი განტოტებები აქვს. თუ წყალი კარგად არ ვრცელდება, განტოტებებს ახლო-ახლო აკეთებენ, ზოგჯერ თითო მეტრის დაშორებითაც. სადინარებს ნაკვეთის რელიეფის შესაბამისად თვალის ზომით აწყობენ და დიდ სიზუსტეს აღწევენ.

სარწყავი წყლის მთის ერთი კალთიდან მეორეზე გადასაცვანი ხელოვნური სადინარი ხის ღარებით ეწყობოდა და სხვადასხვა სიგრძისა იყო. ზოგერთი გილას ასეთი სადინარის სიგრძე 100 მ აღწევდა.

საერთო არხებიდან წყლის ხმარებაში რიგი იყო დაცული. რიგს სოფელი აწესებდა და სოფელივე იცავდა. სხვადასხვა თემის სოფლები საერთო არხებით არ სარგებლობდნენ. ისიც ნიშანდობლივია, რომ აქ სპეციალური მერუეების ინსტიტუტი არ არსებობდა. რწყევასთან დაკავშირებულ სადავო საკითხებს სოფლის უფროსი (მამასახლისი) აწესრიგებდა, ხოლო ცალკეულ შემთხვევაში აგრეთვე — საერთო არჩეული ან დასახელებული, სხვაზე მეტად მცოდნე პირი. საერთო არხიდან ცალკე ნაკვეთებში ეწყობოდა ს ა ყ ო ფ ე ლ ე ბ ი.

ლიტერატურა

1. ჩ უ ბ ი ნ ი შ ვ ი ლ ი ტ., ნ. ბერძენიშვილის შეხედულება მორწყვის მნიშვნელობის შესახებ საქართველოს ისტორიის უძველეს ხანაში, ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან, თბ., 1976, გვ. 32.
2. კ ი კ ვ ი ძ ე ი., მორწყვა ძველ საქართველოში, თბ., 1963, გვ. 12.
3. ი ქ ვ ე.
4. ი ქ ვ ე.
5. ი ქ ვ ე, გვ. 24.
6. გ ე გ ე შ ი ძ ე მ., სარწყავი მიწათმოქმედება საქართველოში, თბ., 1961, გვ. 288.
7. დ ე კ ა პ რ ე ლ ე ვ ი ზ ი ლ., შოთა რუსთაველის ეპოქის მინდვრის უმთავრესი კულტურები, შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა, თბ., 1938, გვ. 7.
8. ივლისხმება Материалы для изучения! экономического быта Закавказских крестьян, тт. I—VII (1884—85 гг.)
9. ძველი ქართული აგოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი IV, 1968. გამოსაცემად მოამზადა და გამოკვლევა დაურთო ე. გაბიაშვილმა, ი. აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით.
10. М а р р Н., Георгий Мерчул, Жизнь св. Георгия Хандзийского, Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. VIII, с. 185, т. 62.

თინათინ ოჩიაური

ნიდაგის განოციერება

სახნავ-სათესი მიწების ხელოვნურად განოციერებას საქართველოს ყოველ კუთხეში მეტ-ნაკლები ინტენსივობით მიმართავდნენ (რუკა 8, 9). მთაში, სადაც უმთავრესად მესაქონლეობას მისდევდნენ, ხოლო მემინდვრეობისათვის ვარგისი მიწის ფართობები მცირე იყო, ნიადაგი სისტემატურ განოციერებას მოითხოვდა. მარცვლეულის უხვი მოსავლით ცნობილ, საუკეთესო ნოციერი მიწებით მდიდარ ბარის კუთხეებში პატივს ძირითადად ბაღჩა-ბაღებისა და ვენახებისათვის იყენებდნენ. საყანე მიწების მოსავალის უნარიანობას აქ სხვა საშუალებებით — თესლონაცვლებით, შერეული თესვით, მიწის დასვენებით, ცერცვოვანი მცენარეების თესვით, ბალახ-ნამკიანი მიწის გადაბრუნებით, მორწყვითა და დაჭაობებით აღწევდნენ.

საყოველთაოდ გავრცელებულია ნიადაგის ნაკელით განოციერება. ხანგრძლივი დაკვირვებისა და პრაქტიკის საფუძველზე, გლეხობა ასხავებს ნაკელის ღირსებას საქონლის სახეობის, საკვები მცენარეულისა და წლის დროთა მიხედვით, სიძველე-სიახლის ნიშნით. იყენებდნენ როგორც მსხვილფეხა, ისე წვრილფეხა საქონლის პატივს. უპირატესობას საქონლის პატივს ანიჭებდნენ, თუმცა ცხვრისა და თხის დრემლა განსაკუთრებით დასავლეთ საქართველოში, საუკეთესო სასუქად ითვლებოდა. იგი ყველა სახის ნიადაგის, თითქმის ყველა მარცვლეული კულტურისათვის იხმარებოდა და უხვი მოსავლის მომცემი იყო [1]. მეურნეთა შეხედულებით, „თხა ფოთლით იკვებება, მისი დრემლა ნაკლებად შეიცავს წყალს, მშრალია, ნაცარივით ფხვიერია და ადვილად ერწყმის მიწას, თუმცა ერთი წლის შემდეგ კარგავს ძალას და გამანოციერებელ თვისებებს. ხოლო რადგან საქონელი ბალახით, თივითა და ბზით საზრდოობს, მისი ნაკელი დიდი რაოდენობით შეიცავს წყალს, წებოვანია და მიწაში ადვილად არ იხსნება, მიწასთან მის შერწყმას მეტი დრო სჭირდება“ [2], ამასთან ერთად, ცხვრის დრემლა საქონლის ნაკელთან შედარებით, უფრო მხურვალეა.

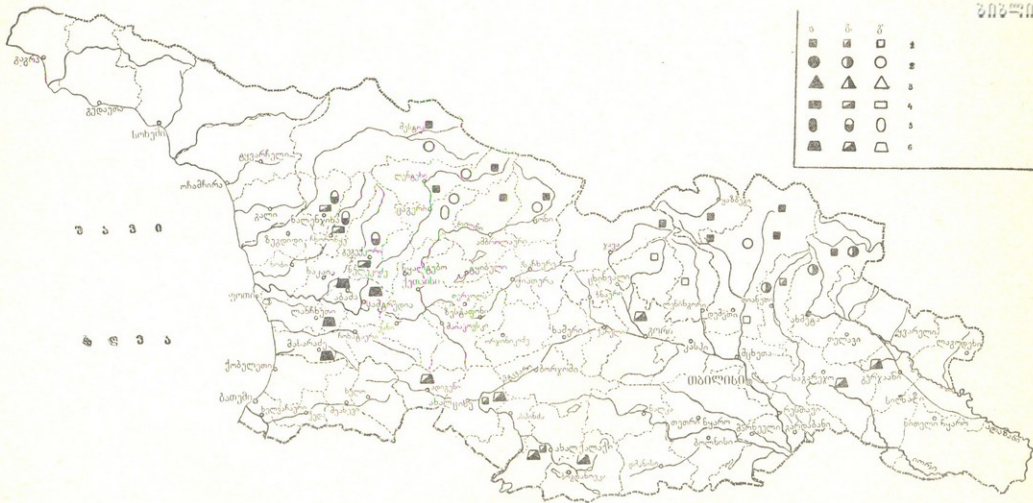
როგორც მსხვილფეხა, ისე წვრილფეხა საქონლის ნაკელი ორი-სამი წლის შემდეგ ითვლება საუკეთესო სასუქად. უფრო ძველი ნაკელი კი სასარგებლო თვისებებს კარგავს, იფიტება და მიწდება. ნაკელს ბოსელთან მოწყობილ სანახევზე აგროვებდნენ. გამონაკლის შემთხვევაში იცოდნენ მისი ორმოში შენახვა და საფარის გაკეთება (ქართლი, სვანეთი, სამეგრელო), რაც პრაქტიკულად ძნელი იყო, მაგრამ თვისებრივად ასეთ ნაკელს უპირატესობა ჰქონდა.

აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში — თუშ-ფშავ-ხევსურეთში, ხევსა და მთიულეთ-გუდამაყარში, ივრის ხეობის სათავეებში, დასავლეთ საქართვე-

რუკა № 8. ნიადაგის განოქმელების ხალხური საშუალებანი (XIX ს.-ის II ნახევარი)

1. ნაკელი, 2. ნაკარი (ახოს აღმასთან დაკავშირებით), 3. დაქაობება, 4. შავმიწა ნიადაგის შეტანა, 5. რწყვით მოშლაგვა.

რუკა № 9. ნიადაგის განოქსიგენების ხალხური საშუალებანი (X X ს-ის 30-იანი წლები)

1. ნაკლი, 2. ნაცარი, 3. ღაჭობება, 4. ტკილი, 5. შავიქვი ნიადაგის შეტანა, 6. მოშლაგვა.

ლოს მთიან რაიონებში (სვანეთი, რაჭა-ლეჩხუმი), სადაც შედარებით მწირი სახნავ-სათესი მიწებია და ეროზიის გამო იფიტება, პატივი ნიადაგს სამწელიწადში ერთხელ მაინც აუცილებლად ჭირდება. ამ მხარეებში, როგორც ცნობილია, ხნავდნენ როგორც ბ ა რ ი ს, ე. ი. სოფელთან ახლო მდებარე, ისე მისგან დაშორებით, უფრო მთა ადგილებში არსებულ მიწებს. დაგროვილი და დამწვარი პატივი, ტერიტორიული სიახლოვის გამო, ბარის მამულებში — კარისპირებსა და ნაფუზერებში, ჭალა ადგილებში გაჰქონდათ, სოფლისაგან დაშორებულ სახნავებში კი, სიშორის, უგზობობისა და ზოგჯერ ნაკელის უქონლობის გამო, სასუქის გატანა არ იცოდნენ. ასეთ მიწებს, დასვენებისა და თესლობრუნვის გარდა, საქონლის შიგ დაყენებით ანოყიერებდნენ. ყამირად დაგდებულ მამულში საქონლის ბაქს გამართავდნენ, რომელსაც ადგილს უცვლიდნენ და ასე მთელ მიწას გააპატივებდნენ (ფშავი). ქართლში ა ლ ქ ა ტ ი მიწის პატრონები მენახირეებს გარკვეულ გასამრჯელოს აძლევდნენ, რომ ნახირი მათ მამულში დაეყარათ (3). მიწის გაპატივების ეს მეთოდი საქართველოს სხვა კუთხეებშიც დასტურდება [4].

სასუქის გატანა გაზაფხულის პირზე — თებერვალში ან მარტში იცოდნენ. ამ დროს თოვლზე მარხილის მოძრაობა ადვილი იყო და თოვლით დამბალი ნაკელი მიწას კარგად ერწყმოდა. გამონაკლის შემთხვევაში მიმართავდნენ შემოდგომაზე ნიადაგის განაკელებას.

ახლო ნაკვეთებზე ნაკელი გოდრებით ზურგით გაჰქონდათ, შედარებით შორს გასატანად კი იყენებდნენ წნელებისაგან მოწნულ ნავის ან ძარის მოყვანილობის ჭურჭელს, რომელსაც მარხილზე ან ურემზე შედგამდნენ (ჭ ი ნ ი — ხევი, მთიულეთ-გუდამაყარი, ფშავი, ხევსურეთი, თუშეთი, ქართლი, ხ ვ ი რ ი — რაჭა, ჩ ა ვ — სვანეთი, ჩ ე ო || ჯ ა ნ ა ბ ე რ ი — ლეჩხუმი, ჯ ი ნ ი || ხ ვ ი რ ი || ძ ა რ ი — იმერეთი). ჯინში დაახლოებით 10-20 ფუთი ნაკელი ჩადიოდა.

მამულში პატივი თანაბარი მანძილებით უნდა დაეყარათ (პირიქით ხევსურეთის არხოტის თემში თანაბრობას მაგალითად შემდეგნაირად იცავდნენ: პირველად დაყრილ ნაკელის გროვას როცა ხარის წინა ფეხები გაუთანაბრდებოდა, ჯინს მაშინ გადმოაპირქვავებდნენ). ნაკელის გროვები მოხვნამდე გაუშლელი რჩებოდა, ხვნის წინ კი მას ფიწლებით (ნიჩბით, სამთითთ, ბარით) მამულის ზედაპირზე თანაბრად გაშლიდნენ და მოხნავდნენ.

ისეთ სახნავებში, რომელსაც წყალი უდგებოდა, ტრანსპორტის გამოყენება კი შეუძლებელი იყო (დაქანებული ფერდობი, სოფლის დაბლა ხეობაში მდებარე მამულები და ა. შ.), ნაკელს წყლის ძალით შეიტანდნენ. და ბ ღ ა ლ ვ ა ანუ მამულში სასუქის წყლით შეტანა შემდეგნაირად ხდებოდა: ნაკელს სახნავში დააგროვებდნენ, სათავეზე წყლის არხს გაჭრიდნენ და მიუგდებდნენ, აქედან კი პარალელური რუებით გათხიერებულ პატივს მთელ მამულზე მიუშვებდნენ (მთიულეთი). ხევსურეთში, თუ მამული ბოსლის დაბლა მდებარეობდა და მას წყალი უდგებოდა, ნაკელს კალოსავით გულს გამოუღებდნენ, შიგ წყალს დატბორავდნენ, ფეხით გაათხიერებდნენ და მამულს მიუტანავდნენ. თუ არა, ნაკელი სახნავი მიწის თავში უნდა დაეყარათ, ზოგჯერ მისთვის ორმო ამოეთხარათ და წყალი მიეშვათ. ჩამბალი ნაკელი წ ვ ე ნ ს გ ა მ ო ი ტ ა ნ დ ა, რასაც ნათესში კ ა წ რ ე ბ ი თ გაუშვებდნენ. მამული გაპატივებულად ითვლებოდა, როდესაც მისი ზედაპირი 3 სმ სისქეზე ნაკელით დაფარებოდა. ამის შემდეგ მიწას მოხნავდნენ.

პატივის წყლით გატანა ნაკლები შედეგის მომცემი იყო, ვინაიდან არცხვავდა და ძალას აცლიდა მას. ეს წესი (თუ მისი საჭიროება და საშუალება არსებობდა) საქართველოს სხვა კუთხეებშიც დასტურდება (ხევისურეთი, იმერეთი, აჭარა, სვანეთი) [5].

ნიადაგის ხასიათის შესაბამისად მთის პირობებში დღიურ მიწას 15-20 მარხილიდან 60 მარხილამდე პატივი ჭირდებოდა (მაგ. ხევში, სადაც მწირი ნიადაგები იყო, დღიურ მამულს 60 ჯინ სასუქს აყრიდნენ. მიწის დასვენება მცირე სახნავ-სათესი ფართობების გამო, აქ არ იცოდნენ) [6].

მესხეთ-ჯავახეთში ნაკელი ძირითადად სარწყავ მიწებში — ნ ა ფ უ ზ რ ე ბ შ ი გაჰქონდათ. მორწყულს როცა ნაკელი ემატებოდა, მიწა ღონიერდებოდა და ყოველწლიურად უხვ მოსავალს იძლეოდა. ურწყავი მიწები ფიცხია, მასში სასუქი რომ შეეტანათ, მოსავალს დასწვავდა. აქ ნაკელს ცვლიდა თესლობრუნვა, სახნავ-სათეს მიწებზე ბალახეულის, ცერცვეულისა ან შერეული თესლის თესვა. რთული საანეულო სისტემის პირობებში ნაკელის შეტანა აუცილებელი არ იყო [7].

გასული საუკუნის მეორე ნახევრის მონაცემებით, ახალციხის რაიონი ნაკელის გატანის პროცენტით ახალქალაქის რაიონს ჭარბობდა, რაც აიხსნება ახალქალაქში ხე-ტყის სიმცირით. აქ საწვავად თუ სათბობად საქონლის პატივისაგან დამზადებულ წივას ხმარობდნენ, რაც ამცირებდა ნაკელის სასუქად გამოყენების პროცენტს [8].

აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის რაიონები — ქართლი და კახეთი, ნაყოფიერი სახნავ-სათესი მიწებით მდიდარი მხარეა. გასულ საუკუნეში კახეთში მიწას თითქმის არ ანოყიერებდნენ [9]. აქ მიწები ფიცხია (ქიზიყი), პატივი რომ შეეტანათ, მოსავალი დაიწვებოდა. თუ მიწა სარწყავი იყო, შეიძლება იმ შემთხვევაში გაენოყიერებინათ ნიადაგი. ერწოში მხოლოდ კარისპირა მამულებს აპატივებდნენ. ნაკელი გაჰქონდათ ურმით, ხოლო თუ თოვლი იყო, მარხილით, ჩვეულებრივ შორს მდებარე მიწის ნაკვეთები არ პატივდებოდა; ნაყოფიერებას მისი ერთი წლის დასვენებით აღწევდნენ.

ქართლში ქსნისა და ლიახვის ხეობებში პატივს ძირითადად ვენახებისა და ბაღჩა-ბაღებისათვის იყენებდნენ. იგი სახნავ მიწებშიც შეჰქონდათ, თუ მეურნეს ამის შესაძლებლობა ჰქონდა. გასული საუკუნის მეორე ნახევრის ცნობებით, თბილისის მაზრაში მიწებს, გარდა ბაღჩა-ბაღებისა და ვენახებისა, არ ანოყიერებდნენ. გვალვების დროს პურეული ნათესები იწვებოდა. ნიადაგს ნაკელი უფრო აფიცხებდა, სარწყავი მიწები ამ რაიონში საერთოდ არ თხოულობს გაპატივებას.

ქართლის შედარებით დაბლობ რაიონებში (სოფ. წილკანი) ნაკელს მამულებისათვის იშვიათად ხმარობდნენ. მთა ადგილებში (პატარა ლიახვის ხეობა) პატივს შედარებით ინტენსიურად იყენებდნენ. აქ 3-4 წელიწადში ერთხელ მამულში ერთ დღიურ მიწაზე დაახლოებით 40-50 ჯინი ნაკელი შეჰქონდათ. ასეთ ნაკვეთში პირველ წელიწადს ქერს დათესავდნენ, მერე კი შეეძლოთ სხვა პურეული დაეთესათ. პურის დათესვას ერიდებოდნენ, რადგანაც იგი ძლიერ ნაზარდს იძლეოდა და წვებოდა, ქერი და სიმინდი კი უძლებდა.

დასავლეთ საქართველოს რაიონებში — გურია-სამეგრელოსა და იმერეთში ნიადაგის ნაკელით განოყიერებას ცალკეულ იშვიათ შემთხვევაში მიმართავდნენ.

ნასუქი მამული გაცილებით ძვირი ღირდა გაუპატივებელ მიწებთან შედარებით (კარისპირები, ნაფუზრები).

ხევსურეთში, შატლი-მიღმახევის ხეობათა ზოგიერთ სოფელში, ფერდობზე ერთმანეთის თავზე მდებარე მამულებიდან სათავის მამულის პატრონს ქვედა მიწის პატრონი გარკვეულ გადასახადს უხდიდა (თიკანი, ცხვარი), ვინაიდან ნალექებს ზემოდან ქვედა მამულში ჩაჰქონდა პატივიანი მიწის ფენა და წვენი.

მთის პირობებში, სადაც ნაკელზე ძალიან დიდი მოთხოვნილება იყო, ვინაშე ნაკელი არ ჰქონდა, ან სხვა მიზეზით მამულში სასუქის გატანა არ შეეძლო, მიწას დასამუშავებლად აძლევდა მას, ვინც მამულს გააპატივებდა. ნიადაგს თანაბრად დაამუშავებდნენ, მოსავალსაც სწორად იყოფდნენ. სვანეთში პატივის შემტანი მამულს ამუშავებდა, თავის თესლს თესავდა, მოსავლის ორ წილს თვითონ იღებდა, ერთ ნაწილს კი მიწის პატრონს აძლევდა. იცოდნენ ნაკელის გასესხებაც და გაყიდვაც. მაგ. გასული საუკუნის მასალებით, ერთი მარხილი ნაკელი 15-20 კაპ. ღირდა, თბილისის სანახებში ერთი ურემი 25 კაპიკი [10]. საყურადღებოა, რომ ნაკელი საქორწინო შესაწევარი იყო (ქართლი) და მას მზითევშიც ატანდნენ.

გარდა ნაკელისა, მიწის განოციერებისათვის საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში სხვადასხვა საშუალებებს იყენებდნენ. საყოველთაოდ ცნობილი იყო ნ ა ც რ ი ს გამანოციერებელი ძალა. იგი ძირითადად დაკავშირებული იყო ახოს ალების სისტემასთან. როდესაც მამულისათვის საჭირო ფართობზე ტყეს გააკვავდნენ და ჩირგვებსა და ბუჩქებს ცეცხლს წაუკიდებდნენ, დარჩენილი ნაცარი მიწაში ჩაიხვნებოდა და ნიადაგს დიდხანს უნარჩუნებდა ნაყოფიერებას. ნაცარი სასუქად ყველგან იყო მიღებული, სადაც მცირე მიწიანობის გამო, ახლებს ტეხდნენ (თუშ-ფშავ-ხევსურეთი, მთიულეთ-გუდამაყარი, კახეთისა და ქართლის მთიანეთი, ივრის ხეობის ზედაწელი, რაჭა, ლეჩხუმი, სვანეთი, გურია, სამეგრელო, იმერეთი).

დასავლეთ საქართველოში (სამეგრელო), განსაკუთრებით წალენჯიხისა და ჩხოროწყუს რაიონებში, ეწერ მიწებში განოციერების მიზნით შეჰქონდათ გარკვეული ჯიშის მიწა — ტ კ ი ლ ი. ტკილი „რუხი, ლურჯი, აგურისა და ზოგჯერ მომწვანო ფერის ქვიშანარევი, ნესტიანი და ადვილად ფშვნილი ნიადაგია, რომელიც შეიცავს კირს, აზოტს, ფოსფორს და კალიუმს“ [11]. ტკილი იგივე მერგელია, რომლის შესახებ ცნობა პლინიუსთან არის შემონახული. ერთ ქცევა მამულს 700—800 ურემი მიწა-ტკილი ჰქირდებოდა. ერთი სანტიმეტრის სისქეზე დაყრილი ტკილი 20-25 წელი მოქმედებდა. მე-19 ს. ცნობებში მოტკილვით მიწის განოციერება არ დასტურდება. მისი ინტენსიურად გამოყენება, მთხრობელთა გადმოცემით, ჩვენი საუკუნის პირველი წლებიდან დაუწყიათ.

ნიადაგის განოციერების მიზნით იცოდნენ აგრეთვე ნიადაგის ხელოვნური და ზ ა ა ბ ე ბ ა. ეს ღონისძიება ხელს უწყობდა მოსავლის ნაყოფიერებასაც და სახნავი ფენის გაზრდა-შენარჩუნებასაც. ქართლში, მაგალითად, მწირ მიწაზე წყალს მიუშვებდნენ და მანამ ადენდნენ, სანამ ნაკვეთი მთლიანად არ დაეყვირებოდა. ზედაპირზე ჭაობის ბალახი — ჭილი მატულობდა. სამი ოთხი წლის მერე, როცა ჭილი მთელ ნაკვეთზე გადაეყვირებოდა, წყალი მიწის ზედაპირს უკვე ვეღარ გადარეცხავდა, მის მიერ შეტანილი ნალექი ადგილზე რჩებოდა. შემოდგომაზე წყალს დაწყვეტდნენ, ბალახს ჩაითბავდნენ და მეორე გაზაფხულამდე დატოვებდნენ. გაზაფხულზე კი კვლავ დაიწყებდნენ

ნაკვეთის რწყევას. ასე გრძელდებოდა 7—8 წლის მანძილზე. შემდეგ მიწის გამოაშრობდნენ. გაშრობა ზოგჯერ ორ წელიწადს გრძელდებოდა. მერე ანუ-ულზე მოხნავდნენ და შემოდგომაზე აოშვის შემდეგ ხორბლეულს დათესავდნენ: ნაჭაობარი მიწა დიდხანს ინარჩუნებდა სინოციერეს [12].

დასავლეთ საქართველოში გამოღალულ მამულში იცოდნენ ჭ ა ო ბ ი ა ნ ი მიწის, ან შ ა ვ-მიწის შეტანა. მაგალითად რაჭა-ლეჩხუმში აყალო მიწაზე დაყრილი შავ-მიწა ნიადაგი მიწის ნაყოფიერებას 20-25 წლით უზრუნველყოფდა [13].

მიწის განოციერების სხვა საშუალებებთან ერთად, სარწყავ მიწათმოქმედებაში ფართოდ იყო გამოყენებული ნიადაგის მოშლამვის წესი. აღმოსავლეთ საქართველოში მას ცალკეულ რაიონებში მიმართავდნენ (ქართლში — გორის რ-ნი, თბილისის შემოგარენი, კახეთი), დასავლეთის დაბლობზე კი (გურია, სამეგრელო, იმერეთი) იგი ნიადაგის განოციერების ერთ-ერთ საუკეთესო საშუალებად ითვლებოდა. მამულში შლამი ან მდინარეების ადიდების შედეგად დატბორილ მიწაზე რჩებოდა, ან ხელოვნურად შეჭყავდათ. დასავლეთ საქართველოში, მდინარეების აუზებში (რიონი, ტეხურა, ხობი, აბაშა, სუფსა, ნოღელა) ასხვავებენ შლამის ორ სახეობას ს ი ლ ა ს და ლ ე კ ს. ლეკი სილასთან შედარებით მეტად წმინდა ნალექია, რომელიც თავისი გამანოციერებელი თვისებებით სილას აღემატება. იგი ნაკელზე უფრო გამძლეა და მუდმივ გამანოციერებელ საშუალებადაა მიჩნეული.

წყლით მოსილვის გარდა, იცოდნენ ურმებით შლამის გადატანა მამულში [14].

მიწის ნაყოფიერებას აღწევდნენ ბალახ-ნამჯიანი მიწის გადაბრუნებითაც. საერთოდ, მიწის განოციერება მეტად შრომატევადი სამუშაო იყო. განსაკუთრებით მეტი მუშახელი იყო საჭირო დიდი ფართობების გაპატივების დროს. საქმე რომ დროულად და ხარისხიანად მოესწროთ, ურთიერთდახმარება იცოდნენ. თუშეთში, მაგალითად, ასეთ შეამხანაგებას მ ს კ ო რ ა ვ ა ნ ი ერქვა. მსკორავანში კაცითა და ხარ-მარხილით ეხმარებოდნენ მამულის პატრონს.

დასავლეთ საქართველოში (სამეგრელო) 700—800 ურემი ტკილის მოტანა ცალკეულ მეურნეს არ შეეძლო, ამიტომ ნ ო დ ს შეყრიდნენ და 7-8 ურმით ერთმანეთს ეხმარებოდნენ. შეამხანაგება იცოდნენ რაჭაშიც, განსაკუთრებით შავ-მიწა ნიადაგით აყალო მიწის დაფარვის დროს.

ნიადაგის განოციერების სხვა საშუალებანი ძირითადად მიწის დასვენებაში, თესლმონაცვლეობასა და შერეული თესლით თესვაში მდგომარეობს.

თესლმონაცვლეობას საქართველოს ყველა კუთხეში მიმართავდნენ, ამასთან, სათეს კულტურებს ერთმანეთს გარკვეული წესით უნაცვლებდნენ. მაგ., „რაჭა-ლეჩხუმში პირველ წელს რომ ფეტვი დაეთესათ, მერე ქერს დათესავდნენ, შემდეგ სიმინდს, ხორბალს, ისევ სიმინდს და მეხუთე წელს ისევ ხორბალი დაითესებოდა. ხშირია სიმინდისა და ხორბლის მონაცვლეობა, ასევე ფეტვის, ღომის და ქერის ნათესების რიგ-რიგობით შენაცვლება. ბოლო ხანებში დამკვიდრდა ორწლიანი თესლბრუნვა ხორბალ-სიმინდისა. სიმინდის თოხნა ნიადაგს აფხვიერებს, ხოლო ხორბლის ძირების ჩახვნა სიმინდს უნოციერებს ნიადაგს. რაჭა-ლეჩხუმში, სადაც მიწის სიმციროს გამო მიწის დასვენება ძნელდება, თესლბრუნვა და ხორბლის მონაცვლეობა ეფექტური გამოსავალია“ [15].

სამეგრელოში სამგვარი თესლმონაცვლეობა იყო წესად მიღებული, შირველ წელს ღომს დათესავდნენ, შემდეგ სიმინდს, შემდეგ პურს, მერე კი მიწას 3-4 წელს ასვენებდნენ.

განსაკუთრებით კარგ შედეგს იძლეოდა ცერცვოვანი კულტურების თესვა გამოღალულ მიწაზე. ცერცვოვნებს საკვები შეაქვთ ნიადაგში და ლპობის დროს მის შემდეგ დათესილ მცენარეებს ასაზრდოებენ. ამის გამო ნაცერცვალზე დათესილი პური, ქერი და სხვა მარცვლეული კარგ მოსავალს იძლეოდა (ქართლი, კახეთი, სამცხე-ჯავახეთი, სვანეთი, გურია, სამეგრელო, იმერეთი).

თესლმონაცვლეობასთან ერთად ფართოდ იყო ცნობილი შერეული თესვა. ერთმანეთში თესავდნენ ქერსა და დიკას — ქერჭრელს. ეს წესი ფენოკიდებული იყო განსაკუთრებით ურწყავი რაიონების მემინდვრეობაში, თუმცა სხვა რაიონებშიც (ქართლი, კახეთი, სამცხე-ჯავახეთი, ქვემო ქართლი, აღმ. საქ. მთიანეთი, სვანეთი, რაჭა-ლეჩხუმი, ზემო იმერეთი) ჰქონდა მას ადგილი. შერეული თესვის თესვის პრაქტიკა გვალვასთან ბრძოლის საშუალებად იყო მიჩნეული.

მოსავლიანობის გადიდების ეფექტური საშუალება იყო აოშვა — საანეულო ნახნავების მსუბუქი სახენელებით ხელახლად გადახვნა (ქართლი, კახეთი, ქვემო ქართლი, სამცხე-ჯავახეთი). აოშვა სხვადასხვა მეთოდით იცოდნენ: ნახნავის გასწვრივ, გარდიგარდმო, ჯვარედინად და დიაგონალურად — აყურით, რაც ხელს უწყობდა მიწის სტრუქტურის წარმოქმნა-შენარჩუნებას.

საქართველოს ყოველ კუთხეში ნიადაგს მეტ-ნაკლები ხნით ასვენებდნენ. სახნავ მიწას პირველ წელს საძოვრად დააგდებდნენ, შემდეგ სათიბად, მერე ისევ მოხნავდნენ და ა. შ. ქართლში იმის მიხედვით, თუ მიწა რამდენი ხნის ნასვენი იყო, ასხვავებენ: ნარბილს (1 წ. ნასვენი), რცხალს (2 წ. ნასვენი), ნახხატს (3 წ. ნასვენი), ყამირს (4 წ. ნასვენი) და კორდს (დიდი ხნით ნასვენი მიწა). აქედან ყამირი და კორდი კარგად დასვენებული, ღონიერი ნიადაგი იყო და კარგ მოსავალს იძლეოდა [16].

მიწის განოყიერების წესებში ვლინდება „ხალხური ემპირული ცოდნის დიფერენცირებული ხასიათი, რაც უკავშირდება გამანაყოფიერებელი ნივთიერებების ფიზიკურ-ქიმიური თვისებების ზედმიწევნით ზუსტ ცოდნას; მის გონივრულ შეხამებას სამეურნეო გარემოს კლიმატურ-რელიეფური და ნიადაგების შედგენილობის თავისებურებებთან“ [17].

ლიტერატურა

1. ჯ. რუხაძე, ხალხური აგრიკულტურა დასავლეთ საქართველოში, თბ., 1973, გვ. 23.
2. ჯ. რუხაძე, იქვე, გვ. 22.
3. გ. ჯალაბაძე, აღმოსავლეთ საქართველოს სამიწათმოქმედო იარაღების ისტორიიდან, თბ., 1960, გვ. 144.
4. ნ. ბრეგაძე, მთის მიწათმოქმედება დასავლეთ საქართველოში, თბ., 1973, გვ. 100; ჯ. რუხაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 102.
5. სტ. მეტეშაშვილი, აჭარის ეთნოგრაფიული მასალები, ენიკი-ს მოამბე, ტ. II, ნაწ. I, 1937, გვ. 143; მ. გეგეშიძე, სარწყავი მიწათმოქმედება საქართველოში, თბ., 1947, გვ. 50; ნ. ჩიჯავაძე, ნიადაგის მორწყვა-გაბატონება ზემო აჭარაში, ბათუმი, გვ. 103—108.

6. ს. მ ა ქ ა ლ ა თ ი ა, ხევი, თბ., 1934, გვ. 69.
7. ლ. ბ ე რ ი ა შ ვ ი ლ ი, მიწათმოქმედება მესხეთში, თბ., 1973, გვ. 107—112.
8. ლ. ბ ე რ ი ა შ ვ ი ლ ი, ი ქ ე ე.
9. М. В. М а ч а б е л и. Экон. быт. гос. крестьян Тионетского уезда Тифлисской губернии, МИЭКБГКЗК, т. V, 71, Тифл. 1837, с. 443.
10. В. Б и б и л е и ш в и ლ ი. Из села Дигომი, Тифл. уезда, СКСХ, 1895, № 94.
11. ჯ. რ უ ხ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 30.
12. გ. ჯ ა ლ ა ბ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 147—148.
13. ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 149—150.
14. ჯ. რ უ ხ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 34—35.
15. ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 126—127.
16. გ. ჯ ა ლ ა ბ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 140.
17. ჯ. რ უ ხ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 37.

წელი ბრძანაჲ

ხორბალი

მატერიალური კულტურის ისტორიის შესწავლამ გამოავლინა ისეთი ელემენტებიც, რომლებიც ცივილიზაციის საწყის ეპოქასთან ამა თუ იმ ხალხის თანამედროვე კულტურის გენეტიკური კავშირის მანიშნებელია. ასეთთა რიგს განეკუთვნება ხალხის მრავალსაუკუნოვანი მოღვაწეობის შედეგად შექმნილ მატერიალურ ფასეულობათა შორის კაცობრიობის ისეთი მნიშვნელოვანი მონაპოვარი, როგორცაა კულტურული მცენარეები. ამ უკანასკნელთა შორის განსაკუთრებული ადგილი უკავია მარცვლეულ, კერძოდ პურეულ კულტურებს. ისინი საფუძვლად დაედო მიწათმოქმედებისა და, შესატყვისად, ცივილიზაციის წარმოშობა-განვითარებას. მატერიალური კულტურის ამ სფერომ ბოლო დრომდე შემოგვინახა ევოლუციის ერთიანი ჯაჭვის ცალკეული რგოლები, დაწყებული პირველყოფილი, ველური თუ ინიციალური — ველურიდან კულტურისაკენ გარდამავალი — და დამთავრებული მეორადი, მაღალკულტურული, ბუნებრივი და ხალხური სელექციის შედეგად შექმნილ-გაუმჯობესებული ფორმებით. ამ კულტურებთან დაკავშირებულ კვლევა-ძიებათა შედეგად მეცნიერებაში დადგენილია მათი წარმოშობის პირველადი და მეორადი, აგრეთვე, ფორმათა წარმოქმნისა და მრავალგვარობის ცენტრები, რომელთა შორის მთავარი ადგილი უკავია წინააზიურ გენცენტრს. იგი მოიცავს ამიერკავკასიასაც, რომელიც ითვლება ფორმათა წარმოქმნა-ევოლუციის ცენტრალურ პლაცდარმად და ეპიცენტრად, რის გამოც მეცნიერებაში უკვე საუბარია ხორბლის სახეობის ამიერკავკასიურ გენცენტრზე. ამ უკანასკნელის ფარგლებში კი კულტურული ხორბლისა და მის მრავალსახეობათა თუ ფორმათა წარმოქმნის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან კერად საქართველოა აღიარებული.

საქართველომ ტრიტიკოლოგების ყურადღება მიიპყრო არა მარტო იმით, რომ აქ გვხვდება ხორბლის მსოფლიოში ცნობილი სახეობათაგან ყველაზე მეტი [12], მათ შორის 6 ენდემური სახეობა და ადგილობრივ ჩამოყალიბებული, გარემოს შეგუებული შიშველმარცვლიანი ხორბლის მაღალგანვითარებული ფორმებიც, არამედ იმითაც, რომ მხოლოდ აქ (და არსად სხვაგან მსოფლიოში) შემორჩა კულტურული ხორბლის ევოლუციის ინიციალური ეტაპები; რომ კაცობრიობას შემოუნახა როგორც მეცნიერთა მიერ ფილოგენეზის ერთ-ერთ მონაწილედ მიჩნეული ველური ე გ ი ლ ო პ ს ი ს¹ (*Aegilops* ტაბ. III, ფ. 1), ისე კულტურული ხორბლის უძველესი, საწყისი, პირველადი, პალეორელიქტური ფორმები. ესენია დღეისათვის კულტურიდან გადავარდნილი, მაგრამ

¹ ეგილოპსის პრეისტორიული ნაშთები პირველად დამოწმდა თურქეთში 1957—1960 წწ. არქეოლოგიური გათხრების დროს.

ჯერ კიდევ ცოტა ხნის წინათ დასავლეთ საქართველოს ფარგლებში გავრცელებული და ამ მხარისათვის ენდემური ჯიშები, უძველესი ხანის რელიქტური კოლხური ასლი (*Tr. palaeo-colchicum* Men.), მახა (*Tr. macha* Dek. et Men.) და ზანდური (*Tr. Timopheevi* Zhuk.), რომლებიც კილიანი ხორბლის ჯგუფს განეკუთვნება.

კილიანი ხორბალი. ხორბლის გვარის წარმოშობა-განვითარების ისტორიაში ქრონოლოგიურად პირველი ადგილი უკავია სწორედ კილიან ხორბლულს, რომელმაც მისცა საწყისი შიშველმარცვლიანი ხორბლის მალა-განვითარებულ ფორმებს. კილიანი ხორბლის ნიმუშები დამოწმებულია ძველი სამყაროს სხვადასხვა ქვეყნის (შუამდინარეთის, ეგვიპტის, ბალკანეთის, თურქეთის, ამიერკავკასიის, შვეიცარიის) ნეოლითის ხანის არქეოლოგიურ მონაპოვრებში. ნეოლითის ხანის კოლხეთის მასალაში კი აღმოჩენილია ხორბლის მარცვლები, რომლებიც განისაზღვრა როგორც კოლხური ასლი (ტაბ. III, ფ. 3) და მახა (ტაბ. III, ფ. 2).

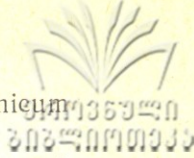
დასავლეთ საქართველოში დამოწმებული *Tr. palaeo-colchicum* Men. ასლის, ანუ ორმარცვალა კილიანი ხორბლის (*Tr. dicoccum*) განსაკუთრებულ ქვესახეობაა.

ამჟამად ასლი (იხ. რუკა 10, ტაბ. III, ფ. 4) რელიქტური კულტურაა უძველეს სამიწათმოქმედო ცენტრებში ერთ დროს ფართოდ გავრცელებული ხორბლის სახეობისა. საქართველოში უძველესი დროიდანვე მის კულტივირებას მოწმობს ქსენოფონტეს მიერ ჭანებში, მეორე მხრივ, დაბადების ქართულ თარგმანში ამ პურეულის მოხსენიება.

აღმოსავლეთ საქართველოში ასლი (*Tr. dicoccum* Schübl.), რომლის ნათესები ამჟამად მხოლოდ მთიან რაიონებშია, ისიც მეტად მცირე ფართობზე შემორჩა და რომლის გავრცელება, არც თუ ისე დიდი ხნის წინათ, აქა-იქ დაბლობ რაიონებშიც მოწმდებოდა, ოთხი ვარიაციითაა წარმოდგენილი: თეთრთავთავა (*v. farrum* Bayle), წითელი (*v. rufum* Schübl.), ღრუბელა თავთავიანი (*v. Flaksbergeri* Dekapr.) და შავარშიანიკილიანი (*v. chevsuricum* Dekapr.). ამათგან ცენზონში ჩვეულებრივ თეთრი ასლი ჭარბობს.

ასლის ამ აღმოსავლურ ქართულ საგანაფხულო ვარიაციებისაგან მკვეთრად განსხვავდება ცალკე ქვესახეობად გამოყოფილი დასავლეთ საქართველოს ასლი. იგი დამოწმებულია მხოლოდ რაჭა-ლეჩხუმის ტერიტორიაზე, რომლისთვისაც წარმოდგენს აღმოსავლეთ საქართველოს ორმარცვალათა ვიკარულ (შემცვლელ) სახეობას. მეცნიერები ვარაუდობენ, რომ საერთო წინაპრისაგან წარმოშობილი საქართველოს ასლის დასავლური და აღმოსავლური სახეობანი შორეულ წარსულში გაემიჯნა ერთმანეთს ევოლუციური თვალთახედვით და საუკუნეთა მანძილზე ყალიბდებოდა მათი განსხვავება-თავისებურებანი, რაც, თავის მხრივ, საქართველოში *Triticum*-ის გვარის სიძველესა და ინტენსიურ ფორმათა წარმოქმნაზე მიგვანიშნებს.

დასავლეთ საქართველოს ასლი თავდაპირველად განისაზღვრა როგორც *Tr. dicoccum* var. *chvamlicum*, მაგრამ შემდეგ გეოგრაფიული იზოლაციისა და მკვეთრი მორფოლოგიური განსხვავებების გათვალისწინებით, (იგი გამოყოფილი იქნა განსაკუთრებულ ქვესახეობად—*Tr. dicoccum* ssp. *georgicum* Dek. et Men. მოგვიანებით კი კოლხეთის ენეოლითური ხანის განათხარ მასალაში მისი მარცვლების მიკვლევამ განაპირობა ამ ხორბლის ცალკე სახეობად გამო-

ყოფა და სახელწოდების — კოლხური ასლი (Tr. palaeo-colchicum Men.) — მიკუთვნება.

აღმოსავლეთ საქართველოში გავრცელებულ ასლთაგან განსხვავებული ეს კულტურა თავთავის აგებულების მხრივ ყველაზე ახლოს დგას ასტურის ემერის (ასლის) ფორმასთან. გარეგნულ მსგავსებას კი ამჟღავნებს ხორბალ მახას ერთ-ერთ ვარიაციასთან (Tr. imereticum). სწორედ ხორბალ მახას ნათესებში მინარევის სახით გვხვდება, ძირითადად, დასავლეთ საქართველოს ანუ კოლხური ასლის, ამ უძველესი ხორბლეულის ნიმუშები. ამიტომაც, ადგილობრივი მოსახლეობა მას ცალკე არ გამოყოფს და არც რაიმე საკუთარი ხალხური სახელითაა იგი ცნობილი.

ასლისა და მახას მსგავსებაზე მითითება გვხვდება სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონში, სადაც პირველად იხსენიება ხორბლის ეს სახეობა. შემდეგი დროის (XIX ს. დასასრული, XX ს.) ავტორებთან დაცული ცნობები მახას შესახებ არაფერს გვაძლევს მისი ბოტანიკური რაობის განსაზღვრის თვალთახედვით. უკანასკნელ ხანებში კი მახა ფართოდ ვახდა ცნობილი სამეცნიერო ლიტერატურაში, როგორც კულტურული ხორბლის ინიციალური და რელიქტური სახეობა, რომელიც აერთიანებს ველური და მაღალკულტურული (რბილი და მაგარი) ხორბლეულის სახეობათა თვისებების კომპლექსს. მახა Triticum-ის გვარის სახეობათა დიფერენციაციის საწყის ეპოქაში წარმოქმნილი ხორბლის პირველადი ფორმაა, რასაც არქეოლოგიური მასალასთან ერთად მოწმობს მისი ბიო-მორფოლოგიური შესწავლა, მასში სახეობათაშორისი ნიშნების არსებობა: კილიანობა, მტვრევაღათავიანობა, თავთუნების ცვენადობა. მახა წარმოიშვა ველური ხორბლისა და ეგილოპსების საერთო გავრცელების არეში. მისი პროტოტიპი (პროტომახა) იქცა ადამიანის მუდმივ თანამგზავრად ჯერ კიდევ შემგროვებლობითი საქმიანობის ხანაში. ახალ პირობებში მოშინაურების, შერჩევისა და მუტაგენური ხასიათის სხვადასხვაგვარ ცვლილებათა შედეგად ამ მცენარეთაგან წარმოიშვა რბილი და მაგარი ხორბლის, აგრეთვე, დიკისა და სხვა მაღალკულტურული ფორმები.

მახა (იხ. რუკა 10) საშემოდგომო კულტურაა. ვარიაციათა სიმრავლით (გვაწა მახა—Tr. tubalicum Men., ჩელტა მახა—Tr. imereticum Men., ზოგი სახესხვაობა—Tr. letschchumicum Dek. et Men. და სხვ.) აჭარბებს დასავლეთ საქართველოს სხვა ენდემურ კილიანებს. ამასთან, მახას პოპულაციაში გამოვლენილია ბევრი შუალედური და სპელტასთან მორფოლოგიურად ახლოს მდგარი ფორმა, რაც მიგვიბრუნებს ამ სახეობათა ახლო ფილოგენეტურ კავშირზე, გენეტიკურ იდენტურობაზე. სპელტა კი, მიწათმოქმედების საწყისი ეპოქის არქეოლოგიურ მონაპოვრებშია დამოწმებული, ითვლება კულტურული ხორბლის ერთ-ერთ უძველეს სახეობად. ხოლო საქართველოში აღმოჩენილი განათხარი სპელტა ქრონოლოგიურად ყველაზე ადრეულია. ეს გარემოება კი იმ ფაქტთან ერთად, რომ მისი არქეოლოგიური მონაპოვრები ლოკალიზებულია ოლქებში, სადაც ყველა პირობა იყო მისი ჩამოყალიბებისათვის, ადასტურებს მოსაზრებას სპელტას ადგილობრივი წარმოშობის შესახებ. მართალია, ამჟამად საქართველოს ტერიტორიაზე არაა ცნობილი მისი ნათესები², მაგრამ მეცნი-

² მხოლოდ უკანასკნელ წლებში აღნიშნავენ მის ერთეულ ნიმუშებს აღმოსავლეთ საქართველოს ხორბლის ნათესებში. აკად. ნ. კეცხოველის აზრით, იგი XIX საუკუნის დასაწყისში განდევნა სხვა, უფრო მაღალმოსავლიანმა ჯიშებმა.

ერები თვლიან, რომ სპელტას ჯგუფის თავისებური წევრია მახა და სწორედ მასში სახით მოაღწია ჩვენამდე პირველადმა სპელტამ³. ამიტომაც, გასაგებია აქამდე ვინცა ბღის მოსაზრება, რომლის მიხედვით მახას სახეობას უნდა განეკუთვნებოდეს მიწათმოქმედების ადრეული საფეხურების ბაბილონის, ძველი ეგვიპტის, შვეიცარიის ხამინჯებიანი ნაგებობებისა და ურარტუს არქეოლოგიურ მონაპოვრებში დამოწმებული მარცვლეული. ხოლო მისი განსაზღვრა სპელტად და სპელტისებურად გამოიწვია იმ გარემოებამ, რომ სამეცნიერო წრეებისათვის მახა არ იყო ცნობილი 1932 წლამდე. (ამ მცენარის აღმოჩენიდან გარკვეული ხნის შემანძილზე ითვლებოდა, რომ დასავლეთ საქართველოს მეტად ვიწრო არეალში — ძირითადად, ლეჩხუმისა და მისი მიმდებარე ქვემო რაჭის ტერიტორიებზე, ნათესების სახით დამოწმებული ეს კულტურა სხვაგან არსად იყო ცნობილი. მაგრამ არქეოლოგიურმა მასალამ დაადასტურა შორეულ წარსულში მისი გავრცელება სამეგრელოშიც. უკანასკნელ ხანებში კი გამოითქვა მოსაზრება აჭარაში (მაჭახლის ხეობა), ლაზეთში, აგრეთვე დაღესტანსა და ჩრდ. კავკასიის ხალხებში (ბალყარლებში) მისი გავრცელების შესაძლებლობის შესახებაც.)

Triticum-ის გვარის პოპულაციის ერთ ინიციალურ ფორმადაა მიჩნეული დასავლეთ საქართველოს მესამე ენდემური ხორბალი — **ზ ა ნ დ უ რ ი**. მისი პირველი ხსენება გვხვდება სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონში. იგი მოხსენიებულია XVIII ს. უცხოელ ავტორებთანაც და განმარტებულია ერთმარცვალა ხორბლად. ზანდურის ბოტანიკური რაობის საბოლოო დადგენა მოხერხდა მას შემდეგ, რაც მიკვლევულ იქნა მისი ნათესები (XX ს. 20-ანი წლებიდან).

ზანდურის პოპულაციაში სპეციალისტებმა თავიდანვე განსაზღვრეს ორი ბოტანიკური სახეობა, რომლებსაც ჩადგილობრივი მიწათმოქმედიც ასხვავებდა ერთმანეთისაგან. ესენია: **გ ვ ა შ ა ზ ა ნ დ უ რ ი** (*Tr. monococcum* L., დიპლოიდური ხორბალი) და **ჩ ე ლ ტ ა ზ ა ნ დ უ რ ი**⁴ (*Tr. Timopheevi* Zhuk., ტეტრაპლოიდური ხორბალი). უკანასკნელ ხანებში კი ბოტანიკოსებმა გამოყვეს მესამე — ჰექსაპლოიდური სახეობა (*Tr. Zhukowskyi* Men.). სამივე ამჟამად ტრიტიკოლოგების საგანგებო ყურადღების არეშია მოქცეული.

დადგენილია ზანდურის (სამივე სახეობის) გენეტიკური იზოლაცია სხვა კულტურულ ხორბლებულთაგან. იგი ავლენს ნათესაურ კავშირს მარტო კავკასიის ველურ ზანდურთან (*Tr. boeoticum*, *Tr. chaldicum*, *Tr. araraticum* — კავკასიური ველური ორმარცვალა). ზანდური ქმნის მეორე ძირითად მიმართულებას *Triticum*-ის გვარის ევოლუციაში და განცალკევებულად დგას ამ სისტემაში. უახლესმა ექიმპერიმენტულმა დაკვირვებებმა გამოავლინა მისი მონოგენომურობა და *Tr. monococcum*-დან ავტობოლიბლოდიზაციის გზით წარმოშობა-განვითარება.

ზანდური საგაზაფხულო ფორმაა, მაგრამ ითესება გვიან შემოდგომაზე. იგი ამჟამად უკვე გაქვებებულია კულტურიდან. მისი გავრცელების არეც ვიწროა და მოქცეულია ზღვის დონიდან 400—800 მ ზონის ფარგლებში. იგი და-

³ დასავლეთ საქართველოს რელიქტური სპელტა შეიძლება იყოს პირველი ჰექსაპლოიდური ხორბლის პროტოტიპი. აქედან პირველ სპელტას შეედლო შეედღია ირანსა და აზიის სხვა ნაწილებში და ამ გზით — ევროპაშიც.

⁴ ქვემო რაჭაში (პატარაონში) დამოწმდა გვაწას შესატყვისი სახელწოდება — წმინდა, ჩელტას შესატყვისი კი — გობეჯა.

მოწმებულია რაჭა-ლეჩხუმ-იმერეთ-სამეგრელოში. სამეგრელოში მას პეტაქობალი ეწოდება. ზანდურის გავრცელების დაახლოებითი საზღვრებია: ჩრდილოეთით — ცაგერი, ორბელი, ლაილაში, პ. ონი; აღმოსავლეთით — ხევსკარა, დღნორისა; სამხრეთით და დასავლეთით დაახლოებით — თამაკონი, გორდი, მექვენა, დღნორისა (იხ. რუკა 10). ადრეულ ხანაში კი მის უფრო დიდ არეზე გავრცელებაზე (კერძოდ, ზემო რაჭაშიც კულტივირებაზე) მიგვითითებს როგორც გიულდენშტედტის ცნობა (XVIII ს.), ისე ადგილობრივი ტოპონიმები.

ზანდური ფაქტიურად არ გაცილებია მისი წარმოშობის არეალს, ხოლო მისი ერთ-ერთი სახეობა — ჩელტა ზანდური (ტაბ. IV, ფ. 2) — მხოლოდ დასავლეთ საქართველოს ბინადარია.

მეორე სახეობას — გეფას (ტაბ. IV, ფ. 1) კი ახლო წარსულში უნდა ჰქონოდა გავრცელების ფართო არე ქართლში, სამხრეთ ოსეთსა და რაჭა-ლეჩხუმში. საქართველოში ამ კულტურის ხანგრძლივი ისტორიის მანძილზე მომხდარა მისი დიფერენციაცია დასავლურ (*Tr. occidentale georgicum* Dek.) და აღმოსავლურ (*Tr. orientale georgicum* Dek.) მორფო-ეკოლოგიურ ტიპებად, რომელთაგან პირველი გავრცელებული იყო ზანდურის პოპულაციაში და დამოწმებულია აგრეთვე იშვიათი მინარევის სახით სხვა ხორბლის ნათესებში (ცაგერი). მეორე კი, რომელიც ქმნის აღმოსავლეთ საქართველოს ერთმარცვალათა სახეობას, ამჟამად გვხვდება სხვადასხვა ხორბლის (მაგარი, რბილი, დიკა, ასლი) ნათესებში მინარევის სახით. ამასთან, ქართლში (სოფ. ერედვი) დამოწმებული *Tr. monococcum*-ის ბოტანიკურმა ანალიზმა გამოავლინა, რომ საქართველოს ერთმარცვალათა კულტურული ცენოზი აერთიანებს კულტურულ, შუალედურ და ველურ ერთმარცვალთა ფორმებს. მაშასადამე, ჩვენში ხორბლის თავდაპირველმა ფორმებმა თავის შემადგენლობაში შეინარჩუნა ევოლუციის ძირითადი ეტაპები, დაწყებული ველურიდან — კულტურულით დამთავრებული.

საქართველოს კილიანთაგან მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოს ასლები (*Tr. dicoccum* და სხვა ხორბლის ნათესებში მინარევის სახით დამოწმებული *Tr. monococcum*) ითესება მაღალი მთის ზონაში. კულტურული ხორბლის ინიციალური ფორმები კი — მახა მასში მინარევი კოლხური ასლით და ზანდური — შუა მთის ზოლის მცენარეებია, რაც, თავის მხრივ, ადასტურებს მეცნიერებაში გამოთქმულ მოსაზრებას სამიწათმოქმედო კულტურის პირველადი კერების მთის შუა ზოლში ჩასახვა-წარმოშობის შესახებ.

ხორბლის ყველა ზემოდასახელებულ სახეობასა და ვარიაციას უძველესი დროიდან წარმომავლობის, ისტორიული ხანდაზმულობის გარდა, ახასიათებს სხვა საერთო თვისებებიც, მათ შორის კილიანობა და მტვრევადთავთავიანობა. მათი მარცვალი მჭიდროდ ზის ბუდეში — კილში და სიმწიფეში შესვლისას თავთავები მტვრევადი ხდება. ეს ნიშნები მათ აახლოებს ველურ ფორმებთან და განასხვავებს ჩეულებრივ ანუ შიშველმარცვლიან ხორბალთაგან.

კილიანთა მტვრევადთავთავიანობამ განაპირობა მათი მოსავლის აღებასთან დაკავშირებით თავისებური ხერხისა და იარაღის შემუშავება, თუ შიშველმარცვლიანი ხორბალი ნამგლით იმკება, დასავლეთ საქართველოს კილიანების მოსავლის ასაღებად ხმარობდნენ ორიგინალურ საკრეფ, ან უკეთ, თავთავების გადასამტვრევად გამოყენებულ, ხის ორი ჯოხისაგან გამზადებულ იარაღს — შამკვს, რომლის ანალოგი იმავე დანიშნულებით დამოწმებულია ასტურიაში.

მრავალსაუკუნოვანი ისტორიისა და ევოლუციის მანძილზე საქართველოს კილიანებმა ნიშანდობლივი ცვლილება განიცადა. თუ მახა ბოლო დრომდე ვეღვაძე მეტად მტკრევედათავთავიან მცენარედ დარჩა, რომლის მოსავლის აღების ოდნავი დაგვიანებაც კი იწვევს თავთავებისა და თავთუნების ჩაცვენას და მისი მოსავლის აღება მხოლოდ შამკვითაა შესაძლებელი, აღმოსავლეთ საქართველოში ასლი იმკება და ბოლო ხანებში ზანდურის მკაც დაუწყიათ. ქვემო რაჭაში დამოწმდა ზანდურის საკრეფი მარტივი იარაღი — ხის დანა, რომლის მეშვეობითაც ძირიანად მოთხრილი პურეულის ჩაღას კალოზე წაასხებდნენ თავთავებს. ამგვარი ხის დანა ჩაღას არ აზიანებდა, რასაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა კილიანი ხორბლის რაციონალური გამოყენების თვალთახედვით. სახელდობრ, მახა-ზანდურის, განსაკუთრებით კი გვაწა ზანდურის (რომლის ღერო უფრო მაღალი იზრდება) ჩაღას⁵ — კოროლს, წარმატებით იყენებდნენ როგორც გლეხის საცხოვრებელი ნაგებობების, ისე კარმიდამოში დამხმარე სამეურნეო სათავსოთა სასახურავე მასალად (კოროლისაგან წნავდნენ აგრეთვე ჭილობებსა და პატარა კალათებს). კოროლი, სახურავის ეს ადვილმისაწვდომი, იაფი და ხელსაყრელი მასალა კარგად იყო შეფარდებული ძველი საცხოვრებელი ნაგებობის, ე. წ. შუასახლის, თავისებურებასთან — ქვევიდან შუა-ცეცხლზე შებოლილი, ზევიდან კი ხავსგადაკრული კოროლის სახურავი დიდხანს ძლებდა, ამავე დროს უზრუნველყოფდა ნაგებობაში თანაბარი ტემპერატურის დაცვას. ამ უკანასკნელ ფაქტს კი საგანგებო მნიშვნელობა ენიჭებოდა სამეურნეო სათავსოთა მშენებლობაში, რის გამოც კოროლის სახურავიანი ამგვარი ნაგებობები დიდხანს შემორჩა ყოფას. მაგრამ საბოლოოდ კოროლზე, როგორც სახურავ მასალაზე, მოთხოვნილების დაკარგვამ გამოიწვია ხელოვნური შერჩევის შედეგად ზანდურის ცენოზში საუკეთესო საკოროლე მასალის — გვაწა ზანდურის — შემცირება და სიმრავლის ჩელტა ზანდურისაკენ — უკეთესი ხორბლის მომცემი ჯიშისაკენ, გადახრა; მეორე მხრივ, ზანდურის მკაც — სამეურნეო დანიშნულებადაკარგულ კოროლს ძველებურად სიფრთხლით აღარ ეკიდებოდნენ.

⁴ მახა-ზანდურისა და ასლის კილიანობის გათვალისწინებით, ქართული სამიწათმოქმედო კულტურის არეში შეიქმნა ამ პურეულის მარცვალთა ბუდიდან გამოსაფშენელი სპეციალური იარაღ-მოწყობილობანი — ხისა და ქვის (ხელით, ფეხით, ან წყლის ძალით მომუშავე) საცეხველები და დინგი. კალოზე ლეწვის ნაცვლად ამ იარაღებით ხდებოდა ძნელადგამოსაფშენელ კილიანთა პირველადი დამუშავება წისქვილში დაფქვამდე. კალოზე ან კერის თავზე გაწყობილ ლასტებზე გამხმარი კილიანთა თავთუნები საცეხველში იცეხებოდა.

განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდა მოსახლეობა კილიანთაგან გამზადებულ პროდუქტებს. საუკეთესო, ცილის დიდი შემადგენლობის მქონე და ცხობის მაღალხარისხიანი მათი ფქვილისაგან მზადდება კარგი სახაჭაპურე ცომი; პური ნოყიერი, გემრიელი და სურნელოვანია, რამდენიმე დღის განმავლობაში ინარჩუნებს სირბილეს, რაც განსაკუთრებით ფასოვანი იყო ლაშქრო-

⁵ გვაწა ზანდურისაგან მკვეთრად განსხვავდება აღმოსავლეთ საქართველოს ერთმარცვალა იმით, რომ ეს უკანასკნელი სიმაღლით ნაკლებია და თავთავიც წვრილი და საშუალო ზომის აქვს ე. ი. აღმოსავლეთ საქართველოში Tr. monoco. -ის ჩაღას არ შეიძლებოდა ჰქონოდა ისეთივე სამეურნეო მნიშვნელობა და გამოყენება (მით უფრო, რომე აქ ამის საჭიროება, ალბათ, არც იყო), როგორსაც ქვ. რაჭასა და ლეჩხუმში ვხვდებით.

ბა-მგზავრობის დროს. კორკოტი კი, რომელიც შემორჩა უმთავრესად როგორც სარიტუალო დანიშნულების კერძი, სწორედ კილიანი ხორბლისაგან მზადდებოდა: დასავლეთ საქართველოში ზანდურისაგან, აღმოსავლეთში — ასლისაგან. ამავე დანიშნულებით (ძირითადად საკორკოტედ) მცირე ოდენობით, მაგრამ მაინც ითვისებოდა ჩვენში ასლი ბოლო დრომდე. ამჟამად, აქა-იქ საკოლმეურნეო მიწებებში უმნიშვნელო ფართობები აქვს დათმობილი ამ მომაკვდავ კულტურას.

კილიანებს ახასიათებს სხვა საუკეთესო თვისებებიც: ისინი შიშველმარცვლიანებზე უფრო ამტანი, ჰავის მიმართ ნაკლებ მომთხოვნია, კარგად უძლებს ნესტსა და გვალვასაც; მეტად პლასტიურია და ადვილად ეგუება ზრდა-განვითარების ყოველგვარ, არახელსაყრელ ბუნებრივ პირობებსაც კი. ცუდ, ხრიკ, ქვა-ღორღიან-ხირხატ თუ კირ-ქვიან ნიადაგებშიც კარგად გვარობს. ამასთან, უფრო ადვილდება მძიმე, პირშეკრულ მიწაში მოყვანილი კულტურის მოსავლის ზემოაღნიშნული წესით აღება — შამკვით კრეფა. მჩატე ნიადაგებში მოწეული ხორბლის თავთავის მოწყვეტა ადვილად გამოიწვევდა კოროლის ძირიანად მოგლეჯა-დაზიანებას, რაც შეუძლებელს გახდიდა მის გამოყენებას მშენებლობაში.

დიდი ფასი აქვს კილიანებს, როგორც სოკოვან დაავადებათა მიმართ იმუნიტეტის მქონე კულტურებს. ამ მხრივ განსაკუთრებით გამოირჩევა ჩელტა ზანდური. იგი მდგრადია სხვა დაავადებათა მიმართაც.

ამავე დროს, მას საადრეო კულტურაა; შემოდის სხვა ჯიშებზე 1-2 კვირით ადრე, რასაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა ახალი მოსავლის მოლოდინე გლეხისათვის.

კილიანებთან დაკავშირებულ საწესჩვეულებო ქმედებათა წყება (კორკოტის დამზადება, წლის პირველი მოსავლის მახით შემოლოცვა, კოროლის გამოყენება ხალხურ დღეობა-დღესასწაულთა რიტუალებში და ა. შ.) სხვა რიგის ეთნოგრაფიულ მასალასთან (კილიანებთან დაკავშირებული შრომის პროცესები და იარაღები) ერთად, არქეოლოგიური და ბოტანიკური მონაცემების გვერდით, თავის მხრივ, მიგვანიშნებს ჩვენში კილიანთა კულტურის სიძველეზე. მეორე მხრივ, ხაზს უსვამს ამ ძნელადდასამუშავებელი მარცვლეულის დადებით თვისებებსა და რაციონალურ მოხმარებას, რამაც განაპირობა როგორც მათი გამოყენება საკულტო წეს-ჩვეულებებში, ისე თითქმის ბოლო დრომდე შემორჩენა ყოფაში.

თანამედროვე საბჭოთა მეურნეობის წინაშე აღარ დგას ამოცანა მთის რელიეფის პირობებშიც ყოველგვარი უხარისხო, სხვა პურეულისათვის გამოუსადეგარი ნიადაგების გამოყენება-ათვისებისა, აღარც კილიანთა, როგორც მშენებლობაში გამოსადეგ, საადრეო თუ სარიტუალო დანიშნულების კულტურათა მოყვანისა. ამ უკანასკნელებმა მთლიანად დაუთმო ასპარეზი ხორბლის უფრო ადვილდასამუშავებელ, მაღალკულტურულ ფორმებს. მაგრამ მიუხედავად ამისა, ბუნებრივი გარემოს მიმართ უპრეტენზიო, ჩვენი სამიწათმოქმედო ყოფის რელიქტები, მამაპაპური ხორბლის ჯიშები სადღეისოდაც ინარჩუნებს მნიშვნელობას მეცნიერული სელექციისა და ჰიბრიდიზაციისათვის. ისინი შესანიშნავი მასალაა ადგილობრივ პირობებთან შეგუებული, საუკეთესო თვისებების მქონე მაღალხარისხოვანი ჯიშების შესაქმნელად. ამ მხრივ მსოფლიო

ალიარება მოიპოვა ზანდურმა, რომელიც წარმატებით მონაწილეობდა მისი სპეციალისტების — სელექციონერებისა და გენეტიკოსების ექსპერიმენტებში.

შიშველმარცვლიანი ხორბალი. საქართველოში დამოწმებულია ხორბლის ადგილობრივი, მაღალგანვითარებული ფორმების, შიშველმარცვლიანთა იშვიათი სიმდიდრე და ნაირგვარობა. შიშველმარცვლიანთა რიგს განეკუთვნება ტრიტიკუმების ევოლუციის ისტორიაში უძველეს სახეობად მიჩნეული რბილი ხორბალი (Tr. vulgare Vill.)⁶, რომელიც საქართველოს შემინდვრებაში ოდითგანვე ერთ-ერთი ძირითადი, უმთავრესი კულტურა იყო. მის ვარიაციათა იშვიათი სიმრავლეა დამოწმებული ამ სახეობის წარმოქმნა-განვითარების ერთ-ერთ ძირითად კერად მიჩნეულ საქართველოს ტერიტორიაზე არქეოლოგიური მასალისა თუ თითქმის ბოლო დრომდე ყოფაში შემორჩენილი ნიმუშების სახით.

დასავლეთ საქართველოს ნეოლითური და აღმოსავლეთ საქართველოს ენეოლითური ხანის განათხარ მასალებში, სხვა მარცვლეულთან ერთად, აღმოჩენილია რბილი ხორბლის ნაშთები, რაც ჩვენში ამ კულტურის უძველესი დროიდანვე (ძვ. წ. ა. V ათასწ.) გავრცელების მაუწყებელია. შემდეგ, შედარებით მოგვიანო, მაგრამ მაინც ადრეული ხანიდან (V ს.) მოყოლებული და ჩვენი დროით დამთავრებული გვხვდება წერილობით ძეგლებში ხორბლის ამ სახეობის გავრცელების მანიშნებელი ცნობები.

ქართულმა წერილობითმა წყაროებმა და ყოფამ შემოინახა რბილი ხორბლის ადგილობრივი სახელწოდებები: იფქლი, ირქი (მეგრ.), ითქ, კუეცენ (სვან.) ყანა, ანეული, პური, ძველი პური ან ძველთესლი (პური), ქართული პური, დოლის პური ან დოლი (თეთრი, წითელი, შინდური), დედალი პური, წმინდა, უფხო პური, უფხო, ხოტორა, ხულუგო, ხოზო, ხუზალა, პოშოლა, გომბორულა და სხვ. მათი ანალიზი იძლევა ჩვენში ხორბლის კულტურის ისტორიის შესწავლისათვის მეტად ფასოვან მონაცემებსა და მნიშვნელოვანი დასკვნების გამოტანის საშუალებას, სახელდობრ, სახელწოდებების — ძველთესლი, ძველი პური, ანეული და ყანა შესწავლა-ანალიზმა გამოავლინა ჩვენი მიწათმოქმედების ისტორიიდან ის საყურადღებო ფაქტი, რომ საქართველოში პურეულის მოყვანის თავდაპირველი წესი იყო შემოდგომაზე თესვა. სამომოდგომო იყო ხორბლის უძველესი ქართული ჯიშები, მათ შორის რბილი ხორბლის სახეობის, ამ უმთავრესი აბორიგენული კულტურის წარმომადგენელიც — იფქლი.

რბილი ხორბლის ჩვენში გავრცელებული სახელწოდებებიდან იფქლი უძველესია. იგი იხსენიება დაბადებისა თუ სახარებათა ქართულ თარგმანებში, გ. მერჩულეს თხზულებასა და არა ერთ უფრო გვიანი ხანის ძეგლში. და თუმცა დროთა განმავლობაში სიტყვა იფქლი შეცვალა სხვა ტერმინებმა, იგი ბოლო დრომდე შემორჩა (ზოგჯერ შინაარსშეცვლილი) წერილობით წყაროებსა თუ მთის ზონის მოსახლეობის ყოფაში.

ძველი წერილობითი წყაროების მონაცემთა და ყოფაში დამოწმებული ეთნოგრაფიული თუ ლექსიკური მასალის ანალიზმა გამოავლინა, რომ სი-

⁶ მისი ვარიაცია დამოწმებულია შინაარსში ძვ. წ. ა. VII ათასწლეულის განათხარ მასალაში.

ტყვას — იფქლი ჰქონია ზოგადად ხორბლის მნიშვნელობა (სიტყვას — იფქლი ამგვარივე ვაგებით მოგვიანოდ ჩაენაცვლა სახელწოდება პური). ხოლო მას შემდეგ, რაც დროთა განმავლობაში მეურნეობის განვითარებასთან ერთად ცხოვრების მოთხოვნილებათა შესაბამისად ხალხურმა სელექციამ გამოიმუშავა ხორბლის საგაზაფხულო ჯიშებიც, ამ უკანასკნელთაგან განსხვავებით, სახელწოდება იფქლი იქცა აგრეთვე რბილი ხორბლის საშემოდგომო ჯიშების გამომხატველადაც. მაგრამ, რამდენადაც იფქლი ინარჩუნებდა ზოგადად ხორბლის მნიშვნელობასაც, საჭირო გახდა ამ მარცვლეულის საშემოდგომო ჯიშების შესატყვისი სახელწოდების შემოღებაც. ეტყობა, ეს მისია დაეკისრა სახელწოდებას დოლი ან დოლის პური, რომლის პირველი ხსენება დამოწმებულია IX ს. ძეგლში. იფქლმა კი შეინარჩუნა ზოგადად რბილი ხორბლის მნიშვნელობაც, რისი მოწმობაა მთის ზოლში დღესაც რბილი ხორბლის საგაზაფხულო ნათესების იფქლად მოხსენიება. თუმცა ამ შემთხვევაში დადასტურებულია სახელწოდებისათვის — იფქლი ზოგჯერ საგაზაფხულოობის გამომხატველი მსაზღვრელის — დიკა — დამატება (დიკა იფქლი, რაც ნიშნავს — საგაზაფხულო იფქლი, ანუ რბილი ხორბლის საგაზაფხულო ჯიშ)⁷. ამასთან, ამ ნათესებს ეწოდება ახალთესლიც (რაც ისევ საგაზაფხულოს აღმნიშვნელია).

საქართველოში გავრცელებული რბილი ხორბლის ჯიშები (ვარიაციები) და ფორმები ურთიერთისაგან განსხვავდება არა მარტო საშემოდგომოობა-საგაზაფხულოობის ბიოლოგიური ბუნებით ანუ განვითარების საშემოდგომო და საგაზაფხულო ციკლით, არამედ მორფოლოგიური ნიშან-თვისებებითაც. ერთ-ერთი ამგვარი ნიშანია თავთავის ფხიანობა თუ უფხოობა. რბილი ხორბლის უფხო ჯიშების სახელწოდებებია: უფხო პური, ხულუგო || ხულგო, პოშოლა, ხოზო, ხუზალა, ნიქსავრა, გომბორულა და სხვ. ხოლო თავთავის, თავთუნის, ფხისა და თვით მარცვლის ფერის გათვალისწინებით რბილი ხორბლის ვარიაციებს შერქმევია — თეთრი დოლი, წითელი დოლი ან წითელი პური, შინდური დოლი ან უშავფხა და სხვ.

საქართველოში გავრცელებული რბილი ხორბალი (იხ. რუკა 10) გამოირჩევა განსაკუთრებული პოლიმორფიზმით. დამოწმებულია მისი 32 ვარიაცია და 100-ზე მეტი ფორმა, რომელთა უმეტესობა გამოიმუშავებულია ყოველი კონკრეტული მიკრორაიონისა და მიკროჰავის თავისებურებათა გათვალისწინებით. რბილი ხორბალი ჩვენში პირველ ადგილზეა გავრცელების მხრივ და მისი ჯიშ-ვარიაციები ქმნის აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს ხორბლის ნათესების ძირითად ფონს⁸. მხოლოდ იგი გვხვდება მემინდვრეობის გავრცელების ყველა სარტყელში — დაწყებული უდაბლესიდან და უმაღლესი ზონით დამთავრებული. სრულიად განსხვავებულ კლიმატურ-ოროგრაფიულ პირობებს შეგუებული რბილი ხორბლის ფორმები გვარობს როგორც ცხელი, ისე ხმელთაშუაზღვის ტენიან სუბტროპიკულ, თუ მთის სტეპებისა და ცივი ჰავის ზონაში (იხ. რუკა). ამის მიხედვით, სპეციალისტები განარჩევენ ხუთ მორფოფიზიოლოგიურ ეკორასას:

⁷ ზოგჯერ სახელწოდება დიკა-იფქლი იმ ფაქტის გამომხატველია, რომ იფქლის ნათესი გვხვდება დიკასთან პოპულაციაში. ამ შემთხვევაშიც იფქლი საგაზაფხულო ნათესია რბილი ხორბლისა.

⁸ იმერეთ-გურია-სამეგრელოში, სადაც მემინდვრეობაში წამყვანი ადგნლი ეკავა ფეტენაირ პურელს, ხორბალი მცირე ოდენობით, მაგრამ მაინც ითვისებოდა გარკვეული შემთხვევებისათვის აუცილებელი საჭიროების დასაკმაყოფილებლად.

1. ქართული ხორბლეულის მშრალი სტეპების ეკორასა (*Siccocampes-
triflaksb.*), რომელშიც შედის განვითარების საანეულო, ნახევრადსაანეულო და
საგაზაფხულო ციკლის მქონე თეთრ და წითელთავთავა ფხიანი (თეთრი და
წითელი დოლი) და უფხო (გომბორულა, პოშოლა) ვარი-
ციები. ისინი გავრცელებულია ქართლის ტყე-სტეპებსა და კახეთის სტეპების
(საგარეჯო-სიღნაღი, კაჭრეთ-წითელი წყარო) ზონაში ზღვის დონიდან 700—
1000 მ ფარგლებში. თავისი გავრცელების ზონაში ამ ეკორასის ფხიანი საშე-
მოდგომო წარმომადგენლები ჯობნის საუკეთესო საკავშირო სელექციურ ჯიშებს,
ყველაზე მდგრადია, ამტანია არახელსაყრელი ბუნებრივი გარემოს მიმართ,
უძლებს გვალვასა და ცხელი, მშრალი ქარების მოქმედებას.

2. ქართული რბილი ხორბლის ტყიანი შუამთის ზოლის ეკორასის (*Proles-
medio-montano-silvaticum Men.*) წარმომადგენლები უმათავრესად საშემოდგომო
ჯიშებია (თეთრი და წითელი დოლის პური), რომლებიც გამოირ-
ჩევა ყინვაგამძლეობით. გვხვდება საგაზაფხულო ფორმებიც (დიკა-ი ფქლი,
ახალთესლი). გავრცელებულია აღმოსავლეთ საქართველოს ტყიანი მთის ზოლში
ზღვის დონიდან 1250—1350 მ სიმაღლემდე. უკავია მესხეთის, ქართლის შუა-
მთის ზონის (დმანისი, თეთრი წყარო, მანგლისი, თიანეთი, დუშეთი), სამხრეთ
ოსეთისა და კახეთის ყანები.

3. კახეთის ხორბლის ეკოლოგიურ-გეოგრაფიული შტო (*Proles mesoca-
cheticum Men.*) აერთიანებს კახეთის ტენიანი ზონის ხორბლეულს, რომელთა
გავრცელების არეა ზღვის დონიდან 750—850 მ-მდე მინდვრები ლაგოდეხის,
ყვარლის, თელავისა და ნაწილობრივ გურჯაანის რაიონებში. აქ მეტადაა გავრცე-
ლებული განვითარების საგაზაფხულო და ნახევრად საშემოდგომო ციკლის
მქონე უფხო ჯიშების შემდეგი ვარიაციები: რაჭულა, გელათურა,
უფხო, ხოტორა, ხულუგო, გრძელთავთავა. ფხიანი საშემოდ-
გომო ჯიშებიდან კი ითესება (ძნელად სალექწი) დოლის პური, თეთრი
დოლი, შემოდგომის პური.

4. კოლხური ხორბლის შტო (*Proles colchicum Men.*). თავისი ბუნებით ამ
ჯგუფის წარმომადგენლები ახლოს დგას კახური ეკორასის ხორბლეულთან.
მაგრამ, ამასთანავე, მთელი რიგი განსხვავებული ნიშან-თვისებების გამო, ცალკეა
გამოყოფილი. კოლხურ ხორბლეულს ახასიათებს მკვეთრად გამოსახული საშე-
მოდგომობა, კარგი ყინვაგამძლეობა და იაროვიზაციის გრძელი პერიოდი.
გვხვდება საგაზაფხულო ფორმებიც. დამოწმებულია ადგილობრივ გავრცე-
ლებული ხორბლეულის შემდეგი სახელწოდებები: იფქლი, პური, ძველი
პური, ჩვენებური პური, შინაური პური, წმინდა პუ-
რი, დოლის პური, ხულუგო, პოშოლა.

5. მაღალმთის ხორბლის ეკორასა (*Proles hypermontaneum Men.*), რომლის
ვარიაციები ითესება ზღვის დონიდან 1400 მ ზევით და აღწევს მემინდვრობის
უკიდურეს მაღალ საზღვარს (2100—2300 მ-ს ზღვ. დონიდან). ამ ჯგუფის ჯიშო-
ბრივი შემადგენლობა შეზღუდულია. ძირითადად გვხვდება 1—2 პოპულაცია,
რომელიც მოიცავს 2 სახეობრივ კომპონენტს—*Tr. vulgare*-ს და *Tr. ibe-
ricum*-ს, ე. ი. ესაა რბილი ხორბლისა და დიკის⁹ ნათესა ნარევი, ცნობილი
სახელწოდებით — დიკა ჯავახური და დიკა-ი ფქლი. განსაკუ-

⁹ დიკის შესახებ იხ. ქვემოთ.

ორებული ოროგრაფიულ-კლიმატური პირობების შესატყვისად ეს ხორბლები საგაზაფხულო ჯიშებია. გავრცელებულია წალკა-ჯავახეთისა და დიდი კავკასიონის არეში.

ჩამოთვლილი ვარიაციებიდან, ჯერ კიდევ არც თუ ისე დიდი ხნის წინათ, ჩვენს მემინდვრობაში დომინირებდა ფხიანი საშემოდგომო ჯიშები, რომლებიც წარმოადგენს ხორბლეულის გავრცელების ძირითადი ზონების (დაბლობი, მთის ძირი და მთის შუა ზოლი) მთავარ კულტურას. ამ ჯიშებიდან გავრცელების მხრივ პირველ ადგილზე იყო დოლის პური (ტაბ. IV, ფ. 3)—ქართველი მიწათმოქმედის მრავალსაუკუნოვანი შრომისა და მოღვაწეობის, გულმოდგინე შერჩევის შედეგად შექმნილი ხორბალი. მისი ვარიაციები ხშირ შემთხვევაში გამოყვანილია ამა თუ იმ მიკრორაიონის ბუნებრივი გარემოს თავისებურებებთან შეფარდებით და ქმნის გარკვეულ—როგორც სარწყავი, ისე ურწყავი ოლქებისათვის, ცხელი, ტენიანი თუ მთის რეგიონებისათვის ჩამოყალიბებულ — ეკოტიპებს, ასეთებია, მაგალითად, თიანეთური დოლი, მესხური დოლი, კახური დოლი და სხვ.

სპეციალური სამეცნიერო ლიტერატურისა და ეთნოგრაფიული მონაცემები დოლის პურს — ამ ყველაზე პოლიმორფულ, რთული ბოტანიკური შემადგენლობისა და საინტერესო, ნაირგვარ ჰიბრიდთა შემცველ ჯიშს — ახასიათებს როგორც შესანიშნავ, მაღალხარისხიან ხორბალს, რომელიც მრავალი ნიშანთვისებით ჯობია საუკეთესო სტანდარტულ ჯიშებს. ამ მხრივ განსაკუთრებით გამორჩევა ქართლში ყველაზე კოსმოპოლიტური და მეტი ფართობის მომცველი თეთრი დოლი¹⁰ — გარემოს კარგად შეგუებული, მალე შემომსვლელი და მაღალხარისხიანი ამ ხორბლის ვარიაციები ნაკლებ მომთხოვნია ბუნებრივი პირობების მიმართ; სხვა ჯიშებზე უკეთ უძლებს ამინდის ცვალებადობას, ტემპერატურის მერყეობას, ზამთრის ყინვებსა და ზაფხულის გვალვას; არ უჩნდება გუდაფშუტა, განსაკუთრებით იმ შემთხვევაში, თუ მისი თესვის ვადები ზუსტად იქნება დაცული. ამ მხრივ დოლის პური თავისებური, განსხვავებული ჯიშია. თუ საქართველოში ცნობილ ხორბალთა უმეტესობა ორბუნებოვანია, ახასიათებს განვითარების როგორც საშემოდგომო, ისე საგაზაფხულო ციკლი, თუ სხვა საშემოდგომო ჯიშები ითესება როგორც გვიან შემოდგომაზე, ისე გაზაფხულზეც, დოლი ამ მხრივ საგანგებო პურეულია. იგი მხოლოდ და მხოლოდ საშემოდგომო ჯიშია. გაზაფხულზე ნათესი ვერ გვარობს და უნდა დაითესოს უეჭველად ადრე შემოდგომაზე (აგვისტოს მეორე ნახევრიდან—ოქტომბრის პირველ ნახევარში რაიონების მიხედვით), რათა მოასწროს აჯეჩილება და ფესვმომავარებული შეხვდეს ზამთარს. გვიან დათესილი ვეღარ ბარტყობს, გაცილებით უფრო სუსტი და ნაკლებ საიმედო ნათესი ამოდის, ერევა გუდაფშუტა. ამ ჯიშის ეს თვისება აისახა მის სახელწოდებაში: დოლის პური, რაც ნიშნავს გარკვეულ ვადაზე დასათეს პურს. მარცვლეულთან დაკავშირებით სიტყვა დოლი; ხალხური გააზრებით, საშემოდგომოს აღმნიშვნელადაა მიჩნეული.

დოლის პური კარგად ეგუება მძიმე, ღარიბ ნიადაგებს, გვარობს სარწყავ და ურწყავ ზონებშიც. თუმცა სარწყავში მოსული დოლის პურს მარცვალი უფ-

¹⁰ ჩვეულებრივ, დოლის პურის ნათესებში შერეულია თეთრი და წითელი ვარიაციები. თუ პოპულაციაში ჭარბობს თეთრთავთა ფორმები, მას თეთრი დოლი ეწოდება, თუ არა და — წითელი.

რო მსხვილი, მსუყეა და მოსავალიც კარგი აქვს, მაგრამ თვით პურის ხარისხის, გემო-სურნელისა და ცხობისუნარიანობის თვალთახედვით მოსახლეობა ურწყავის მოსავალს ამჯობინებს. ამიტომ, დოლის პურის ყანებს უთმობდნენ მეტად მცირე სარწყავ ფართობს.

დოლის პურს ახასიათებს ძლიერი დაბუჩქება, ჩაცვენისადმი, აოდვისა თუ ზოგი დაავადების მიმართ მდგრადობა და, შესატყვისად, მოსავლის არმოცდენის, მოწვევის მეტ გარანტიას იძლევა. ამიტომ, ხშირად არახელსაყრელი ამინდის დროს იგი მოსავლიანობით ჭარბობს კიდევ ჩორბლის სხვა, უხვმოსავლიან ფორმებსაც. დოლის პური ძლიერი ჯიშია. იგი თავისი გავრცელების ზონებში არა თუ არ უთმობდა პირველობას სხვა ხორბალს, არამედ ძლიერი დაბუჩქების უნარისა და გარემოპირობებთან უკეთ შეგუების შემწეობით ჩაგრავედა კიდევ ქართლის დაბლობისათვის, განსაკუთრებით, ქვემო ქართლის ზოგი რაიონისათვის (ბოლნის-მარნეული, გარდაბანი, თბილისის შემოგარენი) მთავარ კულტურად მიჩნეულ თავთუხს¹¹. ამ უკანასკნელის ყანები 2-3 წლის ზედიზედ შემოდგომით თესვის შემთხვევაში გადაჯიშდებოდა — „გადადოლდებოდა“ ხოლმე.

დოლის პურს ახასიათებს აგრეთვე მაღალი დაფქვისა და ცხობისუნარიანობა. იგი ზელაში იმატებს. მისი ცომი ძარღვიანი, ღვედიანი, გამწვევია. მისგან ცხვება მეტად გემრიელი, სურნელოვანი პური, რომელსაც სირბილეს მატებდა მისი ნათესების დამსარეველიანებელი ჭვავი (უპირატესად მთაში) და მახობელა (უპირატესად ბარში). ამის გამო ამ უკანასკნელთ, შიუხედავად იმისა, რომ ისინი გამომცხვარ პურს ამუჭებდა, მცირე ოდენობით გლეხი შეგნებულად ურევდა დასაფქვავად გამზადებულ დოლის პურს. სწორედ დოლის პურის განსაკუთრებული სირბილის გამოა, რომ მის ფქვილს ხმარობდნენ თათარისა და ჩურჩხელებისათვის.

დოლის პურს ახასიათებს ზოგი არასახარბიელო თვისებაც: ჩაწოლა, ძნელად ფშვნადობა; ქართლის დოლი ავადდება ყანგათი. თუ ზოგი რაიონის დოლის პური მსხვილმარცვლიანია (თიანური), ზოგი შედარებით წვრილმარცვლიანია. მაგრამ იმდენად უმნიშვნელოა ეს ნაკლი, რომ ვერ ჩრდილავს ზემოჩამოთვლილ მის დადებით თვისებებს, რომლებმაც განაპირობა ამ კულტურის უპირატესი როლი ქართველთა მეურნეობაში და რომელთა გამო მას, როგორც ჩვენი შემინდვრეობის მთავარ, უხვმოსავლიან, მაღალხარისხიან, გამძლე, გარემოპირობებთან შეგუებულ ჯიშს, ხალხმა დედალი პური შეარქვა. ამავ თვისებების გამოა, რომ დოლის პურთან ერთად სხვა ჯიშების გავრცელების შემთხვევაშიც სარიტუალო დახიმებულებისათვის — სანათაუროდ (ზედაშედ) ინახავდნენ სწორედ დოლის პურს.

დოლის პური, ძირითადად, აღმოსავლეთ და სამხრეთ-დასავლეთის რაიონების ხორბალია. დოლის პურის გავრცელების არეში მისი თანმხლები მატერიალური კულტურის ელემენტებია: ქართული დიდი იუთანის, ნამგალი, კვერი და თორნე.

დასავლეთ საქართველოში დოლის პური გვხვდება, მაგრამ მცირე ფართობზე. დამოწმებულია სვანეთში, აგრეთვე რაჭაში, აჭარაში (შედარებით დაბალ ზონაში და ისიც ნაკლებმოსავლიანია).

დასავლეთ საქართველოს ნათესებში გავრცელებული რბილი ხორბლის

¹¹ თავთუხის შესახებ იხ. ქვემოთ.

საშემოდგომო ვარიაციები ცნობილია შემდეგი სახელწოდებებით: იფქლიცი, იგივე ჩვენებური პური, შინაური პური, ძველი პური, შემოდგომის პური, პური, ტრედისფერა, ყირმიზი და სხვ.

იფქლიცი (იგივე პური) ხასიათდება კარგი ცნობისუნარიანობითა და მაღალმოსავლიანობით; მსხვილმარცვლიანია და თავთუნში აქვს მარცვლების დიდი რაოდენობა. იგი ტენისმოყვარული, ტყის ზოლის მცენარეა, შედარებით საგვიანო ჯიშია.

დასავლეთ საქართველოში იფქლი შეესატყვისება ამ სახელწოდებისა და ხორბლის ამ ჯიშის თავდაპირველ მნიშვნელობას (რბილი ხორბალი) და ბუნებას (იგი საშემოდგომოა), აღმოსავლეთ საქართველოში შემორჩენილი ეს სახელწოდება მოწმდება ასევე რბილი ხორბლის ნათესებთან კავშირში, ოღონდ აქ იგი გაზაფხულზე ითესება. ე. ი. მომხდარა ხორბლის ძველქართული ჯიშის შეგუება მაღალმთიან ზონებთან, მისი ბუნების საგაზაფხულოდ გადაკეთება. ხოლო ხორბლის ძველქართული სახელის — იფქლი — აქ შემორჩენა მოწმობა უნდა იყოს იმისა, რომ მთის მაღალი ზონის სამიწათმოქმედოდ ათვისებაც შორეულ წარსულს განეკუთვნება.

აღმოსავლეთ საქართველოს იფქლი ზიანდება სოკოვანი დაავადებით. საგაზაფხულო იფქლი ხშირად მთის ხორბლის — დიკის ნათესებშია შერეული (წალკა-თრიალეთი, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთი — ზემო ფშავ-ხევსურეთი).

ბოლო ხანებში შემოვიდა ადვისის სახელით ცნობილი რბილი ხორბალი, რომელმაც ადგილობრივ მეურნეობაში ვერ მოიკიდა ფეხი.

თითქმის მთელ საქართველოშია ცნობილი რბილი ხორბლის ჯგუფის უფხო წარმომადგენლებიც, რომელთა გავრცელებას არე და სათესი ფართობი შედარებით შეზღუდულია. გვხვდება ამ ხორბლის წითელი და თეთრი ვარიაციები, საშემოდგომო და საგაზაფხულო ფორმები. ამასთან, მისი საგაზაფხულო ფორმები უკეთ გვარობს შემოდგომაზე დათესილი (რაშიც, ეტყობა, მკლავნდება მიდრეკილება მისი თავდაპირველი ბუნებისაკენ).

ხულუგო (ტაბ. IV, ფ. 4) ტენისმოყვარეა, ვერ უძლებს გვალვას, ამიტომ, ცუდად გვარობს აღმოსავლეთ საქართველოში (აქ იგი ცნობილია სახელწოდებებით: რაჭულა, ხოტორა, უფხო). კარგია მისი ნათესები რაჭა-ლეჩხუმში. შესაფერისი ამინდის შემთხვევაში იგი მაღალმოსავლიანია. ხულუგო მსხვილმარცვლიანი, დიდთავთვა, გემრიელი, თეთრი პურის მომცემი ჯიშია, ოღონდ უფხოობის გამო ადვილცვენადი და მავნებელთაგან ძნელი დასაცავია. მისი პურიც, ისევე როგორც დოლისა და იფქლის, ძარღვიანია.

პოშოლა, იგივე უფხო ანახალთესლი, გვხვდება დასავლეთ საქართველოშიც (რაჭა-ლეჩხუმში), მაგრამ მისი გავრცელების ძირითადი არეა აღმოსავლეთი საქართველო. იგი ბარაქიანი, უხვმოსავლიანი ხორბალია, ოღონდ ქარიან ადგილებში ვერ გვარობს, იბერტყება. ადვილად ცვივა ბუდიდან დაწიფებისასაც და მოითხოვს უეჭველად დროულად მომკას.

საქართველოში დამოწმებულია აგრეთვე რბილი ხორბლის ქვეჯგუფის — ე. წ. ქონდარა ხორბლის (Tr. compactum Host.) წარმომადგენლები. ამ ჯიშის უძველესი ნაშთები, დათარიღებული ძვ. წ. ა. V ათასწლეულით, აღმოჩენილია ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე. მაგრამ ეტყობა, ჩვენში ამ ხორბალს არ ჰქონია დამოუკიდებელი სამეურნეო მნიშვნელობა, არ იყო ცნობილი მისი

ცალკე ნათესები. იგი მხოლოდ მინარევის სახითაა დამოწმებული როგორც რბილი ფხიანი, ისე მაგარი ხორბლის ნათესებში (უფხოს ნათესებში არაა). ამიტომაც, ქართველთა ლექსიკაში არ მოწმდება მისი ადგილობრივი ხალხური სახელი. მხოლოდ ბოლო დროს სპეციალისტებმა ზოგ რაიონში (თეთრი წყარო, დმანისი, თბილისის შემოგარენი) უმნიშვნელო ფართობზე დაამოწმეს რამდენიმე ნათესი „კარახანას“ ან „კამჩატკას“ სახელით ცნობილი ქონდარა რბილი ხორბლისა, რომელსაც სამხრეთიდან შემოტანილად თვლიან.

რბილი ხორბლის ნათესებში ბუნებრივი მინარევის სახით მოწმდება აგრეთვე ჭვავის გავრცელება. თუმცა ზოგ შემთხვევაში ადგილი ჰქონია ამგვარი (დოლჭვავი), ისევე როგორც ქერისა და ხორბლის (ქერჭრელი) შერეული ნათესის შეგნებულად კულტივირების პრაქტიკასაც. ამ უკანასკნელის ფესვები შორეული წარსულიდან მომდინარეობს და იგი ერთ-ერთ საყურადღებო აგროტექნიკურ ღონისძიებადაა მიჩნეული.

თვით შერეული ნათესების მოსავლის, ისევე როგორც ცალ-ცალკე დათესილი და შემდეგ ერთმანეთში არეული ხორბლისა და ქერის ან ხორბლისა და ჭვავის ფქვილისაგან გამომცხვარი პური ქართველი მეურნის ყოველდღიური საკვები იყო. სუფთა, ჭვავ ან ქერშეურეველი ხორბლის მარცვალსა და ფქვილს, უმთავრესად, იყენებდნენ საგანგებო შემთხვევებში — კორკოტ-წანდილისათვის, ხინკლისათვის, პურისა, ქადა-ხაჭაპურისა და სხვა ამგვარი ნამცხვრებისათვის, სტუმრიანობა-დღესასწაულების დროს და სარიტუალო დანიშნულებით.

ქერშერეული ან ჭვავშერეული მარცვლისა და ფქვილისაგან (ქერჭრელი) განსხვავებით, სუფთა ხორბლის მარცვალსა და ფქვილს, თუ მისგან გამომცხვარ პურს შეერქვა წმინდა. ეს სახელწოდება მოწმდება ძველქართულ წერილობით ძეგლებში; ყოფამ კი ბოლო დრომდე შემოგვინახა იქ, სადაც ქერშერეული ან ჭვავშერეული ხორბლის ნათესები იყო გავრცელებული და ცხვებოდა შერეული ფქვილის პური. ხორბლისა და ფქვილის მნიშვნელობით სიტყვის — წმინდა — ხმარება სახელწოდებასთან — ქერჭრელი — დაპირისპირებით წარმოადგენს იმის მაგალითს, თუ როგორ აისახა ქართული ენის ლექსიკაში ჩვენს სამიწათმოქმედო ყოფაში ოდითგან დანერგილი გონივრული აგროტექნიკური ღონისძიება — შერეული მარცვლის თესვა.

რბილ ხორბალს მორფოლოგიურად ემსგავსება საქართველოს მემინდვრობის მეტად საინტერესო და უძველესი კულტურა, სამეცნიერო ლიტერატურაში თავდაპირველად *Tr. persicum*-ის სახელით შესული დიკა (ტაბ. VI, ფ. 5), რომელმაც მკვლევართა საგანგებო ყურადღება მიიპყრო. სპეციალური კვლევის შედეგებმა ცხადყო, რომ დიკა გენეტიკურად მაგარი ხორბლის ჯგუფს განეკუთვნება და რომ იგი ენდემურია საქართველოსათვის. ამიტომ, მას შესატყვისად ეწოდა *Tr. ibericum*.

დაბადების ქართულ თარგმანში მოხსენიებული ხორბლის ამ სახეობის ჩამოყალიბებას ადგილი ჰქონდა საქართველოს მთის მიწათმოქმედების პირობებში. დიკა ადგილობრივი მეურნეობის ხალხური სელექციის საუკეთესო ნიმუშია. მთავარიანი საქართველოს პირობებში, ადგილობრივი მიკროკლიმატის გავალისწინებით, მაღალი მთის ზონის საცხოვრებლად და, შესატყვისად, სამეურნეოდ ათვისებამ განაპირობა ხორბლის საგაზაფხულო ჯიშების შექმნა-გამოყვანა. ამიტომაც, დიკის სახით ჩამოყალიბდა ეკოლოგიურად მთის პირობებს

შეგუებული, საგაზაფხულო ფხიანი ხორბალი, რომელიც ბატონობს იმ არეალში, სადაც გეოგრაფიული გარემოს გამო შეუძლებელია პურეულის ძველი საშემოდგომო ჯიშების მოყვანა.

პურეულს შორის გავრცელების მასშტაბების მხრივ დიკას მეორე ადგილი უკავია (იხ. რუკა 10) რბილი ხორბლის ფორმების შემდეგ. მისი ნათესები გვხვდება ზღვის დონიდან 750 მ-ის სიმაღლიდან. მაგრამ დიკის გავრცელების ძირითადი არე მანც ზღვის დონიდან 1000 მ-დან იწყება: 1500—2000 მ შორის ზონაში მას გაბატონებული ადგილი უკავია. ამაზე ზევითაც, ხორბლის გავრცელების უკიდურეს საზღვრამდეც (2300 მ), დადასტურებულია დიკა, ოღონდ ამ არეალში იგი უკვე აღარაა დამოუკიდებელი ნათესების სახით, არამედ წარმოდგენილია რბილი ხორბლის საგაზაფხულო ფორმებთან შერეულად. რბილი საგაზაფხულო ხორბლისა და დიკის ერთ-ერთი ასეთი პოპულაცია ცნობილია ჯ ა ვ ა ხ უ რ ი დ ი კ ი ს სახელწოდებით. საგაზაფხულო ხორბლის ნათესთან ამდაგვარ ცენოზში (*Tr. ibericum* და *Tr. vulgare Vill.*) თანაფარდობა, ჩვეულებრივ, ცვალებადია.

დიკა ფორმათა დიდი მრავალგვარობით გამოირჩევა. იგი იყოფა მთიანი ტყის ზოლისა და მთა-სტეპის ეკოტიპებად. ამათგან, პირველი შეფარდებულია კავკასიის მთავარი ქედის ქვედა ტყის ზოლთან (900—1400 მ) და პოპულაციაში ჭარბობს გვიანშემომსვლელი შავთავთავა (*Tr. fuliginosum Zhuk.*), ნაკლებ გვალვაგამძლე ფორმები. მისი სუფთა ნათესებია ფშავში. იგი ფონს ქმნის თრიალეთის, მანგლის-მარნეულის ნათესებში, ხოლო მეტ-ნაკლები მინარევის სახით გვხვდება დიდი კავკასიონის კალთებზე განლაგებულ ბევრ რაიონში, სვანეთში, ენგურის, ყვირილის, პატარა ლიახვისა და რიონის ხეობებში. მეორე ეკოტიპის პოპულაციაში კი ჭარბობს უფრო გვალვაგამძლე და ადრემომსვლელი, უპირატესად წითელთავთავა ვარიაციები (*Tr. rubiginosum Zhuk.*). იგი ყველაზე მეტად გავრცელებულია და გაბატონებული ფორმაა და დიკის გავრცელების არეში ქმნის ნათესთა ძირითად ფონს (მესხეთ-ჯავახეთი, ბაკურ-რიან-ბორჯომის რაიონი, წალკა-თრიალეთი, ქართლი, სამხრეთ ოსეთი, ფშავ-ხევსურეთ-მთიულეთი, თუშეთი, იმერეთი, რაჭა-ლეჩხუმი, სვანეთი).

დიკის თეთრი სახესხვაობა (*Tr. stramineum Zhuk.*) ნათესებში მხოლოდ იშვიათი მინარევის სახითაა დამოწმებული თრიალეთში, რიონის, პატარა ლიახვის, ენგურისა და ყვირილის ხეობებში, ერწო-თიანეთში, ღუშეთისა და მანგლის-მარნეულის რაიონებში.

ბიოლოგიურად *Tr. ibericum* მხოლოდ საგაზაფხულო ფორმა (ისევე როგორც დოლის პური— საშემოდგომო) და ამიტომაც სახელწოდება დიკა იქცა ზოგადად საგაზაფხულოს აღმნიშვნელ ტერმინად და ამ მნიშვნელობით იგი მსაზღვრელად იხმარება სხვა კულტურათა მიმართაც. მაგალითად, დიკა-ქერი ნიშნავს საგაზაფხულო ქერს. ზოგჯერ გაზაფხულზე დათესილ თავთუხსაც და იფქლსაც დიკის სახელით იხსენიებენ. რეგიონებში კი, სადაც დიკა ბუნებრივი პირობების გამო ხორბლის ერთადერთი კულტივირებული სახეობაა, მის სახელწოდებას ზოგადად ხორბლის მნიშვნელობაც კი მიუღია.

ერთი მხრივ, ფაქტმა, რომ დიკის ნათესებში ხშირად იფქლია გარეული, მეორე მხრივ, კი დიკის თესვის ვადებმა ხელი შეუწყო ხალხურ აგროტექნიკაში ფეხმოკიდებულ ფრიად პრაქტიკულ ხერხს. სახელდობრ, ეთნოგრაფიულ ყო-

ფაში დამოწმებულია შემთხვევები, როცა საჭირო ხდებოდა ავებდობის გად დაკარგული რბილი ხორბლის საშემოდგომო ჯიშის თესლის აღდგენა. ამისათვის მეურნე მიმართავდა დიკის შემოდგომაზე თესვას. და თუმცა მოსავალი დიდი არ მოდიოდა, მაგრამ სათესლედ საკმარის მარცვალს მაინც მოიწევდნენ ხოლმე. ამ სასურველ შედეგს აღწევდნენ იმის გამო, რომ დიკის ნათესებში შერეული რბილი ხორბალი ადვილად უბრუნდებოდა თავის თავდაპირველ, საშემოდგომო ბიოლოგიურ ბუნებას და თუ საგაზაფხულო დიკა შემოდგომაზე დათესვისას უნაყოფო რჩებოდა, იქქლისაგან მიღებული მოსავალი იძლეოდა საშემოდგომო პურის თესლის აღდგენის საშუალებას.

საშემოდგომო ხორბლის გავრცელების არეში დიკა იშვიათად ითესება, ისიც, უმთავრესად, იმ შემთხვევაში, თუ რაღაც მიზეზის გამო მოცდა საშემოდგომო ნათესი. ამ არეალში იგი ვერავითარ კონკურენციას ვერ უწევს რბილ ხორბალს. ამ უკანასკნელთან შედარებით დიკა უხარისხო, წვრილმარცვალა, მცირემოსავლიანია, თესლი კი მეტი იხარჯება (გაზაფხულზე დათესილ ხორბალს დაბუჩქების სუსტი უნარი აქვს), მოითხოვს ღონიერ ნიადაგებს, მწირ მიწაში მის ნათესს ხშირად ღვარძლი ერევა და პური მათრობელა გამოდის; არაა მაწიერი, ნაკლებძარღვიანი, ფატარია და თონეში კუტად ვარდება. ამიტომაც იგი „ნაწილში არ არის“ და საკულტო დანიშნულებით არ გამოიყენება, თუმცა კი მისგან ტკბილი და გემრიელი პური ცხვება. სამაგიეროდ, ზონაში, სადაც საშემოდგომო ხორბალი ვერ გვარობს, არა მარტო შედარებით გვალვაგამძლეა, არამედ დაბალი ტემპერატურისა და მომეტებული ტენიანობის უკეთ ამტანიც. ამასთან უანგასა და სხვა დაავადებათა მიმართ იმუნიტეტის მქონე დიკა დიდად ფასობს მთის მოსახლეობაში. ადგილობრივ ბუნებრივ-ეკოლოგიურ პირობებს შეგუებული დიკა მაღალი მთის ზონის „მთავარი პურია“, საკულტო დანიშნულებითაც — „ბეგრად“ ის იხმარება. ამ რეგიონებში, როგორც აღინიშნა, იგი რბილ ხორბალთან მინარევის სახითაა წარმოდგენილი. ეს უკანასკნელი კი აუმაჯობესებს მისგან მიღებული პურის ხარისხი, სირბილეს მატებს მას.

ცივი ჰავის პირობებში დიკა უკეთ მოდის ქერთან ცენოზში, ამიტომაც შერეული ნათესის ეს სახეობა — ქერდიკა — ფართოდაა ცნობილი ჩვენს მთიელთა მემინდვრეობაში.

დიკის თესვის ვადებია თებერვალ-მაისს შორის სეზონი გეოგრაფიული გარემოს, სიმაღლის გათვალისწინებით. შედარებით დაბალ ზონაში ადრეული, თებერვლის, ნათესი ითვლება საუკეთესოდ.

ნამდვილი ანუ შიშველმარცვლიანი ხორბლის გვარის კიდევ ერთი წარმომადგენელია მ ა გ ა რ ი ხ ო რ ბ ა ლ ი (*Tr. durum*), რომელსაც ჩვენში თ ა ვ თ უ ხ ი ეწოდება. მეტ-ნაკლებად ბურუსითაა მოცული საქართველოში ხორბლის ამ სახეობის გამოჩენა-გავრცელების საკითხი. ივ. ჯავახიშვილის გამოკვლევით, ეს პურეული დაახლოებით XVII ს-ის დამდეგს ან ოდნავ ადრე უნდა იყოს ჩვენში შემოსული. ლ. დეკაპრელევიჩი თავთუხის ავტობიოგრაფიულ მათა განხილვის შედეგად აღიარებს *Tr. durum*-ის ჩვენში გავრცელების სიძველეს და ვარაუდობს, რომ მაგარი ხორბალი საქართველოში შემოვიდა XVII ს-ზე გაცილებით ადრე. ვლ. მენაბდის აზრით კი, ჩვენში უხსოვარი დროიდან ცნობილი დიკა მთის ჰავის პირობებში წინააღიწერი მაგარი ხორბლის დივერგენციის შედეგადაა მიღებული. აქედან გამომდინარე, *Tr. durum* უძველესი დროიდანვე უნდა ყოფილიყო ცნობილი საქართველოში. ეს ვარაუდი მართლ-

დება ქვ. ქართლის უკანასკნელი ხანის არქეოლოგიურ აღმოჩენებში წმებული, ძვ. წ. ა. V ათასწლეულით დათარიღებული მაგარი ხორბლის შებით. რაც შეეხება ჩვენში ტერმინის—თავთუხი—გავრცელებას, ვლ. მენაბდე განაკუთვენებს საქართველოს დაბლობ რაიონებში წინააზიური მაგარი ხორბლის შემოსვლის მეორად პერიოდს. ეს მეორადი პერიოდი, შესაძლებელია, მოდის სწორედ XVII ს-ზე, რომელსაც ემთხვევა ისტორიული ფაქტი—ქვემო ქართლში თურქულ-ყიზილბაშური ტომების ჩამოსახლება.

თავთუხის გავრცელების მასშტაბები საქართველოში შედარებით მცირეა. შეზღუდულია მისი გავრცელების არე გეოგრაფიული ზონალობის თვალთახედვითაც. თავთუხი უპირატესად დაბალი ზონის კულტურაა. ძირითადად გვხვდება ზღვის დონიდან 450—800 მ ფარგლებში. უფრო მაღლა ვერ გვარობს. მისი გავრცელების ზედა ზოლი ემთხვევა ვაზის კულტივირების საზღვარს (იხ. რუკა 10).

საქართველოში თავთუხი უმთავრესად აღმოსავლეთში გავრცელდა. მის სუფთა ნათესებს გაბატონებული ადგილი უკავია ბოლნის-მარნეულ-გარდაბნის რაიონებში. მეტ-ნაკლები სიხშირით გვხვდება სხვა რაიონებშიც. გარდაბნის რაიონი და თბილისის შემოგარენი მაგარი ხორბლის ფორმაციიდან რბილისაყენ გარდამავალი ზონაა. დასავლეთ საქართველოში, ისევე როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს არაერთ რაიონში, თავთუხი იშვიათად ითესება და უმთავრესად რბილ ხორბალში მინარევის სახითაა დამოწმებული.

საქართველოში გავრცელებული თავთუხი ფორმათა მრავალგვარობითაც არ გამოირჩევა. უფრო მეტად გვხვდება თეთრი, შავი ანუ შავთაველა და შავფხა ვარიაციები. აქედან თეთრი თავთუხის სუფთა ნათესები დამოწმებულია, უმთავრესად, მარნეულში. საერთოდ კი ჭარბობს შავთავთავა და შავფხა ფორმები. სპეციალისტები საქართველოში გამოყოფენ თავთუხა ორ ეკო-მორფოლოგიურ ჯგუფს — ე. წ. ზემოქართლურს, ტყე-ველისათვის დამახასიათებელს და ქვემოქართლურს. პირველი აერთიანებს, უმთავრესად, საგაზაფხულო ფორმებს, რომლებიც შემოდგომაზე დათესილიც კარგად უძლებს ადგილობრივი ზამთრის პირობებს. გეოგრაფიულად ეს ჯგუფი შეფარდებულია ქართლისა და სამხრეთ ოსეთის მიდამოებთან ზღვის დონიდან 500—900 მ-ის სიმაღლეზე.

ქვემო ქართლის ჯგუფი წარმოდგენილია ნახევრადსაშემოდგომო და საშემოდგომო ფორმებით, რომლებიც უფრო სარწყავ ადგილებში მოყავთ. მორფოლოგიურად და ეკოლოგიურად ისინი ძალიან ახლოს დგას აზერბაიჯანის მაგარ ხორბალთან, საიდანაც სპეციალისტების აზრით არც თუ ისე დიდი ხნის წინათაა შემოტანილი.

თავთუხი სამეურნეო თვალთახედვით ხორბლის მეტად საინტერესო სახეობაა. განსაკუთრებით ფასოვანია ამ მხრივ შ ა ვ ფ ხ ა და შ ა ვ ი თ ა ვ თ უ ხ ი. მათ აქვთ მსხვილი მარცვალი, დიდი, მსუყე, ბარაქიანი თავთავი, რომელიც ხალხური დახასიათებით, ჩიტებივით აზის ღეროს, იძლევა თეთრ ფქვილსა და შესატყვივად, თეთრსავე ნამცხვარს, პური გემრიელი ცხვება. მიუხედავად ამ თვისებებისა, თავთუხმა ვერ მოიკიდა ფეხი ჩვენს მიწათმოქმედებაში დამკვიდრებული უძველესი აბორიგენული კულტურების გვერდით. ამის მიზეზია შემდეგი გარემოებანი: ადგილობრივ ჰავის პირობებს ნაკლებად შეგუებული თავთუხი ვერ უძლებს ამინდის ცვალებადობას. ცხელი ზაფხულისა და თბილი ზამთრის ზონის

მცენარე მხოლოდ ხელსაყრელი ამინდის შემთხვევაში იძლევა კარგ მოსავლას. ცივი, ნესტიანი და ყინვიანი სეზონის დროს კი ვერ ხეირობს; მოითხოვს მდიდარ, ნოყიერ ნიადაგსაც. ღარიბ მიწაში ვერ გვარობს. ამდენად, ჩვენში იგი მოსავლიანობის თვალთახედვით ნაკლებ საიმედო გამოდგა. ამასთან, მისი ხალხური დახასიათებით „შუქიანი“ ფქვილისაგან დამზადებული „თვალ-მახარა“, თეთრი და გემრიელი პური კარგია მხოლოდ ახალგამომცხვარი, მერე კი მალე შრება და მჭადივით ხმება, რაც აიხსნება მისი ფქვილის შედარებით უძარღვობა-უბეწვობით, ნაკლებ წებოვანებით. ამის გამოა, რომ იგი თონეში ვერ ცხვება. გარდა ამისა, მისი გავრცელების ზონა ემთხვევა ჩვენში ადგილობრივ პირობებს შეგუებული ძველქართული პურის ჯიშის, რბილი საშემოდგომო ხორბლის გავრცელების არეს. თავთუხი არა თუ ვერ უძლებს დოლის პურის კონკურენციას, არამედ, როგორც ზემოთაც აღინიშნა, იჩაგრება კიდევ ამ უკანასკნელისაგან. საყოველთაოდ დამოწმებული ფაქტია მაგარი ხორბლის ნათესების რბილ ხორბლად გადაჯიშების შემთხვევები. ჩვენში თავთუხის როგორც საშემოდგომო, ისე საგაზაფხულო ფორმებიც კი შემოდგომაზე ითესებოდა, ვინაიდან ანულის ნათესი უკეთეს მოსავალს იძლეოდა. მაგრამ სულ რაღაც 2-3 წლის შემდეგ თავთუხის ნათესი სარევიანიდებოდა ჭვავით ან დოლით და თანდათან ცენოზში მთავარ ადგილს დოლის პური იკავებდა. ამიტომაც, თესლის გაახლების მიზნით, თავთუხს, ამ ორბუნებოვან კულტურას, გაზაფხულზე თესდნენ. საშემოდგომო დოლის პური ნაყოფს ვერ იძლეოდა, იღუპებოდა და ღებულობდნენ თავთუხის სუფთა, განახლებულ თესლს.

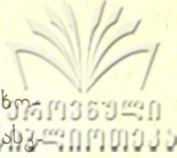
თავთუხი გაზაფხულზე ითესებოდა არა მარტო თესლის აღდგენის მიზნით, არამედ იმ შემთხვევაშიც, თუ საშემოდგომო ხვნა-თესვის შემდეგ რაიმე მიზეზის გამო შემოდგომის ნათესი მოცდებოდა ან საყანური თავიდანვე დაუთესავი, თავისუფალი დარჩებოდა. ეს უკანასკნელი რომ არ გამცდარიყო, გაზაფხულზე თესდნენ თავთუხს.

თავთუხის შემოდგომაზე თესვის ვადები ემთხვევა რბილი ხორბლისას, ოღონდ თუ დოლის პური ამ მხრივ მკაცრად განსაზღვრულ ჩარჩოებშია, თავთუხის გვიან შემოდგომაზე თესვაც არაა საგანგაშო.

საქართველოში ხორბლის კულტურის შესახებ ზემომოტანილი მოკლე ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ექსკურსიდან ჩანს, რომ ჩვენში ცნობილი ხორბლის სახეობანი და ჯიშ-ვარიაციები გარემო პირობათა გათვალისწინებით ექვემდებარება გეოგრაფიული ზონალობის პრინციპს, ამ უკანასკნელთანაა შეფარდებული და შესატყვისად გავრცელების შემდეგ სურათს იძლევა:

I ზონაში, რომელსაც უკავია დაბლობი და ზღვის დონიდან 750-800 მ-მდე ადგილები, ბატონობს საშემოდგომო ხორბალი — რბილი (დოლის პური, იფქლი), მაგარი (თავთუხი) და კილიანები (მახა). აქვეა დამოწმებული კილიახი ხორბლის საგაზაფხულო ფორმებიც — ასლი და ზანდური, თუმც ეს უკანასკნელი შემოდგომაზე ითესება (ისევე, როგორც რბილი და მაგარი ხორბლის საგაზაფხულო ვარიაციები).

II ზონა, რომელსაც უკავია 800—1450 მ შორის მდებარე მთის წინა და მთის ოლქები, რბილი საშემოდგომო (დოლის პური, იფქლი) და საგაზაფხულო (იფქლი, ხულუგო) ხორბლის, აგრეთვე დიკისა და კილიანთა (მახა, ზანდური, ასლი) გავრცელების არეა.

III. მაღალმთიან ზონაში კი (1450—2300 მ ზღ. დონიდან) მოდის მხოლოდ საგაზაფხულო ხორბლეული (დიკა, იუჭლი, ასლი), ამიტომაც ეს უკანასკნელი ამ არეალისათვის განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს და თუ ქვედა ზონებისათვის საშემოდგომო პურეულის გვერდით იგი მხოლოდ დამხმარე ჯიშების სახითაა წარმოდგენილი, მაღალმთიან რეგიონებში (რომელთა გეოგრაფიულ გარემოსთან შეფარდებითაა გამომუშავებული) შეუცვლელი კულტურაა.

ამასთან, ხორბლის საგაზაფხულო, ჩვენს მაღალმთიანეთში გავრცელებული ჯიშების წარმოშობა შორეულ წარსულს განეკუთვნება, რაც თავის მხრივ, უნდა იყოს მოწმობა იმისა, რომ საქართველოში, სადაც ისტორიულად საშემოდგომო (ანუ დაბლობისა და მთის შუა ზოლისათვის დამახასიათებელი) კულტურები იყო პირველადი, მაღალი მთის რეგიონების სამიწათმოქმედოდ ათვისებაც უძველესი დროიდანვე უნდა მომხდარიყო.

ლიტერატურა

აფაქიძე ა., ბერძენიშვილი ნ., გობეჯიშვილი გ. და სხვ., საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1959.

ბერიანიშვილი ლ., მემინდვრეობა მესხეთში, თბ., 1973.

ბრეგაძე ნ., მთის მიწათმოქმედება დასავლეთ საქართველოში, თბ., 1969.

ბრეგაძე ნ., სიტყვას — ყანა — ერთი მნიშვნელობის შესახებ, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. 67, № 1, 1972.

ბრეგაძე ნ., ხორბლის ძველქართული ჯიშები ფერეიდანში. „ძეგლის მეგობარი“, № 34, 1974.

ბრეგაძე ნ., ხორბლის ლექსიკასთან დაკავშირებით, I, მსე, ტ. XVIII, 1975.

ბრეგაძე ნ., ხორბლის ლექსიკასთან დაკავშირებით, II, მაცნე, № 4, 1976.

ბრეგაძე ნ., აღმოსავლეთ საქართველოს მემინდვრეობასთან დაკავშირებული ეთნობოტანიკა და ხალხური აგრობიოლოგია (ხელნაწ.), 1970.

ბრეგაძე ნ., 1956—1977 წწ. შეკრებილი სავლე-ეთნოგრაფიული მასალა (ხელნაწ.).

გეგეშიძე მ., სარწყავი მიწათმოქმედება საქართველოში. თბ., 1961.

დეკაბრელები ი. ლ., „შოთა რუსთაველის ეპოქის მინდვრის ზოგი უმთავრესი კულტურის სამეურნეო მნიშვნელობა. „შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა“, თბ., 1937.

თსუ ახალი ქართული ენის კათედრის სარქივო მასალა.

კახიძე ნ., მაჭახლის ხეობა, ბათუმი, 1974.

კახიძე ი., პურეულის ლექსიკა ქართულში. საკანდ. დისერტაცია, თბ., 1949.

კეცხოველი ნ., მასალები კულტურულ მცენარეთა ზონების შესასწავლად კავკასიონზე, ტფ., 1928.

კეცხოველი ნ., კულტურულ მცენარეთა ზონები საქართველოში, თბ., 1960.

ლომოური ი., მარცვლეული კულტურები. I, თბ., 1946.

მაკალათია ს., თეძმის ხეობა, თბ., 1959.

მაკალათია ს., ტრონეს ხეობა, თბ., 1963.

მაკალათია ს., კავთურას ხეობა, თბ., 1960.

მენაბდე ვლ., ქართული ხორბლები და მათი როლი ხორბლის საერთო ევოლუციაში, ბოტანიკის ინსტ. შრომები, ტ. XXI, 1961.

ნასყიდაშვილი პ., Т. Zhukovskiy-ის რბილი ხორბლის სელექციაში გამოყენების საკითხისათვის, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. 73, № 2, 1974.

საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასის შედგენასთან დაკავშირებული, საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფილებაში დაცული სარქივო მასალა.

„მინარეწველობის მასალები“ (ივ. ჯავახიშვილის ხელმძღვანელობით შეკრებილი).

შუკვანი შ., მიწათმოქმედების კულტურა სვანეთში, კრებ. „სვანეთი“, თბ., 1977.

ჩიტიანი გ., იმერეთის ექსპედიცია, ენმკის მოამბე, II, 1937.

- ჩ ი ბ ა ი ა გ., ქართული თორნე, „მიმოხილველი“, II.
- ჩ ი ჯ ა ვ ა ძ ე ნ., სამიწათმოქმედო ყოფის ისტორიიდან აპარაზი, 1972.
- ჭ ი ნ ჭ ა რ ა უ ლ ი ა., ხევსურელის თავისებურებანი, თბ., 1960.
- ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ი ვ., საქართველოს ეკონომიური ისტორია, I, ტფ., 1930.
- ჯ ა ლ ა ბ ა ძ ე გ., მემინდვრეობის კულტურა საქართველოში, საღოქტ. დისერტაცია, თბ., 1971.
- Б а р у л и н а Е., Полевые культуры Джавахети, Тр. по прикл. бот. генетике и селекции (ТПБГС), т. 16, в. 2, 1926.
- Б а х т ა დ з ე И. Результаты обследования полевых культур Абхазии и Верхней Сванетии, Сухуми, 1927.
- Б р е г ა დ з ე Н. А., К вопросу о локализации ареала первичных очагов земледелия в Грузии, СЭ, № 4, 1975.
- Б р е г ა დ з ე Н. А., К вопросу об этническом составе населения Грузии в XVII в. «Кавказский этнографический сборник», VI, М., 1976.
- В а в и л о в Н. И., К познанию мягких пшениц, ТПБГС, т. XIII, № 1, 1923.
- В а в и л о в Н. И., Центры происхождения культурных растений, Избр. произведения, т. 5, М.-Л., 1965.
- Г о р გ ი დ з ე А. Д., Филогенетика грузинских эндемичных пшениц, Тб., 1977.
- Д е კ ა პ რ ე ლ ე ვ ი ჭ ლ. ლ., Роль Грузии в происхождении пшениц, Сообщ. АН ГССР, т. 2, № 10, 1941; т. 3, № 2, 5, 1942.
- Д е კ ა პ რ ე ლ ე ვ ი ჭ ლ. ლ., Грузинский очаг формообразования пшениц, Сообщ. АН ГССР, т. 3, № 7, 1942.
- Д е კ ა პ რ ე ლ ე ვ ი ჭ ლ. ლ., К выяснению района возделывания персидской пшеницы ТПБГС, т. XV, Л., 1925.
- Д о р о ფ ე ე ვ ვ. ფ., Пшеницы Закавказья, Л., 1971.
- Ж у к о в с კ ი ი პ. მ. Систематико-географические данные о хлебных злаках Закавказья, Изв. Тифл. политех. инст., I, 1924.
- Ж у კ о ვ ს კ ი ი პ. მ., Персидская пшеница в Закавказье, ТПБГС, т. 13.
- Ж у კ о ვ ს კ ი ი პ. მ., Мировой генофонд растений для селекции, Л., 1970.
- Ж у კ o ვ ს კ ი ი პ. მ., Культурные растения и их сородичи, Л., 1971, ЗКОСХ, I-III.
- Записки научн. прикл. отд. Тифл. ботанического сада, в. III, 1924.
- კ ო მ ა რ ო ვ ვ. ლ., Происхождение растений, М., 1961.
- კ უ შ ნ ა რ ე ვ ა კ. ხ., Ч у б и ნ ი შ ვ ი ლ ი თ. ნ., Древние культуры Южного Кавказа, Л., 1970.
- ლ ე პ ი ნ თ. კ., К генетической природе озимости у пшеницы, М.-Л., 1966.
- მ ა ი ს უ რ ი ა ნ. ა., Перерождение пшениц в Закавказье, Изв. Тифл. политех. инст., 1926.
- ლ ი ს ი ც ი ნ ა გ. ნ., Прищепенко ლ. ვ., Палео-этноботанические находки Кавказа и Ближнего Востока, М., 1977,
- მიЭБГКЗК, тт. I—V.
- მ ე ნ ა ბ დ ე ვ. ლ., Материалы по изучению географии хлебных злаков Вост. Грузии в связи с их зональностью, Тб., 1928.
- მ ე ნ ა ბ დ ე ვ. ლ., Пшеницы Грузии, Тბ., 1948.
- მ ე ნ ა ბ დ ე ვ. ლ., Новое в филогении рода Tg. L., Сообщ. АН ГССР, т. 62, № 2, 1971.
- პ რ ი ხ ო დ კ ო მ., Зональное распределение видов и разновидностей пшеницы в долине р. Арагви, ТПБГС, т. 19, 1928.
- ს ა ხ ო კ ი ა მ. ფ., Новые данные о некоторых злаках Кавказа. Сообщ. АН ГССР, т. 3, № 9, 1942.
- ს ი ხ ა რ უ ლ ი დ ე მ. ა., Пшеницы Грузии и их селекция, Тბ., 1968.
- თ ი მ ო ფ ე ე ვ ს., Опыт сельскохозяйственного районирования Вост. и Зап. Грузии, 1924.
- ჩ ი თ ა ე გ. ს., Пахотные орудия и системы земледелия в Грузии, М., 1960.

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ
ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

- Штирельман В. А. Экологические аспекты неолитической революции в Передней Азии. «Актуальные проблемы этнографии», М., 1973.
- Baumont M., Leblé, Paris, 1949.
- Flannery Kent V., The Ecology of Early Food Production in Mesopotamia. Peoples and Cultures of Middle East, N.-Y., 1970.
- Jasny, N., The Wheats of Classical Antiquity, Baltimore, 1944.
- Mellart J., The Neolithic of the Near East, London, 1975.

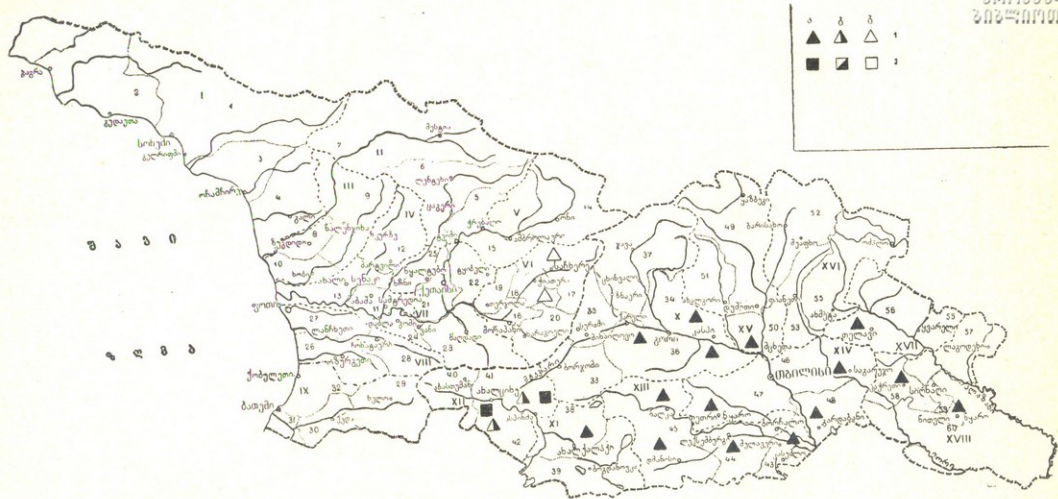
გიორგი ჩიტაია

გ უ თ ა ნ ი

გუთანი ითქმის ინდუსტრიამდელ საქართველოში გავრცელებული რთული სახვნელი იარაღის ერთ-ერთ სახეობაზე, რომლის ფუნქციას შეადგენს ხვნის პროცესში ღრმა და განიერი კვალის გავლება, ბელტის აჭრა, გადაბრუნება და დაფშვნა. გუთნის გამოყენების შედეგად ნიადაგის სტრუქტურა იცვლება, მცენარეულის ფესვები იშლება, გადაბრუნებულ დაფშვნილ ბელტზე კარგად მოქმედებს მზის სხივი და წვიმის ცვარი. გუთანს ახასიათებს ასიმეტრიული აღნაგობა. იგი ცალმხრივი იარაღია, ცალფრთიანი, მართკუთხა სახნისითა და არატოლფერდა თვლებით. მასში ებმის რვა და მეტი უღელი ხარკამეჩი. გამოიყენება გრძელი მინდვრების მოსახნავად, ყამირზე, სადაც გადადის ბელტი და სადაც ანეული ითვისება. მისი გამოყენების არეალია შუა და ქვემო ქართლის (გორი, ტირიფონი, მუხრანი, საგურამო, აშურიანი, ქარელი, წითელქალაქი, კოდა, გარდაბანი) ველები, კახეთის, მესხეთ-ჯავახეთის, თრიალეთის ველები, ხოლო დასავლეთ საქართველოში ჭიათურისა და საჩხერის რაიონების მინდვრები (რუსკა № 11). ღრმად მოხვნა — ანეულად, „საყანედ“, „ბურად“, ნიადაგს სინესტეს უნარჩუნებდა და ამით გვალვის გავლენას ანელებდა. მცდარია შეხედულება იმის შესახებ, რომ გუთანი მხოლოდ ბარული სახვნელი იარაღია, იგი კარგად მუშაობს ზღვის დონიდან 1800—1900 მ-ის სიმაღლეზე, თუ კი შესაფერისი მინდვრებია მოსახნავად. დიდი მინდვრების, „საბატონო დიდი ყანის“, „თავი ყანის“ — ხოდაბუნების დამუშავების კომპლექსში შედიოდა გარდა გუთნისა, კოლპერაციული შრომა მოღვაწე, ანეული, დოლის პური, საბატონო ორმო, დიდი კევრი, თორნე, მრავალკომლიანი დასახელება. ამ სახის მეურნეობასთან დიდი მასშტაბით ხასიათდება სელთან დაკავშირებული ზეთსახელები დიდი ველაზებით (ქვის ბორბლის d—2 მეტრია), ვაზის დიდი ქვევრები (100 ლიტრის ტევადობით) და „გმირთნაკვეთი“ საწნახლები.

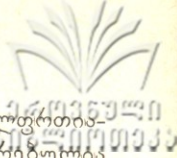
გუთნის ნაწილებია: კბილა (თელა, შეიძლება იფანიც); კბილის ძირი სწორი უნდა იყოს, გათლილი. მისი ერთი გვერდი შუაში ჩათლილია. ჩათლილში მიწა გადაუვლის; ხელკუდი, ტოტი, ხელკუდის ნაჩვრეტი. ხმალი (იფანი), ხმლის ჩხირი, საქლეში, კვალის მანჭა (იფანი, შვინდი), კაკაბი, ფრთის კოფო, ველის მანჭა (იფანი, თელა), ფთე (თელა, წიფელი უკეთესია). უნდა იყოს სიგანით 14 ვერშოკი*, ხოლო სიგრძით — 1,5 მეტრი. იგი მიწას აბრუნებს და ჩეჩს. რკინის გუთანი მიწას კვალზე აწყობს, ხისა კი — აფხვიერებს. ფთე დაგრეხილია (ოვალური). ხის გუთანი თავისი ფთის შემწეობით ბელტს აიკიდებს და გულადმა გადააგორებს. ფთის

* ვერშოკი უღრის დაახლ. 4,4 სმ.

რუკა № 11, გუთანი (XIX ს.-ის II ნახევარი)

1. დიდი გუთანი, 2. წილლა— გოგორა, ა) ინტენსიური, ბ.) არაინტენსიური გ) სუსტი,

დაბმა წნელით უნდა ზემოთა ნაწილში. სახელური, სახნისი (ცალფრთიანი), აქვს საშური (ბუდე), კვალის ცერი (ფთე), წვერი. დამაგრებელია სოლით, ძელაკი (თელა, იფანი) პარალელური სახელია. გუთანს აქვს; გუთნის თავი, გუთნის უღელი, გუთნის ბუდე, უკანა კუდი, ზალტე, ყვავი, უნდა იყოს ერთ ხაზზე გაწევის მიზანში. საკვეთელი: ფხა, ღერო, ყუა, საკვეთლის დაყენება უნდა ზომაზე (ტაბ. IX). ზომიერ ნიადაგში საკვეთელი სახნისს შეიძლება დაცილდეს 2-5 სანტიმეტრით. თუ გვალვა დიდია შეიძლება საკვეთელი სახნისის პირისპირ დააყენონ. გუთნით გავლებულმა სამმა კვალმა უნდა ვააკეთოს ორი მეტრი, თითო გავლებაზე სახნის-საკვეთელმა უნდა მოჭრას მიწა 50-60 სმ. ჯამბარა გუთნის თავისა, ღვედია (ამზადებენ ხეესურები). ჯამბარის ჩხირი, ჯამბარის ყური, ფამფალაკი — ღერძი (თელა), კვალის გოგორა: მორგვი (თელა), სოლი (იფანი), დედალ-მამალი, ფერსო (თელა), ჭინჭილაკი (იფანი). ველის გოგორა (ნაწილები იგივე აქვს, რაც კვალის გოგორას). ველის გოგორა კვალის გოგორასთან შედარებით მცირეა. ამას ღირღიტასაც ეძახიან. კარგად გამართული გუთნის კვალის სიღრმე უდრის ველისა და კვალის გოგორების დიამეტრის განსხვავებას. კირჩხა || ჩხა, მასზე დაკიდულია ცული, საჯერო და სხვა ხელსაწყო. შოლტყავი, შოლტყავის ბუდე, სოლები, თავჩხირი, უღლები: გუთნის თავის უღელი (მოკლეა): სატაბაკე საქედური, ტაბიკი (შვინდი) აპეური, კორა (ხარების ძალის გასათანასწორებელი), გუთნის ღვედი, გრძელი უღელი, წინა უღელი, საშუალო უღელი, სარეკლის უღელი, საჯდომი უღელი. წინა და გუთნის საძირის უღელში გამოცდილი ხარები უნდა იყოს. ზემოთქმულს უნდა დავძინოთ, რომ გუთნის სახნისისა და საკვეთელის დამზადებას სჭირდება ოცი კილოგრამი რკინა, ხოლო რვაუღლიანი გუთნეული ღვედის დასამზადებლად საჭიროა ოთხი ხარისა და ორი კამეჩის ტყავი, ასევე, ჯამბარას ერთი კამეჩის ტყავი სჭირდება. აპეურები, სამალდი კიდევ სხვაა, ამ იარაღს გამწევ ძალასთან ერთად გუთნის დედის გარდა, სჭირდება 5 მეხრე და 1 მჩეკელი. გუთნის მუშაობის პროცესში გუთნისდედა მიმართულებას აძლევს შეძახილით, თუ კვალისაკენ უნდა წავიდეს გუთანი ზედა, თუ ველისაკენ გაიში (ტაბ. V, ნახ. 1, 2).

იმისათვის, რომ გუთანმა ლარივით იმუშაოს, მისი ნაწილები ურთიერთთან შეწყობილ-გამართული უნდა იყოს. გუთნისდედამ ანგარიში უნდა გაუწიოს ნიადაგის პირობებს, ასევე, ხარის ძალას და სახვნელ იარაღს. გუთნის გაწყობა ხერხდება: მანჭიკებიდან, ხმალადან და ჯამბარიდან. ამ მიზნით, კარგი გუთნის დედა წკირებსაც კი იყენებს, რომლებიც მომარაგებული აქვს ქუდის ფარფლებში. მანჭვიდან გუთანი სოლით სწორდება კბილასთან, რომ მუშაობის დროს გუთნის ტანმა კანკალი არ დაიწყოს; ხმალადან — ასევე სოლებით, რომ კბილა და სახნისი ღრმად ან პირად მუშაობდნენ. ჯამბარას დამოკლება-დაგრძელებით გუთანი დააკვალვს ან დაავალვს. გუთნის მრუდე რვილი მიწას მოგვერდით წამოუწვევება, რომ კარგად ამოიღოს. ფამფალაკი ხარებს ტვირთს უმსუბუქებს და მუშაობას უადვილებს (ტაბ. V.).

გუთანი და მისი შემადგენელი ნაწილები აღწერილია ხალხურ პოეზიაში, სადაც გუთნის ნაწილები ცოცხალ არსებადაა წარმოდგენილი და მათ შორის დიალოგია გამართული:

გუთანი ისე გავმართე, როგორც რომ მართებულა პირველ გავთალე ხის რვილი სახელდებული თელისა, მოვეუქერ სახლმე შუაზედ, შემოუღერე ყელიცა. ყელი კარგად მოუვიდა და შუა წელი სრულა, კაკლის დედანი შევაბი შალაშინ გადასმულა, ზედ გავუკეთე ხელკუდი, როგორც რომ ჩამოსხმულა იფნის ხმალი გავატარე, ფარებით გათანგულა, ღირღიტის მორგვი გავთალე პიტალო კაკლის გულა, მუხისა სოლი ვახმარე, ხელეჩოთ დაწმენდილია, ჯაგ-რცხილის ფერსო მოკვიდე, როგორც დუღაბი კარია, ისე გავმართე გუთანი როგორც რომ მართებულა. ზედ მოვეუბი საყვერები, მწნელებით გადაბმულა, შიგ დავუქართე უღლები, ახალი დატუსულა; შიგ ჩავუყარე ტაბიკი, დათლილი შვინდის გულა, შევაბი აბეურები, ახალი დაგრეხილია; შევაბი ხარი-კამეჩი, რქა-კუდი შემკობილია, ხარები იყო მაღალი და კამეჩები სრულა. ზედ შეუდგენე მეხრები სიმღერას ამბობენ ტკბილსა; მაჰჰმო, ხარო შავთვალავ შვინდას უსწორდი მხართანა.

გუთანი XIX საუკუნის პირველ ნახევრისათვის აღწერილი აქვს კლაპროთს, ხოლო XVIII საუკუნისათვის — გიულდენშტეტს. ამ უკანასკნელის ნაშრომში მოცემულია გუთნის ჩანახატი. გუთნის ჩანახატი XVII საუკუნის მოიპოვება კასტელის ალბომში. გუთნის გამოსახულება მოწმდება საფლავის ქვებზე მე-XI საუკუნიდან. XII საუკუნისათვის გუთნის არსებობას არაპირდაპირი გზით ვადასტურებთ იმ ცნობის მიხედვით, რომელიც თამარ მეფის ისტორიკოსს მოეპოვება ხენის შესახებ. ხენის პროცესში მწაფელები ლექსაობდნენ თამარის სახელზე (ტაბ. XI).

ამ სახენელი იარაღის წინამორბედი უნდა იყოს სახენელი იარაღი, რომელიც ჯილდა-გოგორის სახელწოდებითაა ცნობილი და მესხეთ-ჯავახეთში გამოიყენება. ამ იარაღს, განსხვავებით გუთნისაგან, აქვს სახნისი სამკუთხედის ფორმის, ხოლო მისი თვლები ტოლფერდაა. ივ. ჯავახიშვილის შეხედულებით, გუთანი თავისი ცალმხრივი ფრთითა და ტოლფერდა გოგორებით ჩვენში შექმნილი იარაღია. ამას მხარს უჭერს ის გარემოება, რომ იგი უფრო მეტად გავრცელებულია საქართველოში, ორგანულად ჯდება საქართველოს სახენელი იარაღების განვითარების სისტემაში (ტაბ. VII, ნახ. 1).

უნდა აღინიშნოს, რომ ფამფალაკიანი სახენელი იარაღის წარმოშობის საკითხი სპეციალურ ლიტერატურაში დღემდე საკამათოა. რიგი მეცნიერებისა ცდილობს დაამტკიცოს, რომ ასიმეტრიული გუთანი ფამფალაკით, რომაულ პერიოდშია წარმოშობილი, სახელდობრ, რეტისი გალიაში. ამ აზრს იზიარებენ ფ. პაინე, ბ. ბრატანიჩი, ი. ბალაშა, ივ. ჯავახიშვილი და სხვები, ხოლო ეწინააღმდეგებიან ლ. ნიდერე, კ. მოჟინსკი, ფრ. შახი, პ. ლეზერი და სხვები. ამ უკანასკნელთა მიხედვით, ასიმეტრიული გუთანი გაჩნდა შუა ევროპაში VIII საუკუნიდან. ამ დროს ამ სახენელ იარაღს ჯერ კიდევ არ ჰქონდა ოვალური ფრთა.

იმასთან დაკავშირებით, რომ ამ ბოლო დროს არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილია იმ დროინდელი რკინის ჯაჭვი-ჯამბარა, განკუთვნილი გუთნის რვილის დასაკვრელად ფამფალაკზე, უფრო მეტად ამ საგნის ექსპერტები ფიქრობენ, რომ ფამფალაკი წარმოშობილია რომის იმპერიაში.

ასევე ვარაუდობენ იმავე ხანის ასიმეტრიული სახნისის აღმოჩენას მაგრამ ამ ობიექტების ანალიზი გვიჩვენებს, რომ ეს სახნისები არ შეიძლება ჩავთვალოთ ასიმეტრიულად. ექსპერტებს მიაჩნიათ, რამდენადაც რომის იმპერიაში შეიქმნა პურზე გადიდებული მოთხოვნილება (ქალაქების ზრდა, მოსახლეობის გამრავლება), ამან გააპირობა მიწათმოქმედების ინტენსიფიკაცია.

რაც შეეხება საქართველოს (იბერია), I—V საუკუნეებისათვის ივარაუდება ერქვანის ანუ ჯილა-გოგორის არსებობა, რომელსაც ამ დროისათვის ფამფალაკთან ერთად ჯერ კიდევ მხოლოდ თანატოლფარდოვანი თვლები და სიმეტრიული სახნისი ჰქონდა. ამ უკანასკნელს გვიდასტურებენ განათხარი რკინის სახნისები. წყაროების მიხედვით დასტურდება, რომ ერქვანი ხარმრავალბმული სახვნელი იარაღია.

ამ სახვნელი იარაღის შემდგომი განვითარების საფეხურია ის, რომ მას უჩნდება ასიმეტრიული თვლები, ასიმეტრიული სახნისი და ამასთან შესაბამისი ცალი ფრთა. შეიძლება თამამად ითქვას, რომ ამ გაუმჯობესებამ ეს იარაღი ჩააყენა მიწათმოქმედების კიდევ უფრო მეტად ინტენსიფიკაციის სამსახურში. ამის საჭიროებას მოითხოვდა განვითარებული ფეოდალიზმის ხანის (XI—XII სს.) საქართველოში მოსახლეობის ზრდა, ქალაქების გამრავლება, დიდი საბატონო ყანების არსებობა.

ამგვარი სახვნელი იარაღი საქართველოს გარეთ სომხეთში, აზერბაიჯანსა და დაღესტანში, ადიღესა და ჩრდილო სპარსეთშია გავრცელებული. ევროპაში არასწორფარდოვან თვლებიანი სახვნელი იარაღი მხოლოდ XVII—XVIII საუკუნეებიდანაა ცნობილი, ისევე როგორც ოვალური ფრთა სახვნელ იარაღში XVII—XVIII ს-დან დასტურდება. სახელწოდება გუთანი ასევე შესულია აზერბაიჯანულში — ქოთან, სომხურში — გუთან, თურქულში — ქოთან, დაღესტნურ ენებში — ქოთ და ადიღურში (სადაც ფამფალაკის სახელწოდებაშია შეფარებული) — გუთლამიშ. ენის სპეციალისტებს მიაჩნიათ, რომ გუთანი არ არის არც ინდო-ევროპული, არც თურქულ-მონღოლური, არც სემიტური, არამედ კავკასიური წარმოშობისა.

ივ. ჯავახიშვილი წერს, რომ „ტერმინი გუთანი და ყველა მისი ფონეტიკური სახენაცვალი საქართველოს ირგვლივ ტრიალებს და მისი გავრცელების რადიუსები შორს არ მიდის. თუ ამასთანავე გავიხსენებთ, რომ ზემოხსენებულ ენებიდან არც ერთს ამ ტერმინის არსებობის ესოდენ ძველი საბუთის წარმოდგენა არ შეუძლია როგორც ქართულს, მაშინ თავისთავად წარმოიშვება აზრი, რომ გუთანი პირველად საქართველოში, სახელდობრ საქართველოში უნდა იყოს გაჩენილი და აქედან გავრცელებული მიზობელ ერთა შორისაც. ამ საკითხის საბოლოოდ გადაჭრას მხოლოდ ის გარემოება აბრკოლებს, რომ „გუთნის“ ეტიმოლოგია გამოურკვეველია“.

სულ უკანასკნელად სტამბოლის უნივერსიტეტის პროფ. Çapaoglu შეეცადა გუთანი აეხსნა შუა აზიის თურქულში დადასტურებულ სიტყვიდან ქოთ, სადაც ეს სიტყვა აღნიშნავს წრის შემოხაზვას. სემანტიკურად ამგვარი დაკავშირება ხელოვნურად გამოიციქირება და მიუღებელია.

კაპიტალისტური ხანის საქართველოში გუთანს გაუმჯობესების მიზნით გაუქვთდა რკინის ქუსლი და რკინისავე ფრთა, მაგრამ ეს იარაღი, ისევე როგორც სხვა ხალხურ-ემპირიულ ცოდნაზე დამყარებული სახვნელი იარაღები,

თანდათან შეცვალა ფაბრიკულმა სახენებმა, რომლებსაც ჯერ საქონელმწარმოებელი მოლა ხოლმე, ხოლო შემდეგ ორთქლის ძალა ეზიდებოდა.

ლიტერატურა

- ფ. ჯ ა ვ ა ხ ი ვ ი ლ ი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, 1², ტფ., 1930.
- გ. ჩ ი ტ ა ი ა, მასალები საქართველოს სახენელი იარაღების ისტორიისათვის, საქართველოს მუზეუმის მოამბე, V, ტფ., 1930, მიმომხილველი, I, თბ., 1949.
- ლ. ბ ე რ ი ა შ ვ ი ლ ი, მიწათმოქმედება მესხეთში, თბ., 1973.
- P. L e s e r, Entstehung u. Verbreitung des Pfluges, Münster i. W, 1931; Šach, Proposal for the classification of Preindustrial Tilling Implements, Praha, 1966.
- J. B a l a s a, The appearance of the onesided Plough in the Carpathian Basin, Acta Ethnographia Academiæ Scientiarum Ungaricæ, Budapest, 1971.

გიორგი ჩიბაია

შ ნ ა კ ვ ი

საქართველოში გავრცელებულ სამკალ იარაღთა შორის აღსანიშნავია შნაკვი, ეს იარაღი შედგება თითისტარის სისქისა და 50 სმ სიგრძის ორი ჯოხისაგან, რომლებიც ერთმანეთთან ერთ თავში გადაბმულია მოძრავად. ეს მარტივი ხელსაწყო თავისუფალ ბოლოებში იშლება და თავთავები შეიკრიბება ჯოხის გასწვრივ ხელის მოჭერით, შემდეგ ოდნავ გვერდზე გადაწვენივით თავთავი ძირში ტყდება და ცვივა აქვე დადგმულ კალათში. ეს იარაღი განკუთვნილია გარკვეული პურეული ჯიშების საკრეფად.

შნაკვის არსებობა მოწმდება XIX ს. ბოლოსა და XX ს. დასაწყისში ლეჩხუმში. 1908 წ. ცნობილ ეთნოგრაფს თედო სახოციას შეუძენია შნაკვი სამეგრელოში და გადაუცია ლენინგრადის სსრ კავშირის ხალხთა ეთნოგრაფიული მუზეუმისათვის, სადაც დაცულია დღემდე. 1934 წელს შნაკვი ლეჩხუმშიც იქნა შეძენილი და გადაეცა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმს. ამგვარი იარაღის არსებობა აჭარაშიც დასტურდება შუახევის ხეობაში პურეულის საკრეფად (იხ. რუკა 12).

სპეციალური ეთნოგრაფიული ლიტერატურიდან ცნობილია, რომ ამგვარი იარაღი გავრცელებულია ესპანეთში, ასტურიაში, სადაც მას ასლის ჯიშის პურეულის საკრეფად იყენებენ [1]. აქ ამ იარაღს უწოდებენ mesories.

აღსანიშნავია, რომ შნაკვი ჩვენში განკუთვნილია პურეულის გარკვეული ჯიშის, კერძოდ, მახას (Triticum macha Dek. et Men.) საკრეფად (ტაბ. XII).

როგორც ცნობილია, მსოფლიოში გავრცელებული 16 სახეობის ხორბლიდან 12 სახეობა საქართველოშია დადასტურებული. ბევრი მათგანი ენდემურია, აქვეა შემონახული კულტურული ხორბლის ევოლუციის ინიციალური, პირველადი ფორმები.

ნ. ვავილოვმა დაადგინა პურეულის მოშინაურების ექვსი კერა. ერთ-ერთი მათგანია წინა აზია მასში შემავალი ამიერკავკასიით. ამ მოსაზრებას ასაბუთებენ ხსენებულ ტერიტორიაზე, განსაკუთრებით მის მთიან ზოლში გარეული ჯიშების არსებობით.

მახა არის ველურიდან კულტურულ პურეულში გარდამავალი ჯიში. მახას ახასიათებს ღეროს მტვრევადობა, თავთავის ცვენადობა, თვითთესვადობა (ველური ჯიშის დამახასიათებელი ნიშნები). ამიტომ, ამ პურეულის მკა ჩვეულებრივი სამკალი იარაღით — ნამგლით ვერ ხერხდება და მისთვის მისადაგებულია შნაკვი || შამკვი.

ლეჩხუმისა და რაჭის გარდა, მახა, არაპირდაპირი ცნობით, გავრცელებული იყო სხვაგანაც (სამეგრელო, ლაზეთი). მახასა და შნაკვის თანაარსებობის გამო,

შნაკვიც უძველეს სამკალ იარაღად უნდა იყოს მიჩნეული. აქ ისმის საკითხი როგორი იყო პურეულების მოწვევის პირვანდელი მეთოდი. ამის შესახებ არსებობს სხვადასხვა თეორია. ერთ-ერთი თეორიის მიხედვით, პურეულს ძირიანად გლეჯდნენ (ფ. სპურელი და მისი მიმდევრები). ამგვარი მეთოდი ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში დადასტურებულია ბევრგან, კერძოდ, საქართველოში, ხევსურეთში. ამგვარ მეთოდს ხევსურეთში იყენებენ იმ შემთხვევაში, როცა ყანა დაგვალულია და ამის გამო დაბალზეა ამოსული ან ხრიოკ ადგილზეა მოწეული. მაგრამ იქ, სადაც ყანა დაბალია და ნამგლით მკა არ ხერხდება ამოგლეჯა არაპრაქტიკული უნდა ყოფილიყო, რადგან მარცვლის უძველეს ჯიშებს უნდა ჰქონოდათ ფხა და სუსტი ღერო. აქ საჭირო იქნებოდა მოწყვეტილი თავთავისათვის საგანგებო ჭურჭელი, რაშიც მარცვალი ჩაცვივდებოდა (როგორც ეს ხდება ზოგან ბრინჯის აღების დროს).

ამიტომ, უფრო რაციონალური იქნებოდა დანით (კაჟი) ღეროს მოჭრა თავთავის ძირში. ამასთან, გასათვალისწინებელია ისიც, რომ მარცვლის პირველმა მომყვანმა დაიწყო პურეულის კულტივირება მარცვლისათვის და არა ჩალისათვის.

არქეოლოგიური მონაცემები ნეოლითის ხანისათვის მოწმობენ შემდეგ სამკალ იარაღებს უტარო კაჟის დანას, ნახევრად წრიულ კაჟის დანას, წვეტიან ტარიან კაჟის დანასა და მისთ.

საქართველოში კაჟის ნამგლის ჩასართავები ცნობილია ძვ. წ. V—IV ათასწლეულიდან.

არქეოლოგიური მასალა თავთავის მოჭრას კაჟის დანით ვარაუდობს, ხოლო ბიოლოგიური გამოკვლევის მიხედვით თავთავის ტეხვა-კრეფა საგულისხმო. ეთნოგრაფიული მონაცემები მხარს უჭერს როგორც პირველს, ასევე მეორეს.

საქართველოს ტერიტორიაზე შნაკვის გავრცელება ლეჩხუმით და სამეგრელოთი არ შემოიფარგლება. ანალოგიური იარაღი დასტურდება აჭარაშიც „ხასი პური“ თავთავის საკრეფად ნამგალთან და ხის დანასთან ერთად, აგრეთვე, ცოცხის შესაკრავად, თაფლისა და სანთლის დასაწურავად. გურიასა და სამეგრელოში შნაკო||შნაკის სახელწოდებით შნაკვის მაგვარი იარაღი იხმარება ფიჭის დაწურვის დროს.

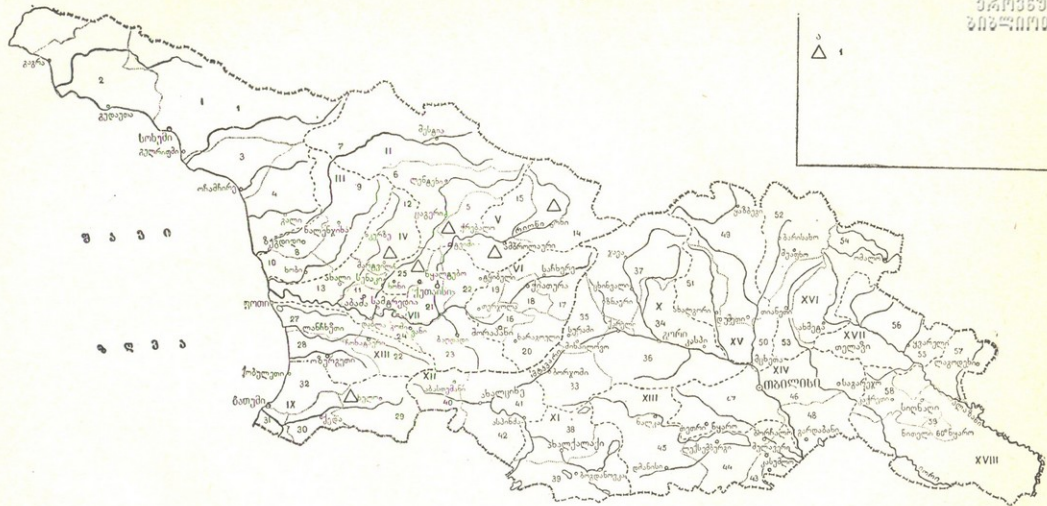
კოლუმელსა და პლინიუსთან დღემდე გაურკვეველი იარაღია მოხსენებული. არ არის გამორიცხული, რომ ეს იარაღი ქართულ შნაკვისა და ასტურურული mesories-ის მსგავსი ყოფილიყო.

ამგვარად, პურეულის მოწვევა შნაკვის შემწეობით ძველი დროიდან მომდინარეობს და პურეულის ინიციალურ ჯიშებს უკავშირდება.

ივანე ჯავახიშვილის აზრით, შნაკვით კრეფა შემოვიდა თავთავის ხელით მოწყვეტის მაგიერ და მას მოჰყვა მცენარის მოგლეჯა და მოჭრა [2].

აქსელ სტენსბერგის მიხედვით, შნაკვით კრეფის მეთოდი წარმოადგენს ამოგლეჯის შემდგომ საფეხურს.

როგორადაც არ უნდა გადაწყდეს შნაკვის გამოყენების თარიღის საკითხი, აშკარაა, რომ ამ იარაღის გამოყენებამ ხელი შეუწყო მიწათმოქმედების ისეთ სისტემაზე გადასვლას, როგორცაა მობნევით თესვა, ნაცვლად ადრე არსებული მარგილით (სვანურად წამ) რგვა (სვანურად წამ) და ქარჩის გამოყენება.

რუკა № 12. შხაპვი (XIX ს-ის II ნახემარი)

1. შხაპვი

1. Н. В а в и л о в, Мое путешествие в Испанию, Новый мир. М., 1937, кн. 2, с. 217.
2. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, ტ. I, თბ., 1934.
3. Atel S t e e n s b e r g, Ancient Harvesting Implement, Kobenhavn, 1943, გვ. 123.

გურამ ბასიტაშვილი

კ ა მ რ ი

ქართული სამეურნეო იარაღებიდან როგორც პრაქტიკული, ისე კულტურულ-ისტორიული თვალსაზრისით ყურადღებას იქცევს კევერი, რომელიც განვითარებულ მიწათმოქმედებასთან არის დაკავშირებული.

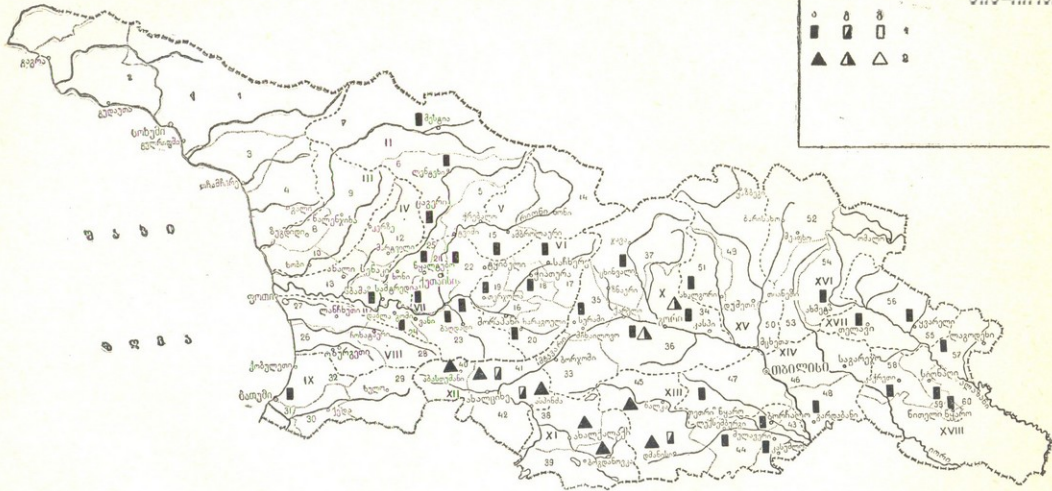
კევერი შედგენილობის მიხედვით იყო: ერთფიცრიანი (იმერეთი, ქსნის ხეობა), ორფიცრიანი (ქართლი, კახეთი, სვანეთი, რაჭა) და იშვიათად — სამფიცრიანი (ტაბ. XII, ნახ. 12) (ქვემო ქართლი, გარეკახეთი). ასხვავებდნენ ორი სახის კევერს: ქართულსა და თრიალეთურს (ტაბ. XIV, ფ. 1, 2). ქართული კევერი თავიანთი, ე. ი. თავაწეული (ქართლი, იმერეთი, კახეთი, რაჭა, სვანეთი), ხოლო თრიალეთური (მესხეთ-ჯავახეთი), ბრტყელი, ოდნავ თავახრილი კევერია. ამის გამო კალოზე ლეწვის დროს ქართული კევერი ნამჯას II ბჯას არ იხვეტავდა, თრიალეთური კი იხვეტავდა, რის შედეგადაც ლეწვა რამდენადმე ძნელდებოდა.

ქართული კევერის სამუშაო პირი მრგვალი, ოთხკუთხა და რომბისებური კოხებით იყო გაწყობილი, ხოლო სწორი და ბრტყელი კოხები თრიალეთურ კევერებს ჰქონდათ. მოსახლეობა უპირატესობას მრგვალკოხიან კევერს ანიჭებდა, რადგან იგი უფრო კარგად ფშვნიდა თავთავს. ამავე დროს მრგვალკოხიანი კევერით გალეწილი ბზე რბილი და წმინდა იყო, რასაც, პრაქტიკული თვალსაზრისით, უპირატესობა ჰქონდა. იგი საქონლის საკვებად გამოიყენებოდა.

კევერი — შემდეგი თანამიმდევრობით მზადდებოდა: საკევერე ხის შერჩევა და მოჭრა, კევერის დახაზვა და საკოხე ადგილების ამოღება, საკევერე ხის გამოკოპიტება, უღლების II სართულების (მესხეთ-ჯავახეთი) დასხმა, კევერის მოკოხვა II მოკაჟვა და გასრულება.

ქართლში, რაჭაში, მესხეთ-ჯავახეთში, კახეთში, სვანეთში კევერს ძირითადად ფიჭვის ხისაგან თლიდნენ, ხოლო იმ რაიონებში, სადაც მცენარეულ საფარში ფოთლოვანი კორომები ჭარბობდა, საკევერედ არჩევდნენ წაბლის (იმერეთი), თელის, პანტის, ლეკის (ქსნის ხეობა), იფნის (ალაზნის ხეობა) და ა. შ. ხის ჭიშებს [1]. მაგრამ ხალხი უპირატესობას მაინც ფიჭვის ხისაგან გამოთლილ კევერს ანიჭებდა, რადგან ფიჭვი სათლელად ადვილი იყო და კოხებსაც კარგად იჭერდა; ამავე დროს ლეწვისას ხეს ძარღვეები II ნახტები უჩნდებოდა, რაც ხელს უწყობდა თავთავის გაჭრა-დაფშვნიებას [2].

საკევერე მასალას ოდნავ შეაშრობდნენ (გახმოება არ შეიძლებოდა, რადგან ხმელი ხე კოხებს ვერ დაიჭერდა). შემშრალ ხეს სიგრძეზე, დაახლოებით სამ არშინზე გადაზომავდნენ, აქედან ორ არშინზე ხე მოიკოხებოდა, ხოლო ერთი არშინი, კევერის თავისთვის II ყელი (ქართლი, მესხეთ-ჯავახეთი), II ნავი (რაჭა-ლეჩხუმი) იყო განკუთვნილი. ბამბის ძაფს დანაყილ ნახშირში ან

რუკა № 13. კვირი (XIX ს-ის II ნახევარი)

1. „ქართული“ თავიანი, 2. „თრალეთური“ ბრტყელი (სუორი)

გაელეწა. იცოდნენ ახალ კევრზე თონის პურისა და მარილის დადებაც, კვერთხის დოვლათის მომატების საწინდრად მიაჩნდათ. ახალი კევრის კალოზე გტანას დროს, ვიდრე მას სალევწ ძნაზე შეაყენებდნენ, ქართლში სცოდნიათ დაობებულ პურებზე მისი გადატარება, ზვავის ბარაქიანობის მიზნით [5].

კევრის დამზადების ხელობით გამოირჩეოდა შემდეგი სოფლები: არალი, ანდრიაწმინდა, ვალე, ჩუნიხხა, ტამალა (მესხეთ-ჯავახეთი); სპეთი, კორბოული, არგვეთი, პერევი (იმერეთი); ერედა, იკოთი, ყოჩიანი, ზემობოლი (ქსნის ხეობა) და მეკვერეობით განთქმული ლოკალური მიკრორაიონები: ატენის, ბორჯომის, ვერეს, დიდი ლიახვის ხეობები, რომლის მოსახლეობა თავიანთი ნახელავით ამარაგებდა სამიწათმოქმედო რაიონებს. ამ მხრივ დგინდება, რომ ხის მოხელეობის დარგობრივ სახეს ხშირად განსაზღვრავდა მის მეზობლად მდებარე რაიონებში განვითარებული მეურნეობის დარგები, მაგ., იმ რაიონებისათვის, სადაც მეწინდრეობა მძლავრად იყო განვითარებული, ნაკლებგანვითარებული სამიწათმოქმედო რაიონიდან მოსული ხის მოხელეები ამზადებდნენ სახენელ, სალევწ და კალოს იარაღებს (გუთანა, კევრი, ცხავი, ფიწალი, ნიჩაბი, არნადი). ეს კარგად ჩანს ბორჯომის, ატენის დიდი და პატარა ლიახვის ხეობების მცხოვრებთა შრომა-საქმიანობის მაგალითზე. შიდა ქართლში განვითარებულ ინტენსიურ მიწათმოქმედებას დიდი როდენობით ესაჭიროებოდა სახენელი იარაღები და კევრები, რომლებით მარაგდებოდნენ ხის მოხელეობის ისეთი ცენტრებიდან, როგორც იყო ზემოაღნიშნული ხეობები.

ლევწა — „ყანის დაბეგვა“ — (საბა) კალოზე ხდებოდა. კალო ეწყობოდა სახლის ბანზე, ეზოში და ყანასთან ახლოს. საქართველოში ორი სახის კალო იყო: 1. ჭ ა რ ე თ ო ო ვ ე ლ ი ს ა და ფ ე ხ ი ს ო ო ს ა ხ ლ ი ს ო ო და ხ უ რ უ ლ ი ო და ფ ა რ უ ლ ი ო ბ ა ნ ი ა ნ ი კალო. ვ ე ლ ი ს ო ო გარეთ კალოზე ყანის გალევწა კევრით ხდებოდა. იგი შემადლებულ სანიავო ადგილზე ეწყობოდა (ქართლი, კახეთი, სვანეთი, იმერეთი, რაჭა). 2. დ ა ხ უ რ უ ლ ი კ ა ლ ო ე ბ ი გავრცელებული იყო მთის ზოლში (ქსნის ხეობა), სადაც ძნა საქონლის ფეხით ილევწებოდა [6].

კალოობისათვის არჩევდნენ მზიან „ფიცხ დღეს“, რადგან ამ დროს თავთავი უკეთესად ილევწებოდა. როდესაც შესაფერისი ამინდი დადგებოდა, კალოზე ძნას თავთავით შიგნიდან ჩაშლიდნენ. კალოზე ხშირად ორი, სამი, ოთხი კევრი მუშაობდა. მათი როდენობა განისაზღვრებოდა იმისდა მიხედვით, თუ რამდენი ურემი ძნა იყო კალოში ჩაშლილი. თუ, ცხარე მზიანი დღე იყო, ორი ურემი ძნა გაილევწებოდა, ოღონდაც თავთავი ჭ ა ნ ა რ ი (ნედლი) არ უნდა ყოფილიყო.

კევრში, ჩვეულებრივ, ხარს, მოზვერს ან ცხენს აბამდნენ, კამეჩის შებმა იშვიათი იყო.

კევრი ფართოდ იყო გავრცელებული კახეთში, ქართლში, მესხეთ-ჯავახეთში, ზემო იმერეთში, ქვემო ქართლსა და სვანეთში. შედარებით ნაკლებად იყენებდნენ მას ქვემო იმერეთში, მთიულეთ-გუდამაყარში, თუშეთსა და აჭარაში, იშვიათად კიდევ უფრო გურიასა და სამეგრელოში (რუკა № 13), სადაც ეს იარაღი ხმარებიდან ამოვარდა მას შემდეგ, რაც დასავლეთ საქართველოს გლეხობამ, სავაჭრო კაპიტალიზმის განვითარებასთან დაკავშირებით, უხვმოსავლიანი სიმინდის მოყვანას მოჰკიდა ხელი.

საერთოდ, სალევწი იარაღები ორ ჯგუფად იყოფა: პირველ ჯგუფში შედის

რომაული „ტრიბულუმ“, რომელიც ქართული კვერის მსგავსია [7], მეორე ჯგუფში კი სემიტური წარმოშობის პუნიკური სალექსი იარაღი პლოსტელუმ პუნიკუმ [8]. კავკასიაში იყენებდნენ როგორც ტრიბულუმს, ისე პლოსტელუმ პუნიკუმს.

კვერი — ტრიბულუმ — მარტივი აგებულების, თავაწეული, დაკობილ ფიცარია, ხოლო ჯარჯარა — პლოსტელუმ პუნიკუმი — რთულ, შედგენილ იარაღს წარმოადგენს (სწორკუთხა ჩარჩოში გაყრილ ღერძებზე ჭადრაკულად არის განლაგებული ლითონის, იშვიათად ქვის გორგოლაჭები). ჯარჯარა — პლოსტელუმ პუნიკუმის სამუშაო ნაწილი უძრავი კი არ არის, როგორც კვერისა, არამედ მოძრავი გორგოლაჭებია, კვერით ლეწვა სრიალ-ჭრა-ფშენეტაზე დაფუძნებული, ხოლო ჯარჯარათი (პლოსტელუმ პუნიკუმი) გორვა-ჭრა-ბეგვაზე. მიუხედავად კონსტრუქციული სიმარტივისა, კვერი-ტრიბულუმ უკეთესად ლეწავს, ვიდრე ჯარჯარა-პლოსტელუმ პუნიკუმი.

როგორც არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული მონაცემებით ირკვევა, საქართველოში გავრცელებული ყოფილა მხოლოდ ტრიბულუმის ტიპის სალექსი იარაღი, ე.ი. კვერი. სომხეთში ამ ტიპის სალექსი კამნ (ყამნ) [9], ხოლო აზერბაიჯანში „БЖА“ სახელწოდებით არის ცნობილი [10].

ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხებიდან კვერს იცნობდნენ და ფართოდ იყენებდნენ ჩეჩნები, ავარები, დარგულები და სხვ. [11].

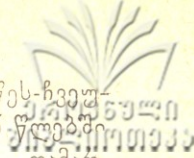
კვერი ძველთაგანვე ყოფილა ცნობილი იტალიაში, სამხრეთ რუსეთში [12], მცირე აზიისა და ხმელთაშუაზღვის აუზის ქვეყნებში [13]. უძველესი კვერი (ძვ. წ. 1800 წ.) დასტურდება შუამდინარეთში.

კვერი საქართველოს ტერიტორიაზე აღრეული პერიოდიდან ჩანს, მისი ნაშთები ნაპოვნია ძველი იბერიის მიწათმოქმედების ისეთ ცენტრებში, როგორცაა მცხეთა, სოველ, უფლისციხე და ცხინვალი.

ხოვლეგორაზე არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული კვერები თარიღდება ძვ. წ. XI—IX საუკუნით [14]. კვერის ნაშთები, რომლებიც ძვ. წ. VIII—VI საუკუნეებით თარიღდება, ნანახი იქნა აგრეთვე ცხინვალის მახლობლად, სოფ. ოსპირთან [15]. იმავე პერიოდს მიეკუთვნება სამთავროს სამაროვნის „კვერი“ (ძვ. წ. აღრ. VIII—VI საუკუნეები) [16]. უფლისციხეში (გორის რაიონი) აღმოჩენილი კვერი ძვ. წ. III—I სს. განეკუთვნება [17]. 1961 წელს სოფ. კავთისხევთან (კასპის რ-ნი) ნაპოვნი იქნა გვიან ფეოდალური ხანის კვერი (არქეოლოგი ბ. ჯორბენაძე).

ამ მონაცემების მიხედვით აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე კვერების გაჩენა-გავრცელება გვიანბრინჯაოს და აღრეული რკინის ხანას მიეკუთვნება. აღნიშნული პერიოდისათვის „...აღმოსავლეთ საქართველოს მიწა-წყალზე ზის მიწათმოქმედი, მესაქონლე, მეტალურგიაში გაწაფული მეომარი მოსახლეობა“ [18]. ამავე დროს, არქეოლოგიური მონაცემები იმის თქმის საფუძველს იძლევა, რომ ა/კავკასიის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომებმა მიწათმოქმედებაში ხარის გამოყენება გვიან ბრინჯაოს ხანიდან დაიწყეს.

განათხარი კვერის აღმოჩენის ყველა შემთხვევაში, მასზე მიცვალბული იყო დასვენებული (ტაბ. XIV, ნახ. 1). მიცვალბულის კვერით დასაფლავების ჩვეულება საერთო მოვლენა ჩანს ა/კავკასიის ხალხებისათვის [19]. იგი გარკვეულად ეხმაურება წინა აზიის ძველი მოსახლეობის, სირიელების ეთნოგრა-

ფიულ ყოფაში დადასტურებულ კევრზე მიცვალბულის დასვენების წეს-ჩვეულებას. ეს ფაქტი დამოწმებული აქვს ბაღდადის ახლოს XIX ს. 70-იან წლებში ეთნოგრაფ ვეტშტეინს. მისი ცნობით, სირიელები მიცვალბულს დამარხვამდე კევრზე დასვენებდნენ, რადგან კევრი წმინდა სამეურნეო იარაღია [20]. ამ თვალსაზრისით ყურადღებას იქცევს თეთრი წყაროს რაიონში შუასაუკუნეების [XI—XII სს.] ნამოსახლარ ნაჭივჭავების ეკლესიის ტერიტორიაზე მიკვლეული კევრის მოყვანილობის საფლავის ქვა. „კევრქვის“ საფლავის ძეგლად გამოყენება მიცვალბულის კევრზე დამარხვის უძველეს ჩვეულებასთან უნდა იყოს დაკავშირებული [21].

სპეციალურ ლიტერატურაში ადრე გამოქმეული მოსაზრებით საღეწი იარაღი რომაელთა მონაპოვრად იყო მიჩნეული, რადგან ამ იარაღის გამოყენება რომაელებში ძვ. წ. აღრ. II საუკუნით თარიღდება. ბოლო ხანების არქეოლოგიური აღმოჩენის საფუძველზე ეს მოსაზრება მოძველებულია. როგორც გაირკვა, კევრი ა/კავკასიისა და კერძოდ საქართველოს ტერიტორიაზე გვიანბრინჯაოსა და ადრეულ რკინის ხანიდან გამოიყენებოდა. ასეთი სიძველის საღეწი იარაღი — ჯერჯერობით იშვიათად გვხვდება [22]. ხოლო კიდევ უფრო ძველი ჩანს ამ იარაღის გამოყენება შუამდინარეთში [23].

ლიტერატურა

1. სტ. მენთეშაშვილი, კევრი, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. IX, თბ., 1935, გვ. 78.
2. ნ. ბრეგაძე, რაჭა-ლეჩხუმის სამიწათმოქმედო იარაღები, კრებული „საქართველოს ეთნოგრაფიის საკითხები“, თბ., 1914, გვ. 176.
3. სტ. მენთეშაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 81.
4. გ. გასიტაშვილი, ხის დამუშავების ხალხური წესები, თბ., 1962, გვ. 61.
5. გ. ჯალაბაძე, აღმოსავლეთ საქართველოს სამიწათმოქმედო იარაღების ისტორიიდან, თბ., 1960, გვ. 133.
6. გ. ჩიტაია, ქსნის ხეობის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის მოკლე ანგარიში, ენმკის მოამბე, ტ. IV—3, თბ., 1939, გვ. 287.
7. М. Сергеев, Очерки по сельскому хозяйству Древней Италии, М.—Л., 1958, с. 75.
8. სტ. მენთეშაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 91.
9. С. Лисицян, Очерки этнографии дореволюционной Армении, Труды Института этнографии, им. Миклухо-Маклая т. XXVI, М., 1955, с. 18.
10. Народы Кавказа, т. II, М., 1962, с. 63.
11. Народы Кавказа, т. I, М., 1960, с. 348.
12. D. Zelenin. Russische (Ostslavische) Völkerkund, 1927.
13. სტ. მენთეშაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 97.
14. რ. აბრამიშვილი, დ. მუსხელიშვილი, გ. ცქიტიშვილი, ხოვლეგორაზე 1960 წლის მუშაობის შედეგები. იხ. Итоги полевых археологических исследований на территории Грузинской ССР, 1960.
15. თ. ჭავჭავაძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე, თბ., 1960 გვ. 21.
16. ტ. ჩუბინაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 62.
17. დ. ხახუტაიშვილი, კლდეში ნაკვეთი ქალაქი, თბ., 1965, გვ. 45.
18. საქართველოს არქეოლოგია (სახელმძღვანელო), თბ., 1959, გვ. 188.
19. გ. ჯალაბაძე, აღმოსავლეთ საქართველოს სამიწათმოქმედო იარაღების ისტორიიდან, თბ., 1960, გვ. 132.

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

20. Wetzstein, Die Sirische Dreschtafel, Zeitschrift für Ethnologie, Berlin, Band, V.
21. ალ. ბოხოჩაძე, ახალი ტიბის საფლავის ქვები, თეორიულ-არს რ-ნული გაზეთი „საკლემურნო გზით“, 1956, 27/VI.
22. Г. Ч и т а я, Этнографическая выставка Грузии, «Советская Этнография», 1957, № 2.
23. A. S a l c n e v, Agricultura Mesopotamica, Nach Sumerisch-Akkadischen Quellen, Helsinki, 1968, (რედ.).

ლილა მოლოდინი

ზეთსახდელი

ზეთსახდელი საშუალებები, რომლებიც საქართველოში XIX საუკუნეში და XX საუკუნის 30-იან წლებში გამოიყენებოდა, შეიძლება სამ ჯგუფად დავყოთ: 1. მარტივი საშუალებები, 2. მარტივი მექანიკური იარაღები და 3. ზეთსახდელი საწარმო.

1. მარტივი იარაღებია: ა) ხელსანაყი, ბ) სასარესი. ხელსანაყი ცნობილია სხვადასხვა სახელით: გურჩი (თუშეთი), როდინი || ფილთაქვა (ქართლი, კახეთი, რაჭა), ფილი || ქვიჯა (გურია, სამეგრელო, ზემო სვანეთი) || ჩუმა (ქვემო სვანეთი) (ტაბ. XV, ნახ. 1). სასარესს წარმოადგენს: გობი || ახაყა (აჭარა), ვარცლი (კახეთი)¹. (ტაბ. XV, ფ. 2).

ხელსანაყი გვხვდება ქვისა და ხის. იგი სხვადასხვანაირია: მაღალი, სწორი „ტანიო“, „შუაწელში“ შევიწროებული და დაბალი ჯამის ფორმისა.

სასარესებიც არის ხისა და ქვის. ხის სასარესებია: გობი (ტაბ. XV, ფ. 2) და ვარცლი. გობი მრგვალი, ხოლო ვარცლი გრძელი ჭურჭელია. ახაყა, მრგვალი ოდნავ ჩაღრმავებულ ზედაპირიანი ქვის სასარესია.

საქართველოში მარტივი იარაღებით კანაფის ზეთის მიღება სხვადასხვაგვარად იცოდნენ: მოხალულ (ზოგჯერ მოუხალავსაც) თესლს დანაყავდნენ. ერთხელ ან ორჯერ გაცრიდნენ (ზეთის სწრაფად და იოლად გამოსახდელად კანაფის თესლის ნიორთან დანაყავაც იცოდნენ). დანაყილ მასას გობზე თბილი წყლით დაწვდნენ, „ტობრაკში“ ჩადებდნენ, თავს მოუკრავდნენ და ზეთს თანდათან გამოწურავდნენ. ამავე მიზნით დაქუცმაცებულ კანაფის თესლს ტომრითვე გაათბობდნენ და მომზადებული ნაფქვავიდან ზეთს გამოხდიდნენ [1].

ნიგოზის ზეთის მისაღებად ნიგოზს ხის სანაყში (კახეთი, ქართლი, იმერეთი, გურია, სამეგრელო, რაჭა, ლეჩხუმი) დანაყავდნენ ან ვარცლში (ქიზიყი) და ახაყაზე (აჭარა) ფილთაქვით დასარესავდნენ. დანაყილს ხელით გამოწურავდნენ. იცოდნენ აგრეთვე დანაყილ ნიგოზში ცხელი მჭადის გულის შერევა (აჭარა) ან მისი ნიორთან ერთად დანაყვა.

საქართველოში მარტივი იარაღების საშუალებით გამოხდილი ზეთი მხოლოდ საოჯახო მოთხოვნილებას აკმაყოფილებდა.

2. ზეთის მისაღები მარტივი მექანიკური იარაღები ორ ჯგუფად იყოფა: 1. მარცვლის დასაქუცმაცებელი, რომელიც ორი სახისაა და 2. დაქუცმაცებული მარცვლიდან ზეთის გამოსახდელი.

¹ ზემოთ ჩამოთვლილი იარაღები საზეთე ნედლეულის დამუშავების გარდა, მარლის, ნიორის, საჭმლის საკაზში სუნელის, კორკოტის, თოფის წამლისა და ხილის დანაყვის ფუნქციასაც ასრულებდნენ.

მარცვლის დასაქუცმაცებელი იარაღია: ხელით საბრუნე ხელსაფქვავე უირა (სვანეთი) (ტაბ. XV, ნახ. 3), [2] და ფეხის საცეხველი (ტაბ. XV, ფ. 4), რომელიც ჩამურის ოჩამურეს (გურია, სამეგრელო) || საცეხველის (იმერეთი, ლეჩხუმი), საძიგველის (აჭარა), დინგის (სამცხე, საინგილო) სახელით არის ცნობილი [3].

დაქუცმაცებული მარცვლიდან ზეთის გამოსახდელი იარაღ-ჭურჭელია: საწნეხი — ტაბო ანუ, საწნეხი ხე (გურია, აჭარა) (ტაბ. XV, ფ. 5), [4] და წნეხი — საქაჩველი (იმერეთი) || საქაჯავი (ქართლი).

ხელსაფქვავე მრგვალი და ბრტყელი ზედა და ქვედა ქვისაგან შედგენილი საფქვავეა. ქვედა ქვის ცენტრში ხის მარგილია გაჭედილი, ზედა ქვა ამ მარგილზეა ჩამოყვანილი, რომელიც მის ზედაპირზე დაგებულ ხის ტარის საშუალებით მარგილის ირგვლივ თავისუფლად ბრუნავს. ორივე ქვის შემხები — მოსაფქვავე პირი დასაფქვავედ სათანადოდ არის გამოთლილი და დამუშავებული.

საცეხველი შედგება ქვის ან ხის ჯამის, ძელის ბოლოზე სწორკუთხედ ჩამაგრებული წრის თავის, ღერძის-ლილვისა და ბოძებისაგან; დამხმარე ნაწილია ლილვზე შემდგარი მცეხველისათვის ხელის მოსაკიდებელი ჯოხი — გაძირა. გაძირაზე ხელეზაკიდებული მცეხველის მიერ ღერძზე და ძელზე ფეხების ურთიერთ შენაცვლებულ რიტმულ დარტყმას ღერძის აწევ-დაწევა და საცეხველში მოთავსებული წირისთავით ნაყვა მოჰყვება.

გეჯაწიფლის ან თხმელის მთლიანი ხისაგან დამზადებული გულამოღებული მოგრძო ჭურჭელია; ამავე ტიპისაა საწნეხი ხე — ტაბო, რომელიც მთლიანი ხისაგან არის გამოთლილი. ტაბოს ზედაპირი კიდის გასწვრივ ამოღარულია.

ძელის ზეთის გამოსახდელად ქუმელით სავსე ტომარას გეჯაში ან ტაბოზე მოათავსებდნენ, ზევიდან ფიცარს დაადებდნენ, ფიცრის ერთ თავს ნაგებობის კედელში ჩამაგრებდნენ და ძელის მეორე მხარეს სიმძიმეებს დააწყობდნენ. ზოგ შემთხვევაში ძელის ბოლოს თოკს გამოაბამდნენ, თოკის მეორე წვერს მიწაში ჩამაგრებულ ხის სოლზე — პასალზე (აჭარა) დაახვევდნენ. ზეთის გამოწურვის შემდეგ თოკს პასალზე უფრო მეტად გადაახვევდნენ, რითაც ძელის გეჯაზე ან ტაბოზე დაწოლის ძალა იზრდებოდა და ზეთიც ბოლომდე გამოიწურებოდა.

შედარებით რთული კონსტრუქციისაა წნეხი — საქაჯავი (ქართლი), საქაჩველი || დათვის საქაჩველი (იმერეთი). გეჯაზე გადებულ ღირეზე მოგრძო ძელი — დათვია გადებული. დათვზე სიმძიმისათვის თოკით ასაკიდი ქვა არის ჩამობმული. ძელის კეტებით დატრიალების დროს თოკი ძელზე ეხვევა და ქვაც მალა იწევს, რასაც გეჯაზე ღირეს დაწოლის ძალის გაზრდა და შიგთავსის წნეხვა მოჰყვება.

როგორც სანაყებს და სასრესებს, ასევე საცეხველს, ტაბოს, გეჯასა და წნეხს სხვადასხვა დანიშნულებით იყენებდნენ².

² საცეხველი მარცვლეულის — მახას, ზანდურის, ღომისა, ბრინჯის და სხვათა საცეხვედ იხმარებოდა (გურია, სამეგრელო, რაჭა, ლეჩხუმი, აჭარა). საინგილოში, საცეხველში — დინგში ვარდა ბრინჯისა, ნივოზსაც ნაყავდნენ, აჭარაში და ხევსურეთში იგი შესაბამისად ხილისა და თოფის წამლის სანაყსაც წარმოადგენდა, ხოლო ტაბო, გეჯა, საქაჯავი უმთავრესად ჭაჭისა და ხილის დასაწნეხად იყო განკუთვნილი.

3. ზეთსახდელი (ტაბ. XVI, ნახ. 1; ტაბ. XVII, ნახ. 1, 2, 3; ტაბ. XVIII, ნახ. 1; ტაბ. XIX, ნახ. 1, 2) ზეთის სპეციალური საწარმო იყო, აქ ერთ კომპლექსში იყო წარმოდგენილი ღუმელი, საზეთე წისქვილი და წნეხი [5]. აქვე იყო ზეთის ხდის პროცესთან დაკავშირებული დამხმარე ხელსაწყოები (საცრები, ქუმელისათვის ხახლები, სხვადასხვა საწყობები, ხის თოხები, გამწევი ძალის უღლები, წყლის ჭურჭელი და სხვ.).

ზეთსახდელი ხალხურ ყოფასა და ისტორიულ წყაროებში სახდელის ან საზეთეს სახელით არის ცნობილი.

ზეთსახდელი ოთხკუთხა მოყვანილობის ბაზალტის ქვით ნაშენი მიწური ნაგებობაა. ზეთსახდელის ღუმელიც ბაზალტის ქვითაა ნაგები, იგი ზეთსახდელის კედელთან არის მიშენებული, მასში გამოიყოფა ქვის ფილებით მოფენილი მარცვლის მოსახალავი ზედაპირი და საწვავის მოსათავსებელი ნაწილი; ღუმელის საკვამური ზეთსახდელის კედელშია დატანებული. ზეთსახდელის ღუმელი საქართველოს მთიანეთში გავრცელებული პურის საცხობი ღუმელის ანალოგიურია.

წისქვილი (ტაბ. XV, ფ. 6) ზეთსახდელის ნაგებობის ცენტრშია გამართული, იგი შედგება ორი ნაწილისაგან — კალოსა და მომუშავე გელაზისაგან.

წრიულ, ბრტყელ ქვას გარშემო ხის ან ოთხკუთხი ქვის ფილებისაგან შედგენილი ლავგარდანი აქვს შემოვლებული, რომელიც ცენტრისაკენ არის დაქანებული. კალოს ცენტრში ჩასმულია ხის ბოძი, ბოძში ჩამაგრებულია რკინის სოლი. სოლზე ჰორიზონტალურად გრძელი ღერძია ჩამოყვანილი. ღერძის თავი ბოძის გვერდით მდგარ ურმის თვალივით ცერად შეყენებულ გელაზის ქვის გულშია გატარებული. ღერძს ჯაჭვით ხის უღელი გამოებმება, უღელში შებმული გამწევი ძალა (ხარი ან კამეჩი) გელაზს საღეწ კალოზე აგორებს, რის შედეგადაც სელის მარცვალი ქუცმაცდება, ხოლო ცხელი წყლის დასხმის შემდეგ ისრისება — იზილება.

გელაზი ბაზალტის ქვისაგან გამოთლილი, დოლაბის ფორმის ქვა არის, ოღონდ განსხვავებული დიამეტრისა, რის გამოც პირი ირიბადაა აჭრილი და კალოს ლავგარდანის დაქანებას ემთხვევა.

გელაზი განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს თავის ზომით, მისი დიამეტრი უმეტეს შემთხვევაში ორ მეტრზე მეტია, გელაზის ზედაპირი ხშირად სადაა, ზოგჯერ კვეთილი ორნამენტებით და წარწერებით შემკულიც გვხვდება (ტაბ. XV, ფ. 7).

წნეხი სელის ქუმელისაგან ზეთის გამოსაწნეხი მოწყობილობაა. იგი ზეთსახდელის კედლის გასწვრივაა გამართული. წნეხში გამოიყოფა საწნეხი ძელები, ხრახნის, დოლაბისა და დათვის კომპლექტით შედგენილი ნაწილი და მეორე — დასაწნეხი ქუმელის მოსათავსებელი ჭურჭელი. 19—20 მეტრის სიგრძის ოთხი, ორ-ორად შეკრული ფიჭვის ხის ძელი ერთი ბოლოთი ზეთსახდელის კედლის ნიშაშია ჩამაგრებული. მეორე მხარეს, ძელებს შორის ხის ხრახნია ამოტარებული. ხრახნი ბოლოთი ქვაზე დაგებულ ღარიან ლითონზე ბრუნავს. ის ადვილი, სადაც ხრახნია გამართული, იატაკის დონეზე დაბალია. იატაკიდან 40 სმ-ის დაცილებით ხრახნზე დოლაბია ჩამოკიდებული. ხრახნზევე, ძელებს ზევიდან, ხის მოგრძო კუნძი — დათვია ჩამოხრახნილი.

ნიშიდან 40—50 სმ-ის დაშორებით, ძელების პირდაპირ, იატაკში საწნეხი მელის მოსათავსებლად ხის ყუთია ჩადგმული.

ეს წნეხი ანალოგიურია რაჭა-ლეჩხუმსა და იმერეთ-გურია-სამეგრელოში არსებული ყურძნის წნეხისა, ხოლო ამგვარი ზეთის საწარმო—ზეთსახდელი ცნობილია სომხეთში, იტალიაში, უნგრეთში, საბერძნეთში, მცირე აზიაში, პალესტინაში, ალჟირსა და ტუნისში.

ზეთსახდელში ერთ ჯერზე გამოიხდებოდა ერთი შეგდება, ანუ 16 კოდი სელის თესლი. ლუმელზე მას 3—4 ნაწილად ხალავდნენ. დახალულ და გაცხრილულ მარცვალს გელაზით წისქვილის კალოზე აქუცმაცებდნენ. ამ დროს წისქვილთან ორი მეხრე მუშაობდა—ერთი კამეჩს მირეკავდა, ხოლო მეორე—კალოში ჩამდგარ ქვას მიჰყვებოდა და მარცვალს ურევდა. დაქუცმაცებულ სელს ცრიდნენ, ანაცერს სალექ კალოზე დასაფქვავად დაყრილ სელს დაამატებდნენ; ამის შემდეგ იწყებდნენ მეორე კალოს ლექვას.

სამი კალოდან მიღებულ, კოდებით აწყულ ქუმელს ცხელ წყალს ასხამდნენ (ერთიდან ორ ოყამდე)³. წყლის ოდენობა სელის ჯიშის მიხედვით განისაზღვრებოდა. მსუყე და ნოყიერი ბრტყელი სელი მეტ წყალს იტანს, ვიდრე შავი „მჭლე“ სელი. წყლის დოზირების დარღვევა იწვევდა ზეთის გამოსავლანობის შემცირებას. სათანადოდ დამუშავებული სელის ცომის მასა მუჭის მოჭერის შემდეგ უნდა შეკრულიყო. წისქვილში სელის ცომის დასაზელად, ღერძის თავსა და ბოლოში კამეჩებს აბამდნენ, წისქვილთან სელის დამუშავების ამ ეტაპზე სამი მეხრე და ოსტატი მუშაობდა: ორი გელაზში შებამულ კამეჩებს მიერეკებოდა, მესამე ნიჩბით ცომს აბრუნებდა, მასვე ეხმარებოდა კალოს გარშემო მოსიარულე ოსტატიც. როდესაც ცომი გელაზის კედლიდან ჩამოცვრვდებოდა და ქვაც გაპრიალდებოდა, ქუმელის დაზელვა დამთავრებულად ითვლებოდა.

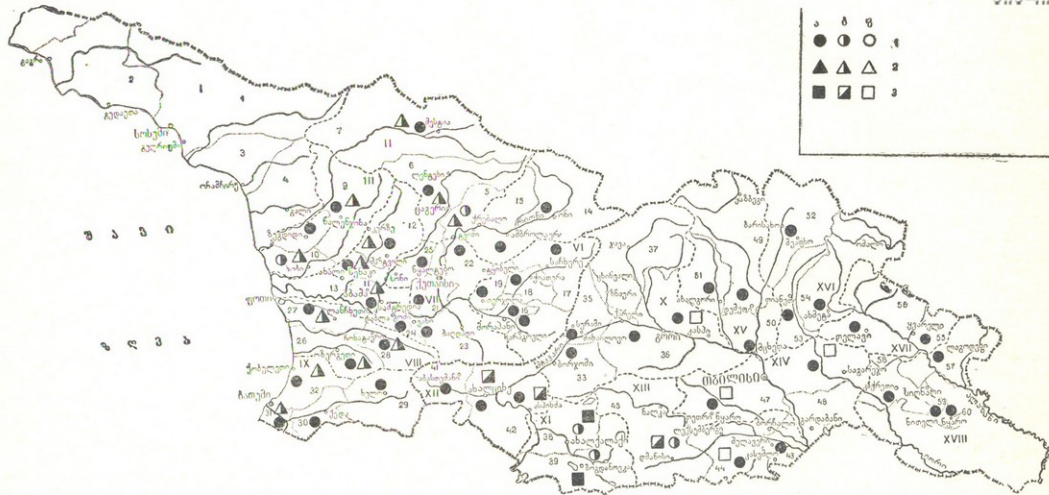
დაზელილ სელის მასას თხის ბალნით ნაქსოვ ოთხკუთხ ქსოვილებზე ან თხილის ტოტისაგან მოწნულ მრგვალ ხახლებზე დაანაწილებდნენ და შემდეგ წნეხის ყუთში ჩაალავებდნენ.

საწნეხი ძელების მოძრაობას, რაც ხრახნის დოლაბში შებამული გამწვევი ძალისა და მეხრის დახმარებით ხორციელდებოდა, წნეხის დაწოლის ძალის გადიდება ან შემცირება მოჰყვებოდა.

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში სელის ზეთსახდელი წარმოადგენდა ზეთის სპეციალურ საწარმოს, რომელიც ინტენსიურად იყო გავრცელებული ჯავახეთსა და თრიალეთში, იგი უფრო ნაკლები სიხშირით შემორჩა სამცხეს, ხოლო აქა-იქ—შიდა და ქვედა ქართლს.

XIX საუკუნის მეორე ნახევრისათვის ზეთსახდელები კერძო საწარმოები; მათი მეპატრონეები ამავე დროს ოსტატებიც არიან და თავიანთ საწარმოში იყენებენ დაქირავებულ შრომას. შრომა განაწილებულია ოსტატსა და მუშებს შორის და ხელით წარმოებაზეა დამყარებული. ამრიგად, XIX საუკუნის მეორე ნახევრისათვის ზეთსახდელი მანუფაქტურული ტიპის საწარმოს წარმოადგენს. ზეთსახდელი ამავე დროს ნათესავთა ფართო წრის მფლობელობაშია, მის ყველა წევრს შეუძლიან იქ მუშაობა სათანადო ანაზღაურებით. გარდა ამისა, ამ წრის ცალკე ოჯახებზე ნაწილდება ზეთსახდელის

³ ოყა უდრის 3 გირვანქას.

რუბა № 14. ზეთსახდელი იარაღები (XIX ს-ის II ნახევარი)

1. მარტივი ზეთსახდელი იარაღები, 2. მარტივი მექანიკური საშუალებანი, 3. ზეთსახდლები

რუკა № 15. ზეთსახდელი იარაღები (XX ს-ის 30-იანი წლები)

1. მარტივი ზეთსახდელი იარაღები, 2. მარტივი მექანიკური საშუალებანი, 3. ზეთსახდელები.

სარგებლობისათვის დაწესებული გადასახადიდან (ქირიდან) გარკვეულწილი [6].

ზეთსახდელის შემოსავალი სეზონის განმავლობაში სხვადასხვა იყო, ზეთი მზადდებოდა როგორც შეკვეთით, ისე გასაყიდადაც. XVI—XVIII საუკუნეებში ზეთსახდელების მფლობელებად გვევლინება სამეფო კარი, ფეოდალები და ეკლესია-მონასტრები [7]. XI—XVIII საუკუნეების სიგელ-გურჯებიდან ჩანს, რომ საზეთეები ჰქონია შიო მღვიმის, ათონის ივერთა მონასტერს, ქვენიფნევის ეკლესიას [8]. ზეთსახდელები ეკლესია-მონასტრებთან ბოლო დრომდე არსებობდა, რასაც მოწმობს მათ ტერიტორიაზე შემორჩენილი გელაზის ქვის ნაშთები. სამცხე-ჯავახეთში (ახალქალაქი, ფიის ნასოფლარი) და ქვემო ქართლში (დმანისი) არქეოლოგიური გათხრებით გამოვლენილი იქნა X—XII საუკუნეების ზეთსახდელები [9]. მათი არსებობა საქართველოში უფრო ადრეც ივარაუდება. ამაზე მიუთითებს პალესტინაში აღმოჩენილი წმ. თედორეს მონასტერთან არსებული ზეთსახდელის ნაშთები. ეს მონასტერი დაარსებული ყოფილა 430-იან წლებში პეტრე ივერიელის მიერ. იგი სრულად განსხვავდებოდა იუდას უდაბნოს სხვა მონასტრებისაგან როგორც გეგმით, ისე სამეურნეო საქმიანობით. ამდენად წმინდა თედორეს ქართულ მონასტერში, ცხადია, ქართული ტრადიციული სამეურნეო დარგების არსებობაა სავარაუდო.

ვ. კორბოს შრომაში მოცემული წმ. თედორეს მონასტერთან არსებული ზეთსახდელის საზეთე წისქვილის, წნეხის გეგმა-ჭრილისა და მასთან დაკავშირებული აღწერილობით ტექსტიდან ჩანს, რომ ქართული მონასტრის საზეთე წისქვილი და წნეხი ქართულ სამყაროში ცნობილი შესაბამისი ხელსაწყოების ანალოგიურია და მაშასადამე ამგვარი ზეთსახდელის არსებობა საქართველოში V საუკუნეზე გაცილებით ადრეა სავარაუდო [10].

დასტურდება, რომ XIX ს-ის ზეთსახდელები საქართველოში ტრადიციულად შემუშავებულ ტექნოლოგიურ პროცესზე დაფუძნებული საწარმოებია და მათი არსებობა აქ საზეთე სელის კულტურის გავრცელების ზონას ემთხვევა.

XIX საუკუნის II ნახევრისათვის, ზეთსახდელების გავრცელების სიხშირის მიხედვით, გამოიყოფა სამი ზონა (რუკა 14, 15):

1. ჯავახეთი, თრიალეთი (ახალქალაქის, წალკის, ბოგდანოვკის რაიონები) — ხშირი გავრცელების არე.
2. სამცხე, ქვემო ქართლი (ახალციხის, ადიგენისა და დმანისის რაიონები), ნაკლები სიხშირით ხასიათდება.
3. შიდა ქართლში (თბილისი, გორი) — გვხვდება ერთეულის სახით.

ლიტერატურა

1. ჯ. რ უ ხ ა ძ ე, ხალხური აგრიკულტურა დასავლეთ საქართველოში, თბ., 1976, გვ. 69.
2. В. Я. Т е п ц о в, Сванетия, географический очерк, Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Вып. X, 1890, გვ. 31; ს. ბ ე დ უ კ ი ძ ე, საუკუნეების განვითარების ისტორიისათვის. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის შოამბე, ტ. XIX, 1956.
3. ჯ. რ უ ხ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 128-129; ა. რ ო ბ ა ქ ი ძ ე, მეფუტკრეობის ისტორიისათვის, თბ., 1960, გვ. 8; მ ი ს ი ვ ე, თოფის წამლის დამზადება პირაქეთ ხევისურეთში, ანალები, 1, 1947, გვ. 233.

4. ლ. მოლოდინი, ქართველი ხალხის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან (ხალხური ზეთსახდელი იარაღები), თბ., 1963, გვ. 33.
5. ლ. მოლოდინი, დასახ. ნაშრ., გვ. 36-42.
6. ლ. მოლოდინი, დასახ. ნაშრ., გვ. 43-47.
7. Д. Пурцеладзе, Грузинские церковные Гуджари (Грамоты), Тр. 1881, გვ. 69-80. საისტორიო მოამბე, 1924, წიგნი. 1, გვ. 180.
8. თ. ყორღანია, ისტორიული საბუთები შიომღვიმის მონასტრისა, თბ., 1896, გვ. 17. ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წლის ხელნაწერი აღაპები, საიუბ. გამოც., საეკლ. მუზ., თბ., 1901, გვ. 264.
9. გ. ლომთათიძე, ჯავახეთ-ახალქალაქის არქეოლოგიური ექსპედიციის პირველი (1960 წ.) კამპანიის შედეგები; გ. გაფრინდაშვილი, კლდის სახლები ნასოფლარ ფიაში, თბ., 1959, გვ. 19-51.
10. V. Corbo, Gli scavi di Kh. Siyar el-ghanam (Campo dei Pastori) ei monasteriedei dintorni. Pubblicazioni dello Studium Biblicum Franciscum, № 11, Gerusalemme, 1955, B 117-119. გ. წერეთელი, უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან, თბ., 1960, გვ. 45-46.

ჯუღიუბა რუხამი, მაღონა ხაზარამი

სამეურნეო სათავსები

(საქართველო სამეურნეო სათავსო განსაკუთრებული მრავალფეროვნებით ხასიათდება.) სამეურნეო სათავსებიდან მხატვრულ-კონსტრუქციული და ხვეწილობით, ამასთანავე, ფართო გავრცელებით უთუოდ გამოირჩევა სამარცვლე სათავსები, რომელთაც ხანგრძლივი ისტორიული ტრადიცია აქვთ.

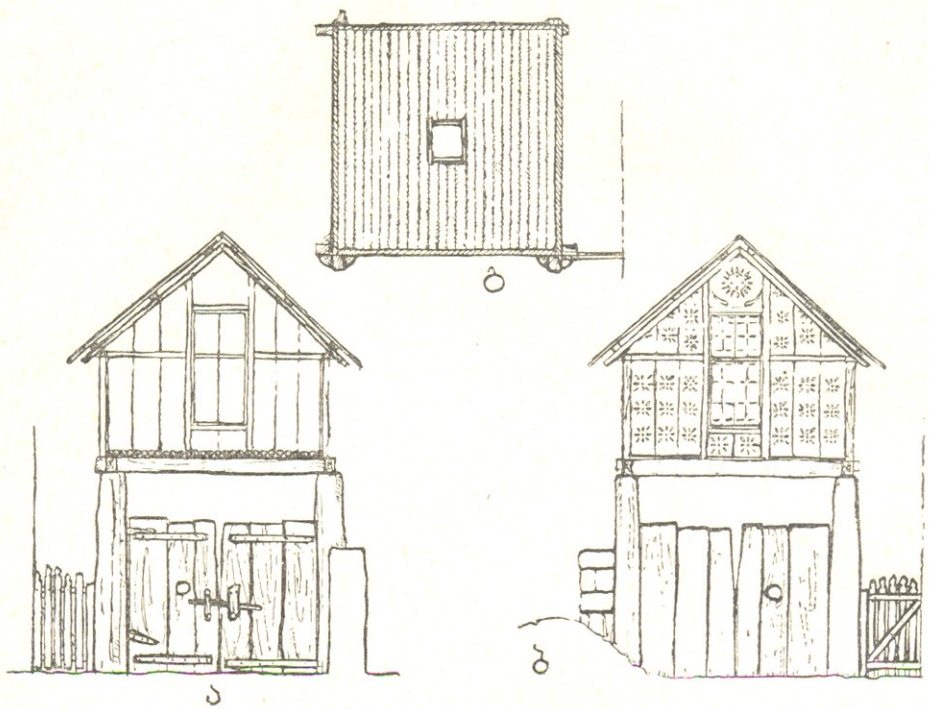
(სამარცვლე სათავსი, როგორც პროდუქტის შესანახი, ყოფის აუცილებელი ელემენტია.) ესაა, უძველესი დროიდან დღევანდლამდე, მისი ფართოდ გავრცელების მიზეზი. სათავსის არსებობას ყოველ ცალკეულ შემთხვევაში თავისი ახსნა შეიძლება მოეძებნოს. ზოგჯერ ამ გარემობას სათავსის ფუნქცია განსაზღვრავს, ზოგჯერ ამა თუ იმ მარცვლის დანიშნულება და თვისება. ამას ემატება საქართველოს ცალკეულ მხარეთა თავისებურებანი, მშენებლობის ტრადიციები, რომელიც გარკვეულ მიკრო ან მაკრო რაიონისათვისაა დამახასიათებელი და სხვაგან იშვიათად გვხვდება; რასაკვირველია, კონკრეტული გარემოც თავის დაღს ასვამს. შეიმჩნევა, მაგალითად, რომ მთაში სასიმიინდეთა უმრავლესობა აგებულია მაღალ საქროლავ ადგილზე; ხშირად, ნაგებობა ორსართულიანია, ქვემოთ ბელელია და ზემოთ სასიმიინდე, ან იგი ეზოს კარის თავზეა მოთავსებული (ნახ. 1). სრულიად სხვა ვითარებაა საქართველოს ბარში, აქ ნაგებობა იგება სახლთან ახლოს, ადვილად მისასვლელ ადგილზე, თან ისეთი მოცულობისაა, რომ თავისუფლად დაიტევდა მთის რამდენიმე პატარა ნაგებობას (შდრ. გურია-სამეგრელოსა და ქვ. იმერეთში გავრცელებული დიდი სასიმიინდეები და ქვ. სვანეთის, ქართლისა და ერწო-თიანეთის პატარა სასიმიინდეები). ეს არის პრინციპული განსხვავება, რომელსაც მთისა და ბარის სხვადასხვა პირობები ქმნის.

საქართველოს ბარში წარსული ყოფისათვის დამახასიათებელი იყო მიწისზედა და მიწისქვეშა სათავსო კომპლექსები; რეფორმამდე პერიოდში, დასავლეთ საქართველოს ბარში, სამოსახლოში სახლთან ახლოს გაფანტულად იდგა: ნაღლია, ბედელი, ხულა და სასიმიინდე, ხოლო აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის მშრალ, ნაკლებტენიან რაიონებში ძირითადად მიწისქვეშა სათავსები: ორმო და ხარო იყო გავრცელებული. ამ რეგიონების მოსახლეობის დიდი ნაწილი ინტენსიურად იყენებდა აგრეთვე სხვა სამარცვლე სათავსებს: ხის ხაროს, ხორგოს, გოდორს, კიდობანს, ამბარს და კოდს, რომლებიც აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის სხვა კუთხეებშიც მოწმდება.

მთაში: რაჭაში, სვანეთში, აჭარაში¹, თუშეთში, ხევსურეთსა და ფშავში,

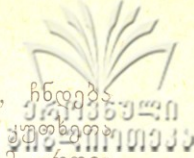
¹ როგორც ცნობილია, საქართველოს ყველა კუთხეში — „თვითეულ ძირითად ზოლს თავის შიგნით თავისი ბარი, თავისი „ფერდა“ და თავისი „თა“ გააჩნია ისე, რომ მთავარი და ყოფის ძირითადი მაჩვენებლები მცირე რაიონის (მიკრორაიონის) ფარგლებშიაც შედგებოდა“ [1].

მთიულეთ-გუდამაყარში, ხევში, აგრეთვე, სამხრეთ საქართველოს ზეგანს
ხეთ-ჯავახეთში, წალკასა და თრიალეთში შემჭიდროებული დასახლება
გენილი, სახლი სამეურნეო ფუნქციის მატარებელიცაა, სადაც ერთადაა მოქცეუ-
ლი მარცვლეულისათვის განკუთვნილი ჭურჭლის სხვადასხვა სახეები: ა მ ბ ა-
რი || ლ ა ზ ა მ ბ ა რ ი, კ ი დ ო ბ ა ნ ი, ხ ი ს ხ ა რ ო, გ ო დ ო რ ი, კ ო დ ი,
ბ ო ყ ვ ი, თ რ ხ ი ს დ ო რ ა და ჰორიზონტალურ თუ ვერტიკალურ დაგეგმა-
რებაში მოქცეული სათავსები: ბ ე ლ ე ლ ი, ხ უ ლ ა, გ ე მ || გ ტ ე მ.)

ნახ. 1. სასიმინდე (ჭრილი, ფასაღი და გეგმა), სოფ. სასაში, ქვ. სვანეთი

(XIX საუკუნის მეორე ნახევარში რეფორმების მომდევნო ხანაში, ქვეყ-
ნის კაპიტალისტური განვითარების შედეგად გამოწვეულმა ცვლილებებმა,
მეურნეობის სპეციალიზაციამ და დასახლების ტიპის შეცვლამ, ყოფაში ახალი
სამარცვლე სათავსები დაამკვიდრა — მაგ., ქვემო სვანეთში და კახეთში ბელე-
ლი და სასიმინდე გაჩნდა. XIX ს. ბოლოს და XX ს. დასაწყისში, როდესაც სა-
საქონლო სიმინდისა და პურის მოსავალი ინტენსიურად გაიზარდა, აღნიშნული
სათავსების მოცულობა შეიცვალა, ამავე პერიოდში ზოგიერთი სათავსი გახ-
შირდა. მაგ., გურია-სამეგრელოსა და იმერეთში ბევრმა ორი-სამი, ზოგმა ოთხი
დიდი ზომის სასიმინდე ააგო, ასეთი ვითარება ნაწილობრივ კახეთშიც შეიმჩ-
ნევა; ხოლო ნაგებობის ზოგი სახეობა — ოომის თაველის საშრობი ნაღია
(გურ., იმერ.) || ნანია (მეგრ.) მეტნაკლებად მოისპო, მაგრამ ყოფიდან არ გაქრა.
(XX საუკუნის დასაწყისში დასავლეთ საქართველოს მთაში: ქვემო სვა-
ნეთში, ზემო რაჭაში, გურიაში — აჭარლებით დასახლებულ სოფლებში — და

ნაწილობრივ აღმოსავლეთ საქართველოში, განსაკუთრებით კახეთში, ჩნდება ეზოში განლაგებული სათავსები, რაც უშუალოდ უკავშირდება ამ დასახლების ტიპის მკვეთრ ცვლილებას. აღსანიშნავია, რომ კახეთში ამ დროისათვის ორმო და ხარო იშვიათად იხმარება.)

XX ს. დასაწყისში კვლავინდებურად არის გავრცელებული ბეღელი, ხულა, სასიმიინდე და სახლის შიგნით მოქცეული ჭურჭელი: კიდობანი, ხის ხარო, კოდი, მანჩა || ამბარი, გოდორი, ბოყვი, ხორგო და სხვ., რომლებსაც არც მერე დაუკარგავთ თავისი მნიშვნელობა. ამ დროს დამკვიდრდა ზემო სვანეთის ზოგ თემში დიდი კიდობანი ბად || ბეღელ და კიდობანზე გრძელი, მრავალთვლიანი ხის ჭურჭელი ხარვალ — ხარალ — (ხარო).

საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგაც ზოგი სათავსი თავის დანიშნულებას ძველებურად ასრულებდა. საკოლმეურნეო წყობილების განმტკიცების დროიდან ბევრმა სამარცვლე სათავსმა თავისი ფუნქცია დაკარგა და გაქრა ყოფაცხოვრებიდან, თუმცა იშვიათია კარმიდამო, რომელშიც ძველი ყოფისათვის დამახასიათებელი რომელიმე სათავსი არ მოგვხვდეს თვალში. მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ დასავლეთ საქართველოში საცხოვრებელი სახლების ფორმათა შესამჩნევი უნიფიკაციის ფონზე, სასიმიინდე კარმიდამოს მთავარ ელემენტად დარჩა, ხოლო ბეღელი თავის უკანასკნელ დღეებს ითვლის.

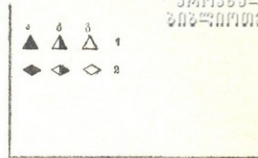
ამ მხრივ სხვა ვითარება გვაქვს მესხეთ-ჯავახეთში. XX საუკუნის დასაწყისისათვის აღნიშნულ ნაგებობათა შიდა განლაგების წესი იგივეა [2], ხოლო საკოლმეურნეო წყობილების პირობებში ორმო და მიწისქვეშა ხარო თითქმის ხმარებიდან გამოვიდა, ამბარს, ხის ხაროს და თიხის დორას ისევ იყენებენ.

როგორც სათანადო ეთნოგრაფიული მასალიდან ჩანს, ყველა პერიოდისათვის, საქართველოს მთაში, მარცვლის სათავსად უმთავრესად კიდობანი, ხარო და გოდორია გამოყენებული, ხოლო ბარში: ბეღელი, გოდორი, ამბარი და სასიმიინდე.)

საქართველოში გავრცელებულ სათავსებს კონსტრუქციული თავისებურების მიხედვით რიგი საერთო ნიშანი ახასიათებს, რომელიც ადვილი დასანახია და კარგად ჩანს საილუსტრაციო მასალიდან მათი არქიტექტურული ანაზომების მიხედვით. სათავსის ერთგვარობისა და თითოეულისათვის დამახასიათებელი თავისებურების ნათელყოფის მიზნით, ზოგიერთ მათგანს განვიხილავთ.

ფუნქციონალურ თავისებურებათა გათვალისწინებით კლასიფიკაციის პირველ ჯგუფში, ე. ი. თაველისა და მარცვლის სახმობ სათავსში ერთიანდება: ნალია, სასიმიინდე, ორსართულიანი ნახევრად ღია ნაგებობა ლალჩა (ბალს ზემო სვანეთი) || მაჩა (ქვემო სვანეთი, რაჭა), || ცალმაგი (ბალს ქვემო სვანეთი) და სახლის სხვენი (რუკა 16, 17).

(მეორე ჯგუფშია: თაველის, მარცვლის, ფქვილისა და მშრალი პროდუქტის შესანახი სათავსები: ბეღელი, ხულა, კიდობანი, ხის ხარო, მანჩა || ამბარი, კოდი, გოდორი, ბოყვი, ხოკერი, ხორგო, თიხის დორა, ქვევრი, ორმო და ქვიტკირის ხარო (რუკა 18, 19).)

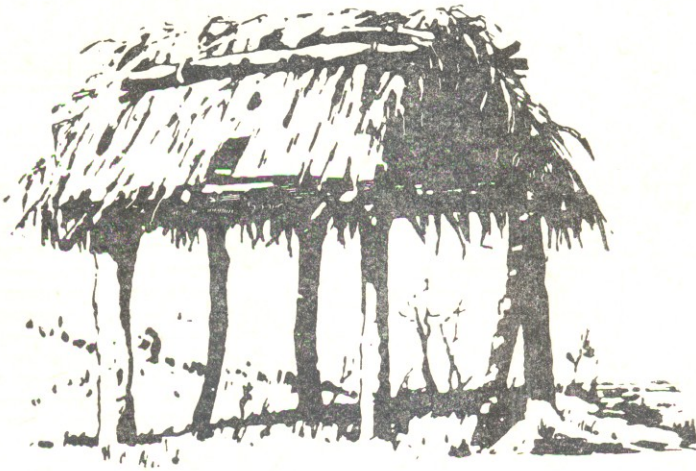
რუკა № 16. სათავსები განათმობილი მარცვლეულის ბასანობად
 (XIX ს-ის II ნახევარი)

1. ნალია, 2. სასიმიდე.

ა) ნალია — ღომის თაველის სახმობი — გასაწყობი ნაგებობაა. გარდა ღომის თაველისა, ნალიაში საჭიროების დროს სხვა მარცვლეული კულტურების თავთავებსაც ახმობდნენ.

ნალია სასიმინდის მსგავსი ერთსართულიანი ნაგებობაა, რომლის ასაგებად ქვის ან მთავარი ხის (წაბლის, აკაციის) ოთხ საშუალო სიმაღლის ბოძს მიწაში გაამაგრებდნენ, თავებს ამოუტეხდნენ და ზედ ოთხ გამწვდომ საძირკველს || დირე || დვიროს (გურ.) დაამუშავებდნენ; მასზე ერთმანეთის მოპირდაპირე მხარეს ვერტიკალურად ორ საყვავეს — სარჩხინავს (გურ.) აკეთებდნენ. საძირკველზე აწყობდნენ მრგვალ ჭერს ან დებდნენ ჩელტს თაველის დასაყრელად — დასაფენად. თაველი რომ არ დაფანტულიყო, დაბალ კედელს აგებდნენ, კოჭს სატეხით ამოტეხდნენ, შიგ ერთი მეტრი სიგრძის ანუ, უფრო დაბალ სარებს ჩასობდნენ და შკერის ან წყავის წნელით კედელს მოწნავდნენ. მოწნული ნალია გურიაში მორავული, მოდობილი ან ფაცხა ნალიის სახელით არის ცნობილი. სამეგრელოში ასეთ ნალიას ჭინის ნალიას ეძახიან.

გარდა მოწნული ნალიისა, ძელურ ჯარგვლურ || როკას (მეგრ.) და ფიცრულ ნალიასაც აგებდნენ. ასეთი ნალიისათვის კოჭზე ოთხივე მხრივ მრგვალ მორებს ან ფიცრებს ალაგებდნენ. შემდეგ საყვავეზე სათავეს გადებდნენ, მასზე კავებს დააწყობდნენ და თხილის ან რცხილის ხის კანით — წირეხით კრავდნენ — კვენ დღავდნენ (გურ.). კავებზე 5 სმ-ის დაცილებით აკეთებდნენ ლარტყას (იმერ.) || ჭოკებს (გურ.) და ორფერდა სახურავით ისლით ან ღომის ჩალით ხურავდნენ (ნახ. 2).

ნახ. 2. ნალია (ღომის საშრობი)

როდესაც თაველის გაშრობა ცეცხლზე იყო საჭირო (დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთ რაიონში ღომის თაველი მხოლოდ ცეცხლზე შრებოდა), ნალიის ბოძებს და სხვენის თავს, სიმხურვალე რომ არ გაფანტულიყო, ნედლი ხის ტოტებით, გვირით ან სიმინდის ფუჩეჩით ფუთავდნენ და როგორც

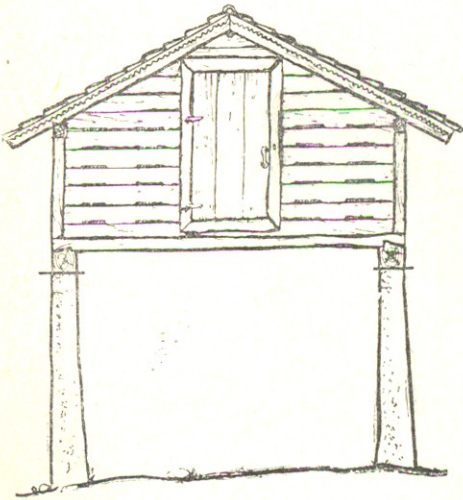
ქვემოთ, ასევე ზემოთ შესასვლელს უტოვებდნენ. ღომის გასახშობად საჭირო იყო მბოლავი შეშა და ზომიერი ცეცხლი. ზოგიერთ რაიონში (სამტრედია, წულუკიძე, ტყიბული, წყალტუბო, ზესტაფონი), ჰავის თავისებურების გამო, თაველი უცეცხლოდ შრებოდა [3].

ნალიის გავრცელების არეს წარმოადგენს დასავლეთ საქართველო, ძირითადად გურია-სამეგრელო და იმერეთი.

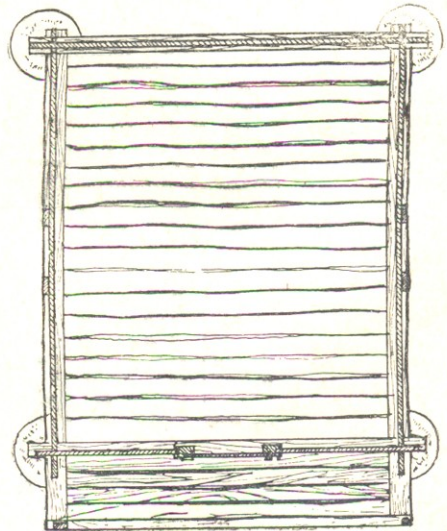
ნალია XIX საუკუნეში და XX საუკუნის დასაწყისში ერთნაირი სიხშირით არ იყო გავრცელებული. გურია-სამეგრელოში ნალია უფრო ხშირია, ვიდრე იმერეთში, რადგან იქ ძირითად მარცვლეულს ღომი წარმოადგენდა. იმერეთის ისეთ რაიონებში, სადაც თავთავიანი პურეული კულტურების უპირატესობა შეიმჩნევა, ნალია იშვიათად დასტურდება.

ნალია სასიმიინდის აღმნიშვნელ ტერმინადაც იხმარება, რაც იმით უნდა იყოს გამოწვეული, რომ გარკვეული დროის მანძილზე აღნიშნული ნაგებობა ორივე მარცვლეული კულტურისათვის იყო გამოყენებული; ხოლო შემდეგ სიმიინდის მეურნეობის ინტენსიური განვითარების გამო ნაგებობის გარეგანი სახე შეიცვალა და იგი თითქმის ისეთი გახდა, როგორც დაახლოებით ჩვენს ყოფაში არსებული სასიმიინდეა, მაგრამ მას ძველი სახელი მაინც შემორჩა (ტაბ. XX, ნახ. 1, 2).

ბ) სასიმიინდე, სიმიინდის ტაროს სახმობი და მისი დროებითი სათავსია. იგი ძირითადად მაღალზე გამართული ერთსართულიანი ნაგებობაა, რომელიც იგება მშრალ, მზიან და სანიაკო ადგილზე. ერთთავალიანი სასიმიინდე ზოგჯერ ეზოს ჭიშკრის თავზეც ქვის ან ხის ორმეტრიან ბოძებზე არის გამართული.

ა

ბ

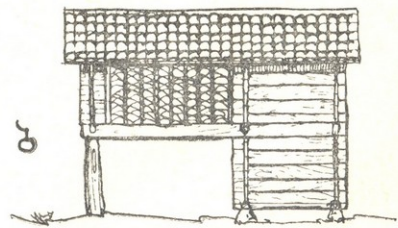
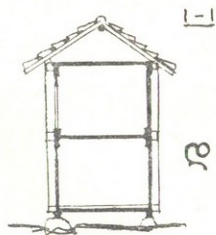
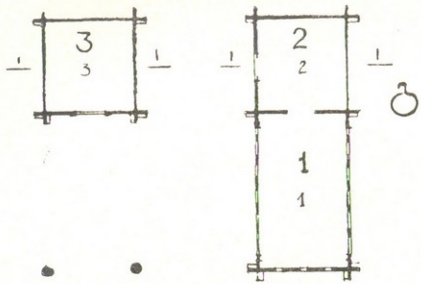
ნახ. 3. სასიმიინდე, სოფ. ბახვი, მახარაძის რაიონი

რუკა № 17. სათავსები განკუთვნილი მარცვლემლის განსახობად
 (X X ს.-ის 30-იანი წლები)

1. ნალა, 2. სსიმიონდე.

100

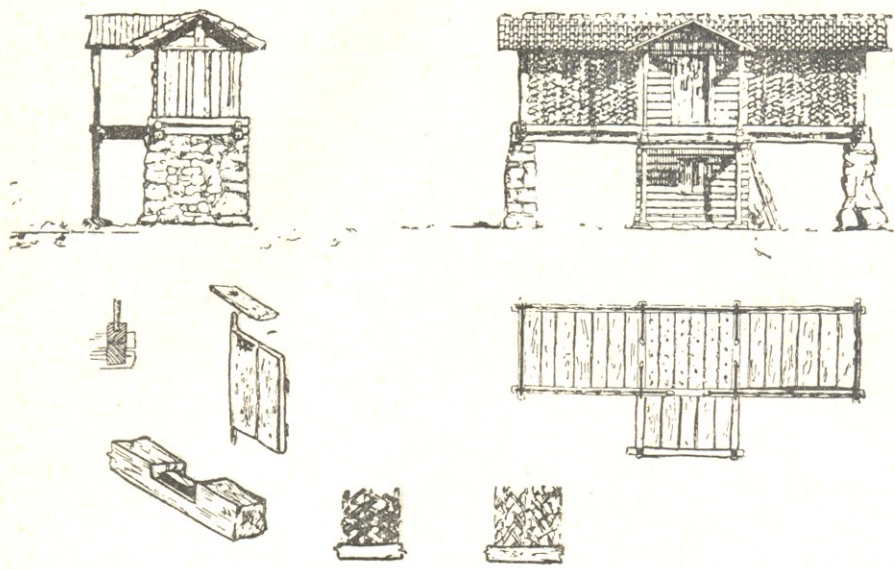

ნახ. 4. ორსართულიანი სასიბინდე, სოფ. ჭალა, სამცხრის რაიონი, მუზეუმი ღია ცის ქვეშ

მაღალზე გამართული ერთსართულიანი სასიმინდე არის ერთთვალნი, ორთვალნი და სამთვალნი (ნახ. 3, 4, 5).

ერთთვალნი ნაგებობა — (სასიმინდე) მხოლოდ სიმინდის სახეობია, ორთვალნი სასიმინდის ერთი თვალი სახეობი, ხოლო მეორე საფშენელია. სამთვალნი სასიმინდეში კი შუა თვალია საფშენელი, გვერდის თვლები კი სიმინდის სახეობს წარმოადგენს.

ნახ. 5. ორსართულიანი სასიმინდე (ჭრილი, ფსადი, გეგმა, დეტალები)

გავრცელებულია ისეთი ორსართულიანი ნაგებობა, რომლის მეორე სართული სასიმინდია, ხოლო ქვემო ნაწილი სხვადასხვა სამეურნეო დანიშნულებისათვისაა განკუთვნილი (ტაბ. XX, ნახ. 3). ასეთი სასიმინდის რამდენიმე სახეა ცნობილი: საცხრილავიანი სასიმინდე, ბელელ-სასიმინდე, ახორიანი იქიხურიანი (სამეგრ.) სასიმინდე, მარნიანი სასიმინდე და სხვ.

დასავლეთ საქართველოში, განსაკუთრებით ზემო იმერეთში, დღესაც ხშირია ორსართულიანი, შქერისაგან მოწეული სასიმინდე, რომელიც ორი სართულის და რამდენიმე ნაწილისაგან შედგება. ზემოთ სიმინდის სახეობი და საფშენელია, ხოლო ქვემოთ საცხრილავი; საცხრილავის გვერდით ზოგჯერ სადღორეა მოთავსებული. საფშენელის იატაკი დახვრეტილია, რომ ცეხვის დროს სიმინდის მარცვალ ქვემო სართულში ჩაცვივდეს. ზოგჯერ საცეხვის ჭერს აწყობენ ისე, რომ ხეებს შორის ღიბები დარჩეს, საიდანაც სიმინდი ტუკით დაფშენის დროს ძირს — საცხრილავში ან საფენ-ზე იყრება [4]. ზემო იმერეთში ასეთ სასიმინდეს საცეხვ-საბეგვიანი სასიმინდეს ეძახიან. ცეხავენ საცეხველით ან საფშენელი იარაღით. მეორე სართულზე გამართული სასიმინდის ერთი მხარე ბოძზე იდგა, ხოლო მეორე მხარე — ახორის, ბელლის ან საცხრილავის სარტყელზე. ქვემო სართულის მასალად გამოყენებული იყო ძელი დღვარკალი (მეგრ.) ან ფიცარი.

ს ა ვ ი

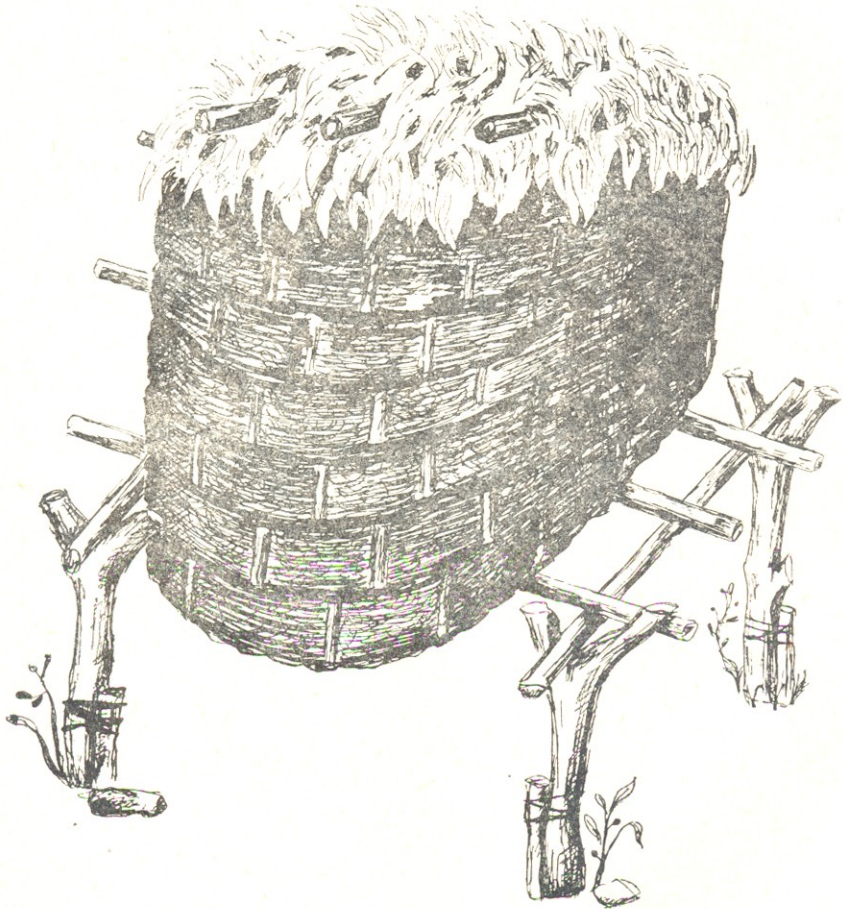
ს ა ვ ა

რუკა № 19. სათავსოში განაშენიანი მარცვლეთულის შესანახად
 (X X ს.-ის პერიოდი)

1. ბედელი, 2. ხელი, 3. გოდორი, 4. კილობანი, 5. კოდი, 6. ხის ხარო, 7. ქვიტკირის ხარო.
8. ამარი, 9. ორმო, 10. ქვეერი

მეორე სართულზე გამართული სასიმიინდე გვხვდება კახეთშიც. სასიმიინდის ქვემოთ მოთავსებულია აგურით აშენებული ბოსელი ან საქათმე, ზოგჯერ ქვემო ნაწილი ორად არის გაყოფილი, ერთი ბოსელს წარმოადგენს, მეორე — სალორეს ან საქათმეს. ასეთ სასიმიინდეს წინა მხარე გადმოხურული — მოჩარდახული აქვს და იგი ქვის ან ხის, ზოგჯერ აგურის მალალ ბოძებს ეყრდნობა. სასიმიინდის ჩარდახქვეშ თონეა მოთავსებული.

მასალის დამუშავების მიხედვით არის მოწნული, მორის და ფიცრული სასიმიინდე. მოწნული სასიმიინდე ფაცხა სასიმიინდის (გურ.), ჭინის (მეგრ.), ძაროს (იმერ.), ზარილი ძარის (ქართლი, კახეთი, ერწო-თიანეთი) და დობური (კახ.) სასიმიინდის სახელით არის ცნობილი. მორისაგან აგებული სასიმიინდე გვხვდება ძელური და სუკიანი. ძელური სასიმიინდის (გურ.) პარალელურ ტერმინად დადასტურებულია ჯარგვალი || როკი || ნოღა || დღვსარკალი (მეგრ.). ერთვალაიანი მოწნული სასიმიინდე ძა-

ნახ. 6. ძარი/ზარი — სასიმიინდე, ერწო-თიანეთი

რი || ზარი || ჯინ-გოდორი, რომელიც აღმოსავლეთ საქართველოში (ქართლში, გარეკახეთში და ერწო-თიანეთში) გვხვდება (ნახ. 6), განსხვავდება

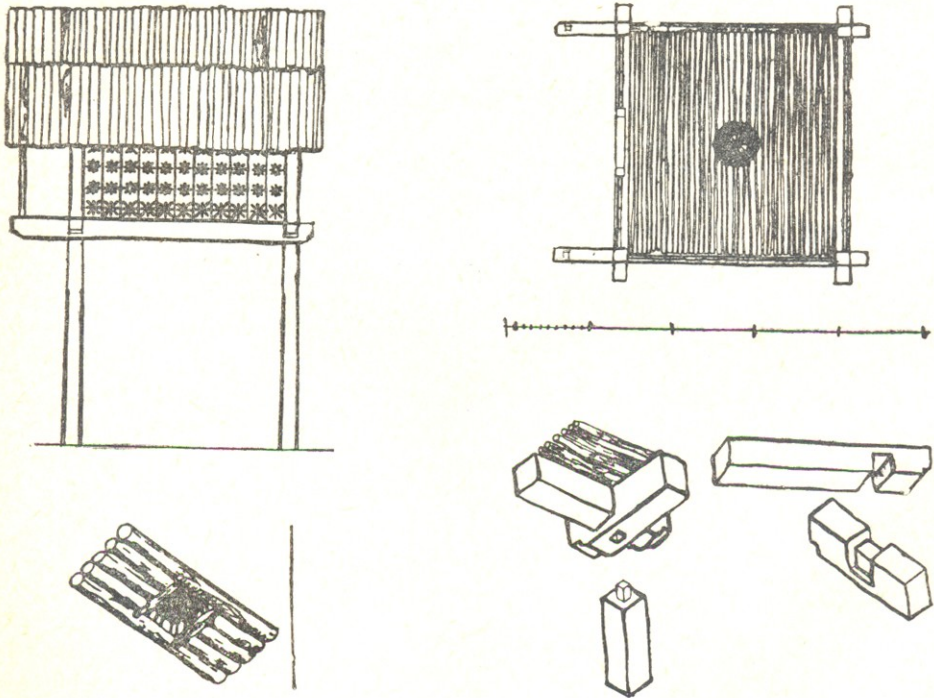
გვხვდება აგრეთვე ისეთი ფიცრული სასიმინდე, რომელსაც არც საპაერო გოლრით და არც ორნამენტები აქვს. ამ შემთხვევაში სახურავი ისე ეწყობა, რომ ლარძაყინებიდან ჰაერი შევიდეს.

ჯარგვლისა და სუკიანი სასიმინდის ძელის გვერდები ერთმანეთზე დაშვებული არ იყო; ზოგჯერ ძელს ორივე მხარეს გაკეთებული ჰქონდა სამკუთხა ლიობები — ს ა ნ ი ა ე ბ ი, რომელსაც ზემო იმერეთში სასულეთვლები ერქვა [7]. როგორც ვხედავთ, სასიმინდე იგება ჰაერის მუდმივი ცირკულაციის გათვალისწინებით.

სასიმინდეს ფსადის მხარეს პატარა კარი აქვს დატანებული, რომელიც ხის ლურსმნით — ჩ ხ ი რ ე ბ ი თ არის შეკრული. კარი საყუნწურით ჩადგმულია კარის ზღურბლის საყუნწურში და სხვადასხვა საკეტით იკეტება.

სასიმინდეს ჩვეულებრივ უკეთდება მოკლე სვეტებიანი პატარა აივანი || ს ა ჩ ე ხ ი || პ ა რ მ ა ხ ი (გურ.), ზოგი სასიმინდე კი უაივნოა. აივნიან სასიმინდეს შედგმული აქვს მოკლე სვეტები.

სასიმინდე მაღალი სახურავით არის დახურული, მაგრამ ზოგი დაბალი სახურავითაც იხურება. ძველად სახურავად გამოიყენებოდა ისლი || ისირი (მეგრ.) ჩ ა ლ ა, ჭ ვ ა ვ ი ს დ ე რ ო, ღ ო მ ი ს ჩ ა ლ ა || წ უ (მეგრ.) წაბლის ხის ფიცარი და ყ ა ვ ა რ ი.

ნახ. 7. სასიმინდე საპაერო გოლრით (გეგმა, დეტალები)

XX ს-ის 30-იან წლებში სასიმინდე ძირითადად ყავრითა და კრამიტით იხურებოდა. ზოგიერთი სასიმინდის სახურავი ისე იყო მოწყობილი, რომ მისი ახლა შეიძლება სიმინდის დაბინავებისა და გაზაფხულზე სიმინდის ამოღების დროს.

ჰერის მოძრაობის გასაადვილებლად სასიმიინდის ჰერი ამოჭრილი და მასზე იღო თხილის წნელისაგან მოწნული დაახლოებით ერთი მეტრი სიმაღლის ძარი || ძარი (იმერ. გურ.) || გორძლო (იმერ.) || ჩიხთურა || ქუფე (მეგრ.), რომელსაც ზემოდან სიმიინდს აყრიდნენ (ნახ. 7). ძარი არ იდგას ისეთ სასიმიინდშიც, რომელსაც ჰერი არ ჰქონდა ამოჭრილი.

მართალია, ძარს გარკვეულ კლიმატურ პირობებში აკეთებდნენ, მაგრამ იგი ასევე გარკვეული ჯიშის სიმიინდისათვის იყო გათვალისწინებული. მაგალითად, თეთრი საგვიანო სიმიინდი ძნელად ხმებოდა (ამის გამო მეტი წონა და გამოსავალი ჰქონდა) და ძაროს ჩადგმა ასეთ სასიმიინდში აუცილებელი იყო, ხოლო წვრილმარცვლოვანი საადრეო სიმიინდის გასახმობად ძარო საჭირო არ იყო. დიდ სასიმიინდში ზოგჯერ ორი ძარი იდგა (მეგრ.). როდესაც სასიმიინდში ნედლ სიმიინდს ათავსებდნენ, მაშინ ქარიან დღეს სასიმიინდის ჰერს ცულოთ ხსნიდნენ ან ძარს გაწევდნენ და სიმიინდს ძარს ჩამოყრიდნენ. ჩამოყრილ სიმიინდს ნიავე აშრობდა. იმ სოფლებში კი, სადაც მეტი სინესტეა, სასიმიინდში დაყრილ სიმიინდს ქვემოდან დაბალ ცეცხლს უნთებდნენ [8].

სასიმიინდეს მიდგმული აქვს ხის მორის დასაფხუტრებული კიბე — ჩართი (მეგრ.), რომელსაც სამეგრელოს ზოგიერთ (მაგ., წალენჯიხის) რაიონში ტკვა-ს, ხოლო იმერეთში ადამკიბეს უწოდებენ.

სასიმიინდის გავრცელების არე, ძირითადად, დასავლეთ საქართველოა, იგი მეტნაკლები ინტენსივობით გვხვდება აღმოსავლეთ საქართველოს ბარში. სასიმიინდის შესატყვისია ტერმინი ნალია || ნალიე (გურია), ნალია (ქ. იმერეთი, ქვ. სვანეთი), ნალია, ხულა [9], ნალია, ხარო (ზემო გურია), ტურაბედელა. ნალიე (აჭარა). სამეგრელოში მოწნულ სასიმიინდეს ზარი, ხოლო ფიცრულ და ძელურ სასიმიინდეს მალაზა ჰქვია. ზემო და ქვემო იმერეთის ზოგიერთ სოფლებში სასიმიინდეს ძარი || ძაროს ეძახიან. ქართლში სასიმიინდის შესატყვისად ძარი || ზარი, ჯინი და ჯინგოდორია ცნობილი. ერწო-თიანეთში სასიმიინდის აღმნიშვნელად — ზარი იხმარება.

XIX საუკუნის ბოლოს და XX საუკუნის 30-იან წლებში, ერთვალისანი მალაზზე გამართული სასიმიინდე ძირითადად დასავლეთ საქართველოშია (გურია-სამეგრელო, აჭარა, ქვემო იმერეთის ზოგიერთი რაიონი, რაჭა-ლეჩხუმი და ქვემო სვანეთი) გავრცელებული; გვხვდება აგრეთვე აღმოსავლეთ საქართველოში: ქართლში, ერწო-თიანეთში და ნაწილობრივ კახეთში. გრძელი ორი და სამთვალისანი სასიმიინდე ისევე, როგორც მეორე სართულზე გამართული ისეთი სასიმიინდე, რომელსაც ქვემოთ სხვა სამეურნეო დანიშნულების სათავსები აქვს, ზემო იმერეთში, ქვემო იმერეთის ზოგიერთ სოფლებსა და იშვიათად კახეთშიც დასტურდება.

როგორც ცნობილია, გურიასა, იმერეთსა და სამეგრელოში დიდი მოცულობის სასიმიინდეებია გავრცელებული; მათი აგება დაიწყო დაახლოებით 1880-იანი წლებიდან, როდესაც სიმიინდის ნათესები მასიური ვახდა და მისი ექსპორტი დაიწყო. საყურადღებოა, რომ სასიმიინდეს უკანასკნელი სამი საუკუნის განმავლობაში დიდი ცვლილებები არ განუცდია. ზოგიერთი სასიმიინდე დიდ მსგავსებას იჩენს იტალიელი მხატვრის კასტელის მიერ ჩახატულ სასიმიინდესთან (XVII ს.).

ა) ბ ე ლ ე ლ ი. ბელელი გამხმარი თავთავის, მარცვლეულის (ლომი, ხორბალი, ფეტვი, ჭვავი, ქერი, სიმინდი და სხვ.) და ფქვილის შესანახი ნაგებობაა. მაგრამ გარკვეულ მიკრორეგიონებში იგი მხოლოდ ღომის თავთავის — თაველის შესანახად იხმარებოდა.

ბელელი შედის კარ-მიდამოს კომპლექსში და, როგორც წესი, ეზოშია მოთავსებული. იგი ორგვარი სახისაა: კვადრატული ფორმის ერთსართულიანი, დაბალ ბოძებზე გამართული და ორსართულიანი, რომლის პირველ ან მეორე სართულზე ბელელია აგებული, ხოლო მისი შესაბამისი ნაწილები ხსენიდან და დანიშნულების სათავსებს უკავია.

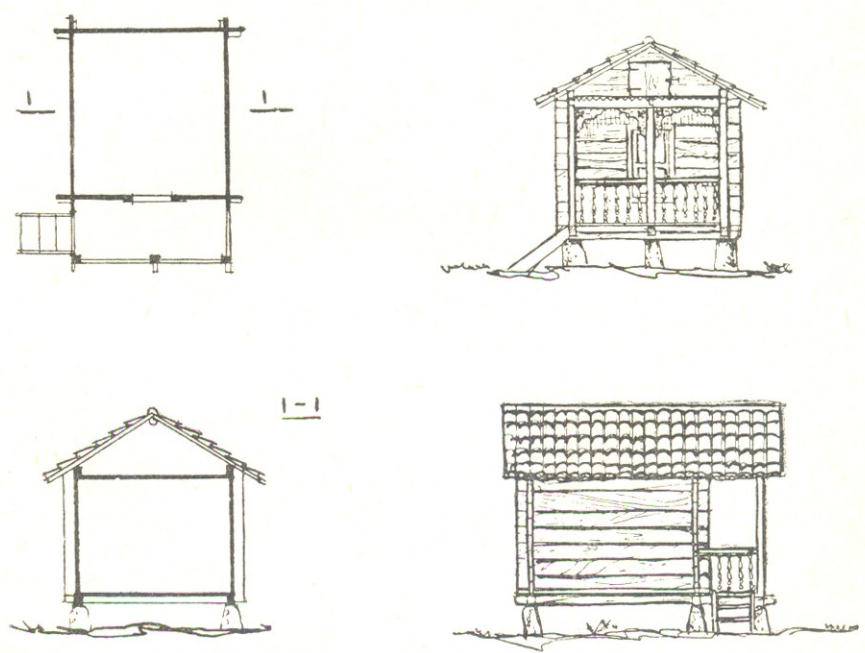
ბელლის ასაგებად — ბ ე ლ ლ ი ს და ს ა დ გ მ ე ლ ა დ, ადგილი უნდა შერჩეულიყო და მიწა მოსწორებულიყო. შერჩეულ ადგილს თანასწორად გადაზომავდნენ. ოთხივე კუთხეში ერთი მეტრის სიღრმეზე მიწას ამოთხრიდნენ და მუხის ან თუთის ხის ნედლ ბოძს მიწაში ჩაამაგრებდნენ — ს ა ძ ი რ კ ვ ე ლ ს გ ა ს კ ვ ნ ი დ ნ ე ნ. ხ ა ჩ ი რ შ ი გასწორებულ ბოძებს, რომელსაც გურიაში — ბ ო კ ო ხ ე ბ ი, ზემო სამეგრელოში — ბ ო ყ ო ნ ე ბ ი, ქვ. იმერეთში ს ა ყ ო რ ე ე - ბ ი ან ბ ა რ ჯ გ ე ბ ი ერქვა, მიწას მიაყრიდნენ და მაგრად მოტკეპნიდნენ. ზოგჯერ ბელლისათვის ქვის სვეტებს იყენებდნენ და მასზე, იატაკი რომ მკვიდრი ყოფილიყო, ნედლ ს ა ძ ი რ კ ვ ე ლ ს აწყობდნენ — წაბლის ან თუთის ხეს ნაჯახით გაკუთხავდნენ და ერთმანეთზე დააჭედებდნენ — და ა ქ ი - ლ ი ქ ე ბ დ ნ ე ნ. იატაკის გასამაგრებლად საძირკვლებს შუა კეთდება მესხეთე ხე. ამის შემდეგ ერთ რიგზე შენდება ფიცარი და მერე სქელი ფიცრის იატაკი იგება. ბელლის იატაკი შიპით იყო მიშვებული, რომ მარცვალი არ გასულიყო; და ამასთანავე, ის ლამაზი და გამძლეც ყოფილიყო.

ბელელს აშენებდნენ წაბლის, ცაცხვის, თელის ფიცრისაგან. აშენების დროს ყურადღებას აქცევდნენ იმას, რომ ბელელს მთლიანობა ჰქონოდა შენარჩუნებული, ე. ი. ნაკლებად ყოფილიყო და კუ წ უ ლ ი, დაჭრილი [10], ამიტომ, მასალად ფართო და კარგად დამუშავებულ ფიცრებს იყენებდნენ. კედელი შენდებოდა კოტისა და ჭდის საშუალებით. ფიცარს ცალ მხარეს ჭდე აქვს ამოღებული, მეორე მხარეს კი რამდენიმე ადგილზე კოტა არის ჩასმული. კოტის რაოდენობა ფიცრის სიგრძეზეა დამოკიდებული. ბელლის კუთხეები ქ ი - ლ ი კ ი თ — ყ უ რ ი თ იყო გაკეთებული. ბოყვში ბელელს არ აშენებდნენ. როდესაც კედლის აშენება დამთავრდებოდა, ზემოდან სარტყელს დადებდნენ; სარტყელზე ჭერი ეწყობოდა, რომლის ფიცრები ერთმანეთთან კოტის საშუალებით იყო დამაგრებული. ამის შემდეგ კეთდებოდა ა ფ რ ა, ს ა თ ა ვ ე და კ ა ვ ე ბ ი, რომელზედაც ლ ა რ ტ ყ ა იყო დადებული. ბელელი დახურული იყო ორფერდა, სამფერდა ან ოთხფერდა სახურავით. სახურავის მასალად გამოყენებული იყო ის ლ ი, კ ო რ ო ლ ი — ჩ ა ლ ა, ყ ა ვ ა რ ი ან კ რ ა მ ი ტ ი. სახურავის მასალის შესაბამისად ბელელს ჰქონდა მაღალი ან დაბალი სახურავი, ბელელი მაღალი — ჩ ხ ო ტ ი ო (ქვ. იმერეთი) სახურავით იგებოდა მაშინ, როდესაც იგი იხურებოდა ისლით ან ჩალით. ყავრით ან კრამიტით (განსაკუთრებით კრამიტით) ბელელი დაბალზე უნდა დახურულიყო, რომელსაც იმერეთში ბ ა ბ ა გ ი ნ ი ერქვა, ხოლო რაჭაში ს ა ბ ძ ლ უ რ ი სახურავით.

ხის ბელლის მჭიდროდ აგება, ისევე როგორც მისი ბოკონების საშუალებით ამალღება მიწის ზედაპირიდან, ნაკარნახევი იყო მარცვლეულის უკეთ დაცვის საჭიროებით.

ბელელს აქვს ოთხკუთხა ფორმის მთლიანი ხისაგან გათლილი პატარა კარი, რომელიც იკეტება ხის ურდულით და ათვათი (რომელსაც, დათვათკლიტესაც უწოდებენ) ან რკინის რაზით და ბოქლომით. ზოგჯერ კარი გაკეთებულია წინა ფსადზე სხვენთან ახლოს. ასეთ ბელელში ჩასასვლელად ჩაყუდებულია ცალფა კიბე. ბელლის კარზე ზოგჯერ ვხვდებით ამოტვიფრულ ჯვარს, სარტყელზე და ლირსზე ჩუქურთმოვან როზეტს. ქიზიყში ბელელს კარი არ აბია, აქვს სათვალე ფანჯარასავით, რომელსაც ბელლის კარსაც ეძახიან და პურს აქედან ჰყრიან.

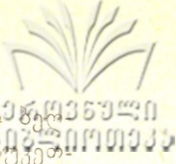
ერთსართულიანი ბელელი გვევით ერთ და ორთვალიანი. ერთსართულიანი და ერთთვალიანი ბელლის რამდენიმე ვარიანტია ცნობილი: 1. უაივნო — კოთხო ბელელი (ტაბ. XXI, ტაბ. XXII, ნახ. 1, 2), 2. აივნისანი ბელელი. აივნისანი ბელელი არის დახურულ აივნისანი — ლიობებით და ღია აივნისანი (ტაბ. XXIII, ნახ. 1, 2). ღია აივნისანი ბელელი ორგვარია: მოაჯირიანი (რომელსაც დაჩარხული რიკულებიანი მოაჯირი და სვეტის ზედა ნაწილზე დაფანჯრული ჩუქურთმა აქვს; რიკულები ზომით მცირეა, რაც ესთეტურ შთაბეჭდილებას აღიერებს და ნაგებობის აღქმის მასშტაბურობას ზრდის) და უმოაჯირო.

ნახ. 8. აივნისანი და სხვენისანი ბელელი, სოფ. საელიაო, გეგეჰკორის რაიონი, მუზეუმი ღია ცისქვეშ

3. ბელელი, რომლის სხვენიც სათავსადაა გამოყენებული და ცალკე შესასვლელი აქვს (ნახ. 8).

4. ბელელი, რომლის აივნის და ბელლის სხვენი ერთ სათავსად არის გამოყენებული და ერთი შესასვლელი აქვს.

როგორც ჩანს, ზოგან ბელის განვითარება ერთვალისანი უაივნი
ლის სრულყოფით დასრულდა; ზოგან მას სხვადასხვა ფორმის აივანი გსუვეთ-
და; ზოგმა ბელელმა თავის სრულყოფა სხვენის სათავსად გამოყენებაში პპოვა.

სხვა კუთხეებისაგან განსხვავებით, ქვემოიმერეთის ზეგანზე (ტყიბულისა
და წყალტუბოს რაიონი) და ზემო რაჭაში ოდითგანვე ტრადიციული ყოფილა
ორთვალისანი ბელელი. ერთი თვალი კვადრატულია, იგი ტიხართ არის დაყო-
ფილი, რომელშიც მარცვლელუს ან მშრალ თავთავს ინახავდნენ, ხოლო მეორე
თვალი განსხვავებულ ფუნქციას ატარებს, მას ბ ე ლ ე ლ-ო თ ა ხ ი, ბ ე ლ-
ლ ი ს ო თ ა ხ ი ან ხ უ ლ ა ჰქვია.

ბ ე ლ ე ლ-ო თ ა ხ ი მოგობო, სწორკუთხა ფორმისაა, ფასადის მხარეს სა-
ყუნწურით აქვს ჩასმული ხის გრძელი ცალფა კარი. ბელის ოთახში დგას პა-
ტარა „სუფრა“ (მაგიდა), სკამები; კედლის გასწვრივ გაკეთებულია გრძელი
ტახტი; ამავე დროს, იქ სხვადასხვა საოჯახო ავეჯი და ინვენტარია შენახული
[11].

ბ ე ლ ე ლ-ო თ ა ხ ი ლიტერატურაში სასტუმრო ოთახად არის ცნობილი
[12]. ამავე დროს იგი ახალდაქორწინებულთა საცხოვრებლის დანიშნულება-
საც ასრულებდა. მთის რაჭის სოფელ ღებში ახალდაქორწინებულთათვის
იცოდნენ დ ე ფ ა ნ ი ს (ბელის გვერდზე მოდგმული პატარა ოთახი) გამოყე-
ნება [13]. რაჭაშივე დასტურდება ნ ე ფ ე-პ ა ტ ა რ ძ ლ ი ს ბელის თავზე ან
ბელის თვალში (სოფ. ღები, სოფ. ირი) დაწვენა [14]. ორთვალისანი ბელელი,
რომლის ერთი თვალი ბოსელი იყო, გავრცელებული ყოფილა ზემო ქართლ-
ში (სოფლები: წაღვლი, ავლევი, ატოცი) [15].

ორსართულიანი ნაგებობა, რომლის პირველი ან მეორე სართული ბელე-
ლია, ძირითადად დასავლეთ საქართველოშია გავრცელებული.

იმერეთის ზეგანზე და გურიაში (ჩოხატაურის რაიონი) გვხვდება ბ ე ლ ე ლ-
სასიმიინდე, რომლის პირველ სართულზე სხვადასხვა სახის მასალისაგან აგებული
ბელელია მოთავსებული, მეორე სართული კი სასიმიინდეს წარმოადგენს. ჩოხა-
ტაურის რაიონში ბელელ-სასიმიინდე ძ ა რ-ბ ე ლ ე ლ ა ს სახელით არის ცნობი-
ლი. ძარ-ბელელას პირველი სართული — ბელელი ღ ო ჯ უ რ ი ჯ ა რ გ ვ ა ლ ი
იყო, ხოლო მეორე სართული მ ო წ ნ უ ლ ი ს ა ს ი მ ი ნ დ ე. ზოგჯერ პირვე-
ლი სართული მომცრო ხ უ ლ ა ს უჭირავს, მეორე სართულზე კი დაშენებულია
ბელელი. გვხვდება აგრეთვე ბ ე ლ ე ლ-მ ა რ ა ნ ი, რომლის პირველ სართულზე
მარანი გამართული, ხოლო მეორეზე ბელელი ან ბელელი და ოთახი.

მარანი არის ხისა და ქ ვ ი ტ კ ი რ ი ს (ქვამარანი). ხის მარანი ძ ე ლ უ რ ი
ან ფ ი ც რ უ ლ ი ა, ხოლო მასზე დაშენებული ბ ე ლ ე ლ ი — ფიცრული. ბელ-
ლის გვერდზე საკუჭნაოა; აქ სუფრის ჭურჭელი, სასმისები და საღვინეები ინა-
ხება. მარნის ირგვლივ აივანი ხმელი ხილის და სხვა პროდუქტების გასაშრო-
ბად არის გამოყენებული [16].

წყალტუბოს რაიონში ხშირია ისეთი ბ ე ლ ე ლ-ს ა ს ი მ ი ნ დ ე, რომელსაც
ფართოდ — გ ა ი დ ა ბ ნ ა თ დახურული სახურავი აქვს. ბელელ-სასიმიინდის
სახურავქვეშ გამართულია ს ა ქ ა ჯ ა ვ ი, ს ა წ ნ ა ხ ე ლ ი და ზოგჯერ მიწაში
მოთავსებულია ქ ვ ე ვ რ ე ბ ი; იქვე ინახება სამეურნეო ინვენტარი, ჩალა და
სხვ. ბ ე ლ ე ლ-ს ა ს ი მ ი ნ დ ე ს შუაში ჭერი აქვს ამოჭრილი, რომელიც კართით
იხურება. საჭიროების დროს კარს ახდიან და დაფშვნილ სიმიინდს ბელელში
ჩაყრიან [17] (ტაბ. XXIV, ნახ. 1, 2).

მთის რაჭაში მალალ ბოძებზე და კოჭებზე ნაგები ბელელიც დასტურდება. ასეთ ბელელს ორი ბოძი ჰქონდა, მისი წინა ფასადი კოჭებით სახლზე იყო მოდგმული. ზემო რაჭაში ბელელი დე ფ ა ნ თ ა ნ ერთად სახლზე იყო მიშენებული.

ბელლის დაშენება რომელიმე სამეურნეო ნაგებობაზე ტიპურადაა მიჩნეული XI საუკუნისათვის. ნიკორწმინდის სიგელში აღნიშნულია, რომ „შ ე ვ ქ მ ე ს ს ა წ ი რ ე ს ... მ ა რ ა ნ ი მ უ ხ ი ს ა : ა : ... დ ა დ ა ვ დ გ ი ზ ე დ ა ბ ე დ ე ლ ი ხ ე რ ხ უ ლ ი : ბ :“ (ქბი II, 48).

დასავლეთ საქართველოს მთის ზონაში ბელელი საცხოვრებელი სახლის კომპლექსში შედის, იგი საცხოვრებელი ოთახის გვერდით (გვემ-ში ბ/ზ სვან.) ან სახლის სხვენზეა აგებული (ჩოხატაურის რაიონი, სოფლები: ზოტი, ჩხაკაურა). ბელელში შედიან სხვენიდან, ხოლო სხვენზე ადიან ხეზე ამოჭრილი კბილებიანი ვიწრო ცალფეხი კიბით, რომელსაც გურიაში კიბეს, იმერეთში ა დ ა მ კ ი ბ ე ს, სამეგრელოს ზოგიერთ რაიონში ტ კ ვ ა -ს ხოლო ზოგან ჩ ა რ თ -ს ეძახიან [18]. ასეთივე კიბე იხმარება მეორე სართულზე გამართული ბელლისთვისაც. ერთსართულიან დაბალ ბელელს ფიცრებისაგან შეკრული კიბე აქვს მიშენებული (ტაბ. XXV, ნახ. 1).

მასალის დამუშავების მიხედვით ბელელი გვხვდება ძ ე ლ უ რ ი ო რ ო კ ი ს ო ქ ა რ გ ვ ა ლ ი ს, ს უ კ ი ა ნ ი და ფ ი ც რ უ ლ ი.

ბელელი არის დაყოფილი და დაუყოფელი. ბელელი ან რამდენიმე ნაწილადაა დაყოფილი ან მას ბელლის სიგრძეზე ბრტყელი სქელი ფიცარი — ხ ი დ ი აქვს გაკეთებული. ხიდიან ბელელში ჩაყრიდნენ გაწყობილ (გამხმარ თაველს) ღომს, დატკეპნიდნენ უ რ ო თ ი და ამგვარად ხიდის ზემოთ თავამდე ამოავსებდნენ. ასე ჩაწყობილი ღომი 3-4 წელიწადს უვნებლად ინახებოდა [19].

ბელლის დანაყოფების სხვადასხვა სახელია ცნობილი: თ ვ ა ლ ი (კახეთი, თიანეთი, ქვემო იმერეთი, გურია), თ ვ ა ლ ი, ს ა გ ვ ე რ დ უ ლ ი (რაჭა — ლეჩხუმი) [20], ხ ა რ ო (ზემო იმერეთი, ჭანეთი), ხ ვ ი მ ე რ ა (ზემო იმერეთი), ხ ა რ ო (გურია, ჩოხატაურის რაიონი), ხ ა რ ვ, თ ვ ა ლ ვ ა რ (ქვ. სვანეთი), ო რ მ ო (ქართლი) [21].

მას შემდეგ რაც ბელელმა დაკარგა თავის ძირითადი ფუნქცია, იქ დაიწყეს მეურნეობის სხვა პროდუქტების შენახვაც: პარკოსნები, ხილი. ბელელში მოთავსებულია აგრეთვე კასრები, კოდი ფქვილისათვის, პურის ხაშის შესანახი ჭურჭელი: კედელზე გაკეთებულია ხ ის თ ა რ ო ბ უ ჯ ე რ ი (ზემო რაჭა) ო ფ ი ტ ო ნ ი (ქვემო რაჭა), რომელზედაც სხვადასხვა თესლისათვის განკუთვნილი ჭურჭელი, ყველისა და ერბოს ქილები დგას. ესლა აქა-იქ შემორჩენილ ბელლებში ტანსაცმელს და სხვა ნივთებსაც ინახავენ [22].

ბელლის შემდეგი სახელწოდება დასტურდება: ბ ე ლ ე ლ ი (კახეთი, ქართლი, ერწო-თიანეთი, იმერეთი, გურია, რაჭა-ლეჩხუმი), ბ ა ლ -ბ ე ლ ე ლ (ზემო სვანეთი), რომელიც მ ა ჩ უ ბ ზ ე მიშენებულ ნაგებობაში გ ე მ ო გ უ ე მ შ ი იდგა; ხ ა რ ო (იმერეთის ზოგიერთი რაიონი). ბელლის სინონიმად ხშირად იხმარება ხ უ ლ ა (სამეგრელო, იმერეთი, გურია).

ბელლის, როგორც მარცვლეულისა და ფქვილის შესანახი ნაგებობის გამოყენების ფაქტი, მეტ-ნაკლები გავრცელებით საქართველოს ყველა კუთხეშია დამოწმებული, იგი დიდი მასშტაბის მეურნეობისათვისაა განკუთვნილი. ბელელი გენეტურად უკავშირდება (როგორც ფორმით, ასევე დეკორით) ამ რიგის

სათავსებს (კიდობანი, ამბარი, ხარო და სხვ.) და, როგორც წესი, ყველაზე მეტად დასავლეთ საქართველოშია გავრცელებული.

აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში ბელელი თავის გეგმარებით, კონსტრუქციითა და ფუნქციით ორგვარია: ხევსურული და ფშაური, რომელთა დამახასიათებელი თავისებურებაა მათი გადახურვის სისტემა და ფორმა. ხევსურული ტაძარბელელია, ფშაური კი — ბელელი-ამბარი, სადაც ხატის მინდვრებიდან აღებულ მარცვლეულს ინახავდნენ [23].

ვ. ბარდაველიძე, იმოწმებს რა ლინგვისტურ მონაცემებს, დასკვნის, რომ ბელელი ქართულ ენაში მეტად ძველი ტერმინია, იგი ქართულ-ზანური ენობრივი ერთიანობის ხანას განეკუთვნება.

ამ ტერმინიდან ნაწარმოებია ბელლის გადახურვის სტრუქტურასთან დაკავშირებული მეტად საყურადღებო ტექნიკური ხერხის აღმნიშვნელი ზმნა დაბედვლა და ქორბედელად (თუშეთი) [24] დაწყობა. აღსანიშნავია, რომ ბელელი საზომი ერთეულია ყავრისათვის (დასავლეთ საქართველო).

ტერმინი ბელლის მონათესავე სიტყვები ბოთლიხურსა და ხუნძურშიც დასტურდება. ბოთლიხური ბედუა — მარცვლის საფიცხოხელის აღმნიშვნელია, ხუნძური — ბედო — საძნე სახლს და საფიცხოხელს ნიშნავს². ბედო ამავე მნიშვნელობით ქართულშიაც არის (საბა ორბელიანი, დ. ჩუბინაშვილი).

ბ) ხულა. ხულა ხმელი ხილის, თხილის, წაბლის, კაკლისა და მისთანათა სათავსია. აქ ინახავდნენ აგრეთვე ჭურჭლით მარცვლეულს და ფქვილს, პარკოსნებს, არაყს, ზამთრისათვის შესანახ ნედლ ხილს და სხვ. მას შემდეგ, რაც ხულამ თავისი ძირითადი დანიშნულება დაკარგა, იგი ტანსაცმლის და სხვა ნივთების შესანახად გამოიყენეს.

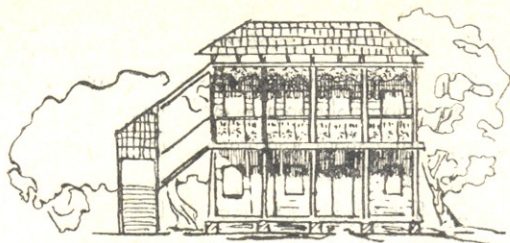
ხულა, ისევე როგორც ბელელი, ძირითადად ეზოშია მოთავსებული. იგი კვადრატული ან მოგრძო ფორმის ერთსართულიანი და ერთოთახიანი ნაგებობაა. ხულა გვხვდება საცხოვრებელი სახლის ინტერიერშიც (ქვემო იმერეთი, გურია), (ნახ. 9).

იკოდნენ აგრეთვე ბელლისა და ხულას ერთმანეთის გვერდზე აგება. ზოგჯერ, ასეთ შემთხვევაში ხულა ბელლის ოთახის სახელით იხსენიება. ყოფაში დადასტურებულია მეორე სართულზე გამართული ხულა, რომლის პირველი სართული ხშირად ახორია.

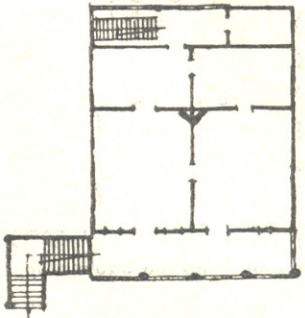
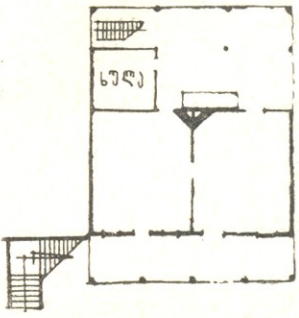
ხულა შენდებოდა სამზადსახლთან ახლოს. არჩევდნენ მშრალ ადგილს და მასში ოთხ ცალ ქვის ან ხის ბოკონს ღრმად ჩაასობდნენ; ამაზე დებდნენ ხის საძირკველს, რომელზედაც აწყობდნენ იატაკს. ამის შემდეგ წაბლის ხის მასალისაგან დამზადებულ ფიცრებს ერთმანეთს ხის კოტით უკავშირებდნენ. აგებულ კედლებს სარტყელს დაადებდნენ, შემოდან ჭერს დააწყობდნენ და ორ აფრას დააყენებდნენ. აფრაზე მოთავსებული იყო სათავე, შემდეგ მაგრდებოდა კავები და ლარტყა. ხულა დახურული იყო ჩალით, ისლით, ყავრით ან კრამიტით. ხულას წინა კედელში, ბელლისაგან განსხვავებით, კარისათვის გაჭრილია გრძელი ღიობი. კარის თავისა და ზღურბლის ხის ფოსოებში საყუნწურით არის ჩასმული ხის ცალფა კარი, ხულის კარი ხშირად ანჯამით არის დამაგრებული.

² ტერმინების შესახებ მასალა მომაწოდა პროფესორმა ტ. გუდავამ.

მასალის დამუშავების მიხედვით, ხულა არის ფიცრული და ძვირფასი რიჯარგელური — ოთხლოჯიანი.

მასალის ნ-მ სარკველა
რეა სხვა
1/3 ფასადი, I სართულის გეგმა
2/3 II სართულის გეგმა

ნახ. 9. ოლა და ხულა (ფასადი, I სართულის გეგმა, II სართულის გეგმა)

ირკვევა, რომ ხულა მთლიანად იყო და თვლებად დაყოფილიც. ზოგიერთ ხულაში კედლის თაროების არსებობაც დასტურდება. თარო გამოყენებული ჰქონიათ სხვადასხვა თესლეულისათვის განკუთვნილი ჭურჭლის, ყველის ქილები სხალმების და სხვ. დასაწყობად.

ხულა და ბელელი კონსტრუქციულად ერთმანეთს ჰგვანან. თითქოს არც ფუნქციური სხვაობაა გამოკვეთილი; ამიტომ, ხულა ხშირად ბელლის სინონიმად იხმარება. XIX საუკუნეში და XX საუკუნის დასაწყისშიც, როგორც ზემოთ ითქვა, ხულა განსხვავებული დანიშნულების, ძირითადად ხმელი და ქერქმაგარი ხილის შესანახი ნაგებობა იყო. აღნიშნული მონაცემების მოშველიებით შეგვიძლია ამ დანიშნულებით ხულის ძველთაგანვე გამოყენების ტრადიცია ვივარაუდოთ. ხულას ძირითადი ფუნქციის გარკვევისათვის საყურადღებოა ტერმინი ხული (ხულ-ი), რომელიც საბას განმარტებული აქვს, როგორც „... ნაჭტქმაგარი ხილი, ნუში, ნიგოზი, თხილი, წაბლი, ბუსტული და ეგვიტარნი“ — აო (ლექსიკ.). ეგვევ სიტყვა ფერეიდნელ ქართველებშიც მოწმდება. კული ხილის, ყურძნისაგან დამზადებული პროდუქტების რძის და რძის პროდუქტების საცავად გამოყენებული ნაგებობაა.

რადგან ხულა თავდაპირველად სწორედ ქერქმაგარი ხილის სათავსი იყო, საფიქრებელია, რომ ასეთი ნაგებობის სახელი წარმომდგარიყო სწორედ ხულ — ფუძიდან [25].

გ) კიღობანი — კიღობანი დანიშნულების მიხედვით სამგვარია: კომბინირებული — ორ- და სამთვლიანი³, რომელშიც ფქვილი და მარცვალი ინა-

³ დაბადებაში „თვლის“ შესატყვისად ნახმარია „ბუღებელ ნაშენი კიღობანი“ (დაბადება წიგნი ა. მოსესი იდ).

ხება, ერთვალისანი სამარცვლე და ერთვალისანი საფქვილე. სამივე დღის მუშაობის კილობანი თავის მხრივ იყოფოდა ყოველდღიური მოხმარებისა და სარიტუალო დანიშნულებისათვის განკუთვნილი მარაგის შესანახად.

კილობანი კვადრატული ან წაგრძელებული ოთხკუთხა ფორმისაა, მას აგებდნენ თელის, ნაძვის, ვერხვის, ფიჭვის ხის მასალისაგან, რომელსაც ნაჯახით ფიცრებად თლიდნენ და ერთმანეთს კბილანებით უკავშირებდნენ. კილობანისათვის მუხის ოთხ დირეს — სვეტს ფეხიანად გამოთლიდნენ და ფიცრების ჩასაწყობად ორივე მხარეს ამოდარავდნენ. შეკრულ კილობანს თუ ფეხი არ ჰქონდა, ხის კოჭებზე დაამაგრებდნენ, ან ფეხებს გაუკეთებდნენ; ზოგჯერ კილობანს სიპებზე დგამდნენ (ნახ. 10).

კილობანი დახურულია ხის სახურავით, რომელიც შედგება თავბოლო-გათხელებული ფიცრებისაგან. ფიცრები შესულია ორივე მხარეს გაკეთებულ დირეში და მოძრაობს. მარცვლის ან ფქვილის ჩაყრის დროს ფიცრებს მთლიანად გამოიღებენ, ხოლო მათი ამოღებისას ერთი ფიცრის გამოწევა ხდება. კილობნიდან ფქვილი ხის ნიჩბით ამოაქვთ, მარცვალი — ჯამით.

რამდენიმე თვლიან კილობანს ზოგჯერ ერთი სახურავი აქვს, ორსახურავიანი კილობანიც დასტურდება. აღსანიშნავია ისიც, რომ კიბით ასასვლელი დიდი კილობანი სახურავის გარეშე იყო აგებული. კიბიანი კილობანი ბელლის ტოლფასივანი იყო და სვანეთში მას ბაღ-ს ეძახდნენ.

დიდ კილობანში ძირითადად იმ მარაგს ათავსებდნენ, რაც ერთი წლით გათვალისწინებულ სარჩოს გადაარჩებოდა. მოსავლიან წელს დიდი კილობანი ხშირად ივსებოდა. ბაღში ჭირნახულს ყრიდნენ საგანგებო სარკმლიდან, რომელიც სვანური სახლის მეორე სართულზე, დარბაზში იყო გაკეთებული.

კილობანი შერჩეული იყო მარცვლეულის სხვადასხვა სახეობისათვის. მაგ., ფეტვს და ფქვილს ათავსებდნენ უკეთ გათლილ და მჭიდროდ ნაშენ ან გალესილ კილობანში, ხოლო ქერისა და ცერცვისათვის კილობანს საგანგებოდ არ არჩევდნენ. კილობანს ორივე მხრივ — შიგნიდან და გარედან ლესავდნენ ჭვავის ფქვილისა და ნაცრის ან ნაკელის, ნაცრის და ღორის ჯაგრის ნარევით. ზოგჯერ კი ამოლესავდნენ მხოლოდ ფიცრების შეერთების ადგილს.

საფქვილე — გალესილ კილობანში ინახებოდა როგორც სახარჯო, ასევე შესანახი ფქვილი, რომელიც განკუთვნილი იყო ქორწილისა და მიცვალებულთან დაკავშირებული დღისათვის. კილობანს, რომელშიც მარცვალი ხანგრძლივად ინახებოდა (2-3 წელი), ძველი კილობანი ერქვა. ეს კილობანი გალესილი იყო სახურავიანად. ტრადიციულ ოჯახს შენახული ჰქონდა რამდენიმე ასეთი კილობანი.

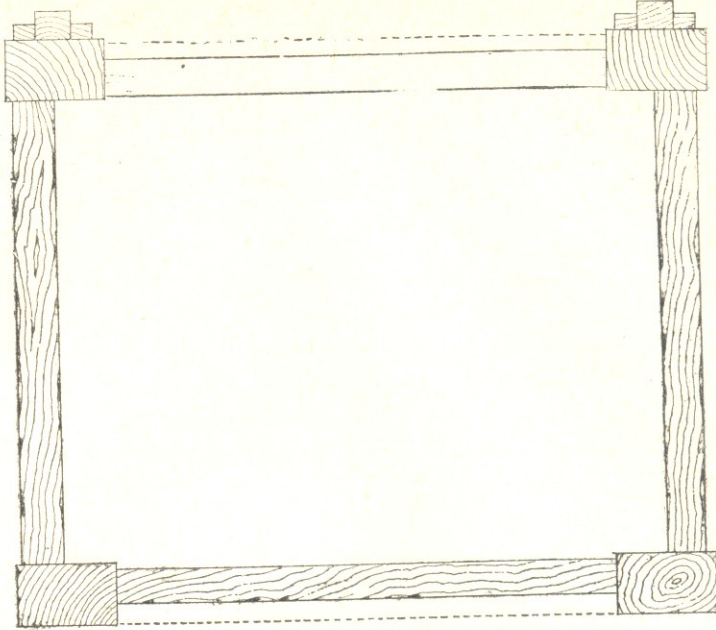
სამარცვლე კილობანს მასში შენახული პროდუქტის სახელი ჰქონდა: მაგ., პურის კილობანი, ფეტვის კილობანი, ქერის კილობანი, ცერცვის კილობანი და სხვ.

სათესლე მარცვლით სავსე კილობანი დარბაზში (სვან.) იდგა. ყოველდღიური მოხმარებისათვის განკუთვნილი კილობანი კი საცხოვრებელი სახლის შინაში (ინტერიერში) იქ, სადაც მეურნეობა წარმოებდა. შეძლებულ ოჯახს 8--12 კილობანი ჰქონდა. მარცვლისათვის დიდი ზომის კილობანი იხმარებოდა, ფქვილისა და გამომცხვარი პურისათვის — შედარებით პატარა.

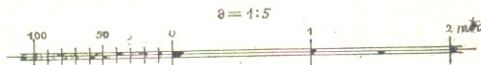
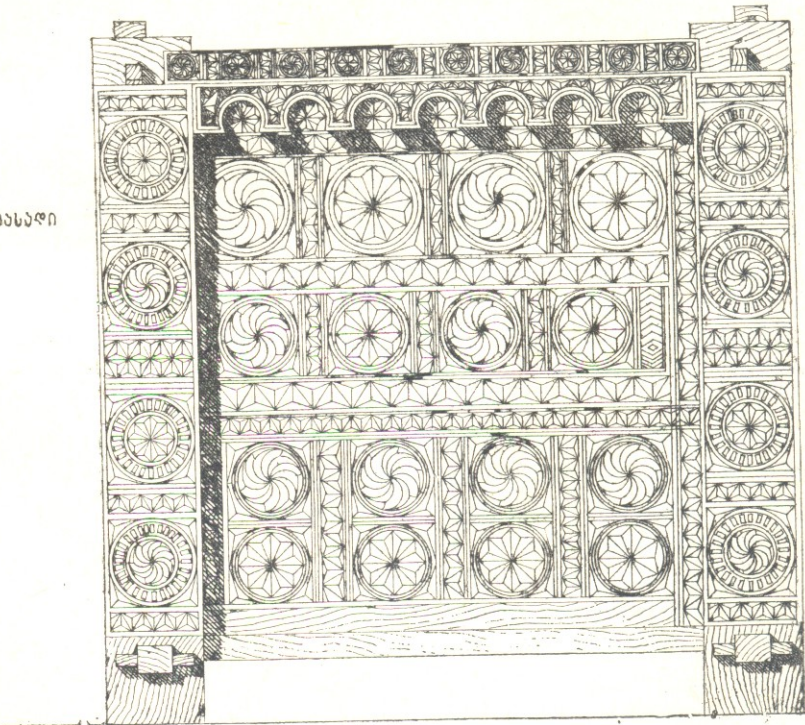
სოფ. სასაში

კილოზანი

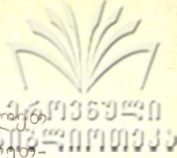
გეგმა

ზისალი

ნახ. 10. საფქვილე კილოზანი, სოფ. სასაში, ქვ. სვანეთი

საკულტო დანიშნულების კიდობნები დამოწმებულია როგორც დასავლეთ (სვანეთი, რაჭა-ლეჩხუმი), ასევე აღმოსავლეთ საქართველოს მთაში (მთიულეთ-გუდამაყარში, ხევსურეთსა და ფშავში). კიდობნებში შენახული იყო რიტუალური კვერებისათვის განკუთვნილი ფქვილი ან ხორბალი. სვანეთში ეს კიდობანი ცნობილია გუიზი კიბდონისა და ტაბლაშ კიბდონის სახელით.

საყურადღებოა კიდობნების დაჭრელების წესები და მისი თავისებურება: წინა კედელზე ვხვდებით გეომეტრიულ ორნამენტს: დიდი ზომის სკასტიკებს, ბუღაურს, ჯვარს და სხვ. საქართველოში ჯვრის მხატვრულად გამოსახვას მატერიალური კულტურის ძეგლებზე მეტად დიდი ხნის ტრადიცია გააჩნია [26]. ჯვრის გამოსახულება ისევე, როგორც ბორჯღალასი, კიდობნის სამკაულთა სისტემის აქტიური ელემენტია, რაც შემთხვევით არ უნდა იყოს. ასტრალურ ორნამენტს — მზე, ჯვარი — დიდი ადგილი უჭირავს იმდროინდელი ადამიანის სამეურნეო ცხოვრებაში. როგორც ცნობილია, დღეს ავეჯზე გამოსახულმა ორნამენტმა დაკარგა თავისი შინაარსი და ხალხური ხელოვნების ეს ნიმუშები ამჟამად წარმოადგენენ კიდობნის განყენებულ დეკორატიულ ელემენტებს [27].

კიდობანში მარცვალს ათავსებდნენ გამოწყული საზომით (2 ან 3 ფუთიანი საწყაოთი), ამიტომ მისი ტევადობა ცნობილი იყო. გვხვდება 20-დან 120 ფუთამდე მარცვლის დასაუნჯებელი კიდობანი.

აღსანიშნავია, რომ კიდობანი, როგორც საწყაო, იხმარებოდა ყიფა-გაყიდვის დროსაც.

კიდობანს ეძახდნენ აგრეთვე მოწნულ ჭურჭელს, რომელსაც კიდობანის ფორმა ჰქონდა. მოლობილი კიდობანი — ლეშხატ კიბდვენი ორივე მხრივ ნაკელით და ნაცრით იყო გაღესილი (სვანეთი).

მარცვლეულის და ფქვილის სათავსო კიდობანი გვხვდება მთაში; დასავლეთ საქართველოში იგი გავრცელებულია სვანეთსა და რაჭა-ლეჩხუმში, ხოლო აღმოსავლეთ საქართველოში — ხევსურეთში, ფშავში, თუშეთში, მთიულეთ-გუდამაყარში, ხევში და ერწო-თიანეთში.

დ) ხარო — მარცვლეულის ერთ-ერთი უძველესი სათავსოა. ხარო ფორმის, დანიშნულებისა და მდებარეობის მიხედვით ორგვარია: 1. მიწის ქვეშა, განკუთვნილი მხოლოდ მარცვლეულისათვის, რომლის სწორი ან მრგვალი გვერდები ქვიტკირით არის ამოშენებული და 2. მიწის ზემოთ მდებარე ხარო, რომელიც მარცვლეულის და ფქვილის სათავსს წარმოადგენს. იგი არის ქვიტკირის ან ხის და მიშენებულია კედელზე. ხის ხარო ორგვარია:

უძრავი, კედელზე მიდგმული და იატაკზე დაშენებული და მოძრავი, რომლის გადატანა შეიძლება.

მიწისქვეშა ხარო ეზოს კომპლექსში შემავალი სათავსოა. ხაროს აგებდნენ აგრეთვე ყანასთან ახლოს, კალოზე. ხარო ეკლესია-მონასტრის ეზოშიც ჰქონდათ [28]. არქეოლოგიური მასალის მიხედვით ხარო იშვიათად არის დადასტურებული, ურბნისის განათხარი ხარო IV—VI საუკუნეებით არის დათარიღებული [29].

სულხან-საბას ხარო მხოლოდ მიწისქვეშა სათავსად აქვს განმარტებული — „ხარო არს მთხრებლი შინაგან ქვიტკირით ამოგებული“.

ქვიტკირით ამოგებულ ხაროსთან, ფორმით და მასალის მიხედვით ყველა-

ვისებურებასთანაა დაკავშირებული. ორმო კეთდებოდა სახლში (მესხეთ-ჯავახეთი), თითქმის ყველა დარბაზში მოწყობილი იყო პურის ორმო, რომელშიც ხორბალი ჭერიდან საგანგებო მილის საშუალებით იყრებოდა. [33], ასევე ეზოში ან კალოსთან ახლოს. ორმოსათვის მიწას დაახლოებით მეტრნახევრის ან ორი მეტრის სიღრმეზე ამოთხრიდნენ, კედლებს წიფლის ხის ფოთლიანი ტოტებით ამოაგებდნენ, რომლებსაც რამდენიმე ადგილზე კაპიანი პალოთი ორმოს კედელზე მიამაგრებდნენ [34]. ორმოს შუა წელზე შემორტყმული იყო ხის წნელი, ძირზე ეყარა ბზე, რომ მარცვალი არ დანესტიანებულყო. ორმოს მშრალ — თირ (კლდისაგან ნაშალი) მიწაში ჭრიდნენ, ვინაიდან ქვიშიანი მიწა წყალს იკრებს, ნესტიანია და მარცვალი ფუჭდება. მარცვლეულის ამ სათავსს ძირი განიერი, ხოლო ყელი შედარებით ვიწრო ჰქონდა იმგვარად, რომ ადამიანს შესძლებოდა შიგ ჩასვლა და მარცვლის ამოღება.

ორმო სხვადასხვა მოცულობის (ერთი, ორი და სამი ურმის ტევადობის) სათავსია. იგი ძირითადად აღმოსავლეთ საქართველოს მშრალ, ნაკლებტენიან რაიონებშია გავრცელებული. ორმოში ხორბლეული ოდნავ ნოტიო, მაგრამ ერთ უცვლელ ტემპერატურაზე ინახებოდა, რაც აჩქარებდა დათესილი ხორბლის გაღვივება-გალოჯვასა და ამოსვლას. ორმოს ამ თვისების გამო თრიალეთის ზეგანზე და საერთოდ, სადაც ურწყავი მამულები ჭარბობს, შემოდგომის ნათესების დაზამთრებამდე დაჯეჯილებას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა და ამის განხორციელება ორმოში შენახული მარცვლის საშუალებით ხდებოდა [35]. იმ სოფლებში, სადაც მეტი ტენიანობაა, არა მხოლოდ სათესლე პურის მარცვალი, არამედ საერთოდ ხორბლეული ორმოში არ ინახებოდა. ხოლო სადაც ნიადაგი მშრალი იყო და გვალვები იცოდა, ორმოში მხოლოდ სახარჯო პურს ათავსებდნენ. სათესლე წინ წვერი პური კარგად ინახებოდა კოდში ან ამბარში, სახარჯო უკანა წვერს კი ორმოში ყრიდნენ. ამავე დროს, ორმოში ჩაყრილი მარცვალი სინესტისაგან დაცული უნდა ყოფილიყო, რადგან ცუდად შენახულ მარცვლისაგან დამზადებული პური ცხობის პროცესში ძირს ვარდებოდა — თონეში იწვედა.

ორმო ძირითადად ფეტვის კულტურასთანაა დაკავშირებული, ეს ხალხურ ლექსშიც ჩანს: „ორმოში ფეტვი ჩავეყარე შესანახად, ორმოში წყალი ჩასულა დასალბობადაო, ორმოდანა ამოვეყარე გასაშრობადაო“.

ყურადღებას იქცევს ის, რომ ქართლ-კახეთში ახალ წელს ცხვებოდა რიტუალური კვერები ქერის, ფეტვისა და პურის ორმო, რომელიც ამ მარცვლეულთა სიუხვის დაბეგებისათვის იყო განკუთვნილი. ეს საყურადღებო ცნობა ძველი ვითარების ანარეკლია და აღნიშნული მარცვლეულის და მისი საცავის მნიშვნელობაზე მიუთითებს.

ორმო პირველად რუსთავში მტკვრის ორსავე ნაპირას იქნა დამოწმებული, რომელიც ადრეული და შუაფეოდალური ხანით (VII—XII სს.) თარიღდება. აღსანიშნავია, რომ ორმოები ძირითადად ფეტვისათვის ყოფილა განკუთვნილი, აქა-იქ ქერის მარცვალიც არის დადასტურებული [36].

ვ) ამბარი — ყუთის მსგავსი ხორბლეულისა და ფქვილის სათავსია.

ამბარი მარტივად კეთდება. წიფლის, ცაცხვის ან აბანოზის ხის ფიცრებს წინასწარ აღებული ზომების მიხედვით ოთხკუთხედათ დაჭრიან და გაასუფთავენ, დამზადებულ ფიცრებს შეაერთებენ, შეკრავენ და იათალებად თვლებად დაყოფენ. მერე კეთდება სახურავი ანუ ზემოკარი და საყე-

ტი. ამბარს, წინა მხრიდან ხშირად მეორე კარი, ან პატარა თაღისებური სარკმელი აქვს, რომელიც ნიჩბისებური საგდულოთ იკეტება.

ამბარში მარცვალს ზემოდან ყრიან, ხოლო წინა კარიდან იღებენ. როდესაც ამბარი სავსეა, წინა კარი კარგად უნდა დაიკეტოს: კარს აქვს კოჭაკი, რომელშიც ჩამავრებულია მაგარი ჩხირი.

ამბარი სხვადასხვა მოცულობისაა, არის ნახევარუბრმიანი, ერთუბრმიანი, სამ და ოთხუბრმიანი (ურემი, როგორც საზომი ერთეული, უდრის 20 კოდს, კოდი 3 ფუთია) ამბარი. ამბარი თითოეულ ოჯახს ჰქონდა, იგი იდგა სახლის გადახურულ ნაწილში ან თვით შენობაში.

ამბარი იგივე მარცვლის სათავსი უნდა იყოს, როგორც ლაზამბარი და ხალამბარი, რომელიც ს. ს. ორბელიანის განმარტებით წარმოადგენდა მცირე ბედელს, სადაც მარცვლეული კულტურები და მისი პროდუქტები (ფქვილი) ინახებოდა. ამბარი || ხალამბარი და ლაზამბარი კონკრეტულ ეთნიკურ გარემოში ბედლის სინონიმად იხსენიება.

ამბარი გავრცელებული იყო ქართლსა და კახეთში, ერწო-თიანეთში და მესხეთში; იმერეთში ამბარი მანჩას სახელით არის ცნობილი, ლაგოდეხის რაიონის იმერელი მოსახლეობა ამბარს მანჩა || მანჩას ეძახის.

ზ) გოდორი — წნელისა და ტკეჩისაგან დამზადებული წნული ჭურჭელია (ტაბ. XXVI, ფ. 1 ნახ. 1). მარცვლეულისა და ფქვილის დასაუნჯებელი გოდორი აღმოსავლეთ საქართველოს მთაში (ხევისურეთი, ფშავი, თუშეთი, მთიულეთ-გუდამაყარი, ერწო-თიანეთი) ერთ-ერთ ძირითად სათავსს წარმოადგენს და მხოლოდ წნელისაგანაა დაწნული.

სამარცვლე გოდორი ორი სახისაა — ქვევრის მოყვანილობის ფიცრის ძირიანი ან ძირგამოწნული და ცილინდრული ფორმის ძირგამოწნული. სამარცვლე და საფქვილე გოდორი საქონლის პატივითა და ბზით, ან საქონლის პატივითა და ნაცრის ნარევით არის გაღვსილი.

გოდორი არყის, თხილის, შინდისა და მანეთლის წნელისაგან იწვნება. წნელს შემოდგომით ჭრიან, როდესაც ხე მშრალი, დაპურებულია. ასეთი წნელი მაგარია და გამძლე. მოჭრილ წნელს 4—5 დღის განმავლობაში ჩრდილში ატკნობენ, რის შემდეგ წნელი უფრო დრეკადი ხდება.

საძირე ფიცარი ფიჭვის, წიფლის ან მუხის ხის მასალისაგან მზადდება. ფიცარს ნაჩვრეტები აქვს, რომელშიც მსხვილი წნელები — ბოძები || სარები არის ამოყრილი. გოდორი, როგორც ყველა წნული სათავსი, ორი წნელით გადაჯვარედინებულად იწვნება. გადაგრებილი წნელისაგან გოდორს თავი — შიბი აქვს შემოწნული. მთიულეთ-გუდამაყარში გავრცელებულ გოდორს მარცვლის გამოსადებად ძირზე მცირე ზომის ღია ადგილს უტოვებენ, რომელიც ფიცრით არის დახურული.

გოდორს სახურავად გლუვზედაპირიან ბრტყელ ქვას იყენებენ. ზოგჯერ გოდორს თავზე ირგვლივ დაგრებილ ჩალას ან ნამჯას შემოავლებენ, ზემოდან ნამჯის სქელ ფენას დააფარებენ და საქონლის პატივითა და ბზით გადაღვსავენ. ამ წესს მთიულეთ-გუდამაყარში ჩალის აღდახით გადაღვსას უწოდებენ.

გოდორი XVII საუკუნეში მტკიცედ დაკანონებული ოდენობის საზომია მთელ საქართველოში [37]. XIX საუკუნეში, როგორც დადგენილი საწყაო, იგი უკვე არ გვხვდება, მაგრამ მისი მოცულობა მეტ-ნაკლები სიზუსტით

მაინც გარკვეულია. სამარცვლე გოდორი სხვადასხვა ზომისაა და მისი ტევადობა მერყეობს 10-40 კოდამდე. ამაჲად გოდორს სხვადასხვა სამეურნეო დანიშნულებისათვის იყენებენ.

სამარცვლე გოდორი გავრცელებულია როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს მთაში და ბარში, ასევე დასავლეთ საქართველოს მთაშიც (სვანეთი, რაჭა).

ქვევრის მოყვანილობის ფიცრისძირიანი გოდორი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიან რაიონებში და ერწო-თიანეთში დასტურდება, ხოლო ქვევრის მოყვანილობის ძირგამოწნული გოდორი გ უ ფ ო ქ უ ფ და გოდ უ მთავრესად დასავლეთ საქართველოს მთაშია (სვანეთი) გავრცელებული. ცილინდრული ფორმის ძირგამოწნული გოდორის გავრცელების არეა ქართლი, კახეთი და მესხეთ-ჯავახეთი.

გოდორი სფირიდის სახელწოდებით X—XI სს. ძეგლებში გვხვდება [38].

თ) კოდო — ცილინდრული ფორმის მარცვლეულისა და ფქვილის შესახებ მთლიანი ხისაგან გათლილი ძირჩადგმული სათავსია (ტაბ. XXVI, ნახ. 2). კოდი მზადდება ცაცხვის, ვერხვის, იშვიათად თხილის ხისაგან. თხილისაგან დამზადებული კოდები გავრცელებული ყოფილა კახეთში. ამავე მასალის კოდი გელათის მონასტერშია დაცული და მას XVI ს. მიაკუთვნებენ [39].

კოდის დამზადება მოჭრილი ხის გასხევიდან და გაქერქვიდან იწყება. ხეს ზომაზე დამორავენ, მორის შიგნით ნაწილს სოლებით, სატეხით და ნაჯახით გამოთლიან, გულს ხვეწით გამოასუფთავენ. მორის გვერდები თანდათან თხელდება და სასურველ ფორმას ღებულობს. კოდის ფსკერი ცალკე კეთდება, რომელიც კოდის გვერდებში ზემოდან იდგმება. გვხვდება კარიანი კოდიც, რომელიც ხის საგდელით იკეტება (კახეთი).

კოდი რძის ნაწარმის დასამზადებლად და სითხის ჩასასხმელადაც გამოიყენება. აღმოსავლეთ საქართველოს მთაში (ხევსურეთი, ფშავი, თუშეთი, მთიულეთ-გუდამაყარი, ხევი) იგი ლუდის, ხოლო სვანეთში — არყის დასაყენებელი ჭურჭელია. იხმარება მარცვლეულის საწყობადაც. მისი წონითი ოდენობა 1,5 (რაჭა), 2 (ხევსურეთი), 4 (ქვემო ქართლი), 5 ფუთამდე (ზემო იმერეთი) მერყეობს.

სამარცვლე და საფქვილე კოდი ძირითადად აღმოსავლეთ საქართველოს მთაშია გავრცელებული. მეტ-ნაკლები სიხშირით კოდი საქართველოს ბარშიც გვხვდება, იშვიათად — დასავლეთ საქართველოში.

ქართულ ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში კოდის რამდენიმე სახელი დასტურდება: ბურწენი || ბუყუნი (სამეგრელო), ბიდილა (ზემო რაჭა), ნელარ || ნილარ (ზემო სვანეთი), ბოყვილ (ქვემო სვანეთი). კოდი პირველად XV საუკუნის სიგელ-გუჯრებსა და დავთრებშია მოხსენებული [40].

ი) ხოკერი — ცილინდრული ფორმის ხის ქერქისაგან (ბალი, თელა, ცაცხვი) დამზადებული ჭურჭელია. მარცვლის სათავსი ხოკერი დიდი მოცულობისაა; პატარა ხოკერი კი ტყის ხილის, კენკრეულისა და მატყლის ფთილების ჩასაწყობად იხმარება. ხოკერი მთაში ფუტკრის სკადაც გამოიყენება.

ხოკერს შემდეგნაირად ამზადებენ: ხის ქერქს ცეცხლზე ათბობენ, გაშლიან და შემდეგ ისე მოხრიან, რომ მისი გარეთა ნაწილი შიგნით მოექცეს. ხოკერის გვერდები და ძირი ერთმანეთზე ტკეჩით (ყაპყატოთი, პწყალით) არის მიკერებული-მ ი ქ ს ო ვ ი ლ ი.

ხოკერის სახელწოდებით ეს სათავსი ცნობილია აღმოსავლეთ ლოსა და გურიაში [41]. იმერეთში, რაჭა-ლეჩხუმსა [42] და ზემო ქართლში მას ბოყვი ჰქვია. სვანეთში იგი გოლ-ის სახელწოდებით არის ცნობილი [43].

მარცვლის სათავსად გამოყენებული ხოკერი ფშავსა და ზემო ქართლშია გავრცელებული.

კ) მარცვლისა და ფქვილის დასაუნჯებელი თიხის ჭურჭელი. XIX საუკუნისა და XX საუკუნის 30-იანი წლებისათვის, მარცვლისა და ფქვილის სათავსად იყენებდნენ ქვევრს, ქვევრის მსგავს თიხის ჭურჭელს და სხვა კერამიკულ ნაკეთობას.

სამარცვლე ქვევრი მოთავსებული იყო როგორც სახლში, ასევე ეზოში [44], სადაც იგი სანახევროდ მიწაში იყო ჩაფლული; ხოლო საფქვილე ქვევრი მხოლოდ სახლში ინახებოდა. ასევე სახლში ჰქონდათ როგორც სწორძირსადგამიანი და ფართო ყელიანი ქვევრის მსგავსი ჭურჭელი, ასევე დერგილხალი (იმერ. გურ. სამეგრ.), თიხის დორა (თრიალეთი) [46] და კოკა (იმერ. გურ. მეგრ.). აღსანიშნავია, რომ დიდი მოცულობის (დაახლოებით 10-15 ფუთის ტევადობის) ჭურჭელს მარცვლისათვის, ხოლო პატარებს ფქვილისა და პარკოსნებისათვის იყენებდნენ (ნახ. 11).

ნახ. 11. მარცვლელის საცავ ორყურა დორათა მჭკრივი, სოვ. გუნიაკალა

სოფელ შრომაში დღესაც გვხვდება მარცვლის სათავსად გამოყენებული, ქვევრისებური თხელკედლიანი და სწორძირიანი ჭურჭელი, რომლის ტევადობა ხუთიდან ათი ფუთია.

კახეთში (სოფელი ვარდისუბანი) დადასტურდა ქვევრის მსგავსი კული ჭურჭელი, რომელშიც ტონანახევარი მარცვალი თავსდება. ჭურჭელს პირზე სამი ხვრელი აქვს და თავზე ახურავს ხვრელებიანი ხის ხუფი. ჭურჭლისა და სახურავის ხვრელებში (რომელიც ერთმანეთის გასწვრივ არის გახვრეტილი) იყრება ჭაჭვი და საკეტი იკეტება [46].

ქვევრისა და მისი მსგავსი ჭურჭლის გამოყენება მარცვლისათვის არქეოლოგიური გათხრებითაც დასტურდება.

ურბნისში აღმოჩენილ იქნა სხვადასხვა ზომის 16 ქვევრი, რომლებიც თითქმის მუცლამდე ჩანდა თიხატყეპნილ იატაკზე. ასე ჩაფლულ ერთ ქვევრში მარცვლები ეყარა და მას თავზე სარქველი ეხურა. ზოგიერთ ქვევრს ჰაერისათვის ძირში ხვრელი ჰქონდა დატანებული. ქვევრები დათარიღებულია VI—XI სს-ით და ხორბლის სათავსად არის მიჩნეული [47].

ახალმა არქეოლოგიურმა მონაპოვარმა დაადასტურა, რომ სამარცვლე ქვევრს საქართველო შორეულ წარსულში იცნობდა. სოფელ ჭალადიდთან სიმაგრის ნამოსახლარზე ძვ. წ. V—IV სს. ფენებში აღმოჩენილია შავზედაპირიანი და რელიეფურქედებიანი ქვევრები ფრაგმენტები, რომლებსაც ძირთან ნახვრეტები აქვს დატანებული [48]. სამარცვლე ქვევრისათვის დამახასიათებელი ძირითადი ნიშნების გამო, იგი მიჩნეულია მარცვლის შესანახ ჭურჭლად.

უძველესი წერილობითი წყაროები სათავსების შესახებ არაპირდაპირ ცნობებს გვაწვდის. ქსენოფონტს (V—IV სს. ძვ. წ. ა.) აღნიშნული აქვს, რომ ელინებს მოსინიკების სახლებში წინა წლის პური და ახალი გაულეწავი თავთავის დიდი მარაგი უნახავთ [49]. ბუნებრივია, რომ მათ მოსავლის დასაუნჯებლად რაიმე სათავსი ექნებოდათ, თუმცა ტექსტის მიხედვით ეს არ ჩანს.

ქართული წერილობითი მონაცემებიდან სამეურნეო სათავსებზე მნიშვნელოვან მასალას იძლევა ნიკორწმინდის სიგელი (XI საუკ.), რომლის მიხედვით რაჭაში, იმ დროს, ხის ორსართულიანი სხვადასხვა სახის სადაგი და ხერხული — ბეღელი დასტურდება [50].

სამეურნეო სათავსებმა კარგა ხანია მიიქცია მოგზაურთა და მკვლევართა ყურადღება. მათ შესახებ ზოგადი ხასიათის ცნობები მოცემული აქვს XVII საუკუნის 30-იან წლებში არქანჯელო ლამბერტის, ქრისტეფორე კასტელს და ჟან შარდენს; XVIII—XIX საუკუნეებში გიულდენშტედტს და ჰაქსტჰაუზენს; უფრო სრულ მასალას ვხვდებით XIX ს. მოგზაურის ფრ. ბაუმჰაუერის შრომაში. სათავსთა აღმშენებლობის ისტორიის საკითხები შესწავლილია ივ. ჭავჭავაძის [51], მ. გარაყანიძის [52], ა. ადამიას [53], ლ. ზუმბაძისა და სხვათა შრომებში.

ქართული ეთნოგრაფიული ატლასისათვის სათავსთა ტიპოლოგიის, ქრონოლოგიისა და პერიოდიზაციის დასადგენად ერთადერთი წყაროა ეთნოგრაფიული მასალა [54]. ამასთან ერთად გათვალისწინებულია თანამედროვე ეთნოგრაფიული ლიტერატურის მონაცემები და ის ცნობები, რომელიც გვხვდება მასალებში საქართველოს შინამრეწველობისა და ხელოსნობის ისტორიისათვის [55].

1. გ. ჩიტიია, ლიაცის ქვეშეუმის მოწყობის ძირითადი პრინციპები, ძეგლის მეგობარი, თბ., 1971, გვ. 25-41.
2. თ. თიაურა, ახალი საცხოვრებელი სახლი ადიგენის რაიონში, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, XII-XIII, თბ., 1963, გვ. 139.
3. ჯ. რუხაძე, ხალხური აგრიკულტურა დასავლეთ საქართველოში, თბ., 1976, გვ. 90-91.
4. ჯ. რუხაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 92.
5. ი. ადამია, ქართული ხალხური ხუროთმოძღვრება, თბ., 1965, გვ. 69.
6. მასალები საქართველოს შინამრეწველობისა და ხელოსნობის ისტორიისათვის, თბ., 1976, გვ. 118.
7. ჯ. რუხაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 92.
8. ჯ. რუხაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 97.
9. მასალები საქართველოს შინამრეწველობისა . . . გვ. 269.
10. მასალები საქართველოს შინამრეწველობისა ... გვ. 325.
11. ჯ. რუხაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 103.
12. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. 1, Тиф., 1885, с. 260.
13. თ. თიაურა, ახალი ტიპის საცხოვრებელი ნაგებობანი ონის რაიონში, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, V, IX, 1957, გვ. 16.
14. ჯ. რუხაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 103.
15. მასალები საქართველოს შინამრეწველობისა... გვ. 230.
16. ლ. ფრუიძე, მევენახეობა და მეღვინეობა საქართველოში, 1, თბ., 1974, გვ. 109.
17. ჯ. რუხაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 104.
18. ჯ. რუხაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 96.
19. მასალები საქართველოს შინამრეწველობისა ... გვ. 412.
20. ნ. ბრეგაძე, მთის მიწათმოქმედება დასავლეთ საქართველოში, თბ., 1969, გვ. 158-159.
21. გ. ჯალაბაძე, პურის ბეღელი და კოდი, ძეგლის მეგობარი, 12, თბ., 1967, გვ. 12, 28.
22. ჯ. რუხაძე, სანჯურნო დანიშნულების ნაგებობანი რაჭა-ლეჩხუმსა და სვანეთში მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, XII-XIII, თბ., 1963, გვ. 103.
23. ვ. ბარდაველიძე, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ტრადიციული-საზოგადოებრივ საკულტო ძეგლები, თბ., 1974, გვ. 16-17.
24. ვ. ბარდაველიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 18.
25. ჯ. რუხაძე, ხალხური აგრიკულტურა ... გვ. 107.
26. ვ. ბარდაველიძე, გ. ჩიტიია, ქართული ხალხური ორნამენტი, ხევისურული, თბ., 1939, გვ. 12; ლ. ბოჭორიშვილი, ხევისურული ჯვარი, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, VI, თბ., 1951, გვ. 70; ლ. ბედუქიძე, ხალხური ავეჯი აღმოსავლეთ საქარველოს მთიანეთში, თბ., 1973, გვ. 25-26.
27. ლ. ბედუქიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 28.
28. გ. ჯალაბაძე, აღმოსავლეთ საქართველოს სამიწათმოქმედო იარაღების ისტორიიდან, თბ., 1960, გვ. 156-157.
29. ლ. ჭილაშვილი, ნაქალაქარი ურბნისი, თბ., 1964, გვ. 110.
30. Марр Н. Я. Грамматика Чанского (лазского) языка, с. II., 1910, სიტყვისათან. ხარო.
31. თ. აქოვანი, ამიერკავკასიის ხალხურ საცხოვრებელ ნაგებობათა ისტორიიდან, თბ., 1967, გვ. 67-68.
32. ვ. ითონიშვილი, ხევი ძველად და ახლა, თბ., 1967, გვ. 61.
33. თ. თიაურა, ახალი საცხოვრებელი სახლი ადიგენის რაიონში, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, XII-XIII, თბ., გვ. 132; თ. ჩიტიია, დასახ. ნაშრ. გვ. 17.

34. მასალები საქართველოს შინამრეწველობისა ... გვ. 73.
35. გ. ჯ ა ლ ა ბ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 156, ჯ. რუხაძე, სოფელი აკურა, თბ., 1964, გვ. 189-190; გ. ჯ ა ლ ა ბ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 157; თ. ჩ ი ქ ი ვ ა ნ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 90.
36. გ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე, რუსთავეში წარმოებული არქეოლოგიური თხრის უმნიშვნელოვანესი შედეგები, მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, ტ. 1, 1955, გვ. 177 და შემდეგ.
37. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები შინათ და ახლა, წიგ. III, ნაკ. მესამე, ტფ., 1925, გვ. 85.
38. ი. ი მ ნ ა ი შ ვ ი ლ ი, ქართული ოთხთავის სიმფონია—ლექსიკონი, ა. შანიძის რედაქციით, თბ., 1948-49.
39. გ. ჯ ა ლ ა ბ ა ძ ე, პურის ბეღელი და კოდი, ძეგლის მეგობარი, 12, 1967, გვ. 28.
40. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 85.
41. სალექსიკონო მასალა შეკრებილი ეპისკოპოს კირიონის მიერ, ძვ. საქართველო, ტომი II, ე. თაყაიშვილის რედაქციით, თბ., 1913, გვ. 27.
42. Ф. Б о б ы л е в, Несколько мыслей и замечаний об имеретин в сельско-хозяйственном отношении; Записки Кавказского общества сельского хозяйства, кн. II, Тифлис, 1856, с. 356.
43. დ ა ვ ი თ ი ა ნ ი, ჩეფუტკრეობა სვანეთში, M¹ 59. 1944, რვ. 1, გვ. 64. საქართ. ეთნოგ. განყ. არქივი.
44. ჯ. რ უ ხ ა ძ ე, სოფელი აკურა ... გვ. 189-190.
45. ჯ. რ უ ხ ა ძ ე, ხალხური აგრიკულტურა გვ. 58.
46. ც. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, შრომული კერამიკა, დისერტაცია ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად თბ., 1973, გვ. 161-165.
47. ლ. ჭ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 109-110.
48. გ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე, ნ. ვ ა შ ა კ ი ძ ე, კოლხური ქვევერი, საზრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, V, თბ., 1957, გვ. 93.
49. თ. მ ი ქ ე ლ ა ძ ე, ქსენოფონტის „ანაბასისი“ თბ., 1967, V, 2, 27.
50. ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, 11, 1897, გვ. 46-47.
51. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, I, მშენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში, თბ., 1946.
52. М. Г а р а к ა ნ ი ძ ე, Грузинское деревянное зодчество, Тб., 1959.
53. ი. ა დ ა მ ი ა, ქართული ხალხური ხუროთმოძღვრება, თბ., 1968.
54. ეთნოგრაფიული მასალა შეკრებილია 1960 წელსა და 1971 წლიდან დაწყებული საქსპედიციო საველე მუშაობის დროს საქართველოს სხვადასხვა რაიონში.
55. მასალები საქართველოს შინამრეწველობისა და ხელოსნობის ისტორიისათვის, თბ. 1967.

ლევან ბაბუნიანი

ს ა წ ნ ა ხ ე ლ ი

ყურძნის დაწურვა საქართველოში უმთავრესად მამა-პაპური წესით, ფეხით წარმოებს საგანგებო ჭურჭელში — საწნახელში. საწნახელი გვხვდება ხის, ქვისა და ქვიტკირის. ქვიტკირის საწნახელი განსაკუთრებით დამახასიათებელია ქართლ-კახეთისათვის. აქვეა გავრცელებული ხის საწნახელი, რომელიც არც თუ იშვიათად იმერელი ოსტატების მიერაა დამზადებული. დასავლეთ საქართველოში უმთავრესად ხის საწნახელი გამოიყენება, თუმცა აქა-იქ მთლიანი ქვი-საგან (მონოლითისაგან) გათლილი საწნახლებიც დასტურდება.

გასული საუკუნის მეორე ნახევრის მასალებითაც აღმოსავლეთ საქართველოს უმრავლეს რაიონებში (ღუშეთის, თიანეთის, თელავისა და სიღნაღის მაზრებში და გორის მაზრის აღმოსავლეთ ნაწილში) ქვიტკირის საწნახელი ჭარბობდა ხისას და მხოლოდ დასავლეთ საქართველოს მომიჯნავე რაიონში (გორის მაზრის დასავლეთ ნაწილში) უფრო ფართოდ ხის ნაწი იყო გავრცელებული.

ხის საწნახელი, ჩვეულებრივ, ცაცხვის (უფრო იშვიათად წაბლის, თელისა და სხვ.) ხის გულამოღებულ და საგანგებოდ გათლილ მორს წარმოადგენს. საქართველოში იგი ნაირი სახელწოდებითაა ცნობილი: ნ ა ვ ი (ქართლ-კახეთი), ს ა წ ნ ა ხ ე ლ ი (ქართლი, იმერეთი, გურია, რაჭა), ო ჭ ი ნ ა ხ (სამეგრელო), ხ ო რ გ ო (რაჭა-ლეჩხუმი), ხ ა პ ი (რაჭა).

საქართველოს მარნებში სხვადასხვა სიდიდისა და ტევადობის საწნახლებს ვხვდებით. მცირე ზომის საწნახლიდან, რომელიც 20—40 ფუთ ყურძენს იტევს, ვიდრე 3000 ფუთის ტევადობის საწნახლამდე. უფრო ხშირია 80—100 ფუთიანი საწნახელი. საწნახლის სიგრძე ოთხიდან ათ არშინამდე მერყეობს.

უზარმაზარი საწნახლის ნახატი შემოგვინახა XVII საუკუნის იტალიელი მისიონერის კასტელის ჩანახატების ალბომმა. სურათზე ჩანს, რომ საწნახელს კიბე აქვს მიდგმული, მზიდავები ამ კიბით ადიან და საწნახელში ცლიან ყურძნით სავსე გოდრებს.

ხის საწნახლის ტიპოლოგიური კლასიფიკაცია, რაც წინამდებარე სტატიაში ქვემოთ იქნება მოტანილი, ემყარება შემდეგ ნიშან-თვისებებს: ა) საწნახლის მოყვანილობა, მისი ღრუს თავისებურება. ბ) თავ-ბოლოს გამოყვანის თავისებურება და თავის შეკვრის წესი. გ) ტკბილის გამოსასვლელი ჭრილისა და ბაქანის (ინდურის) თავისებურება.

მოყვანილობის მიხედვით ერთმანეთისაგან ვასხვავებთ საწნახლის გაკუთხულ, მრგვალ და ნახევრადგაკუთხულ სახეობებს. გაკუთხულ საწნახელს აქვს სწორად, ბრტყლად გათლილი, ოდნავ დაქანებული (შიგნით შეწეული) გვერდები, რომლებიც „ძ რ ო ს თ ა ნ“ (ფსკერთან) მახვილ კუთხეებს ქმნის. ამგვარი

საწნახელი უფრო ხშირად ერთი მორიდანაა გამოთლილი: თავები, ანუ მუხლები თავისავე ხისა აქვს. თავებს მეტი სიმტკიცისათვის მუხის ან წაბლის უღლებს უკეთებენ. უღელი ხის ჩაჩჩოა, ზემოდან მოხრილი, გვერდებიდან კი სოლებით გამაგრებული (ტაბ. XXVII, სურ. 1—3).

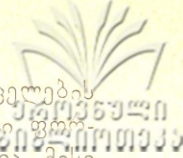
მრგვალ საწნახელს გარედან მორის მოყვანილობა აქვს შერჩენილი და მისი ღრუც მომრგვალებულია (ტაბ. XXVIII, სურ. 1). ამგვარი საწნახელი უფრო ხშირად „თ ა ვ გ ა მ ო ყ ე ნ ე ბ უ ლ ი ა“ — ბოლოებში ჩასმული აქვს მთლიანი, ანდა 2—3 ნაწილისაგან შედგენილი თავები. იშვიათად ვხვდებით, აგრეთვე, მთლიანი ხისაგან გამოთლილ „თავგამოუყენებელ“ მრგვალ საწნახელს.

თავგამოყენებული საწნახლები განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან თავისა და ბოლოს შეკვრის თავისებურებით. ცნობილია თავის შეკვრის, ანუ, როგორც იმერეთში ამბობენ, „თ ა ვ ი ს გ ა ფ ს კ ვ ნ ი ს“ ორი ძირითადი წესი: თავის შიგნიდან გამოყენებისა და თავის ზემოდან ჩადგმის წესი. ამ ნიშნის მიხედვით შეიძლება გამოიყოს საწნახლის ორი სახეობა: 1. შიგნიდან თავგამოყენებული; 2. ზემოდან თავჩამოდგმული [1].

შიგნიდან თავგამოყენებული საწნახელი დამოწმებულია გურიაში, სადაც ის ცნობილია „თავგამოდებული“, აგრეთვე, „როგოგამოყენებული“ საწნახლის სახელით. როგოგამოყენებულ საწნახელს წინა ნაწილი, ე. წ. როგო, შიგნიდან აქვს მორგებული საგანგებოდ გაკეთებულ საფეხურის მაგვარ ამონაჭერზე. როგოს გასამაგრებლად მის ნაპირებს ტკბილში აზელილი ნაცრით ლესავენ. ზოგჯერ მიმართავენ კანაფის მეშვეობით როგოს დამატებით გამაგრების ხერხს. როგოს შუა ადგილას გახვრეტენ და კანაფს გაუყრიან. კანაფს ერთ ბოლოზე მოაბამენ ჩხირს, რომელიც შიგნიდან არის გამოდებული როგოზე, კანაფის მეორე ბოლოზე გამობმულია ჯოხი, რომელიც გარედან ებჯინება საწნახელს [2].

ზემოდან თავჩადგმული საწნახლის ბოლოები, ჩვეულებრივ სამი ნაწილისაგანაა შედგენილი. ორი ნაპირის ფიცარია, ნახევარწრისებური ფორმისა, დასავლეთ საქართველოში ფალანგებად წოდებული, მესამე კი — მათ შორის ჩაჭედილი ვიწრო სოლისებური საჭექი ანუ „შუანა საფსკრავი“. აღმოსავლეთ საქართველოში სატიხრავ ფიცრებს სართაულები ეწოდება (3). შუბლები გარედან ვიწრო ლატანით (ხმალა) მაგრდება. „საფსკრავი“ რომ არ მოირყას, მჭიდროდ იჯდეს საწნახლის თავსა და ბოლოში, მას კარგად გამომშრალ ხისაგან აკეთებენ. ამისათვის გამოიყენება ცაცხვის ხე (იმერეთი, რაჭა), აგრეთვე წაბლი (სამეგრელო).

გაკუთხული საწნახელი გავრცელებულია ქართლ-კახეთსა და ზემო იმერეთში. მრგვალი საწნახლის ინტენსიური გავრცელების არეალი მოიცავს გურია-სამეგრელოს, რაჭა-ლეჩხუმს და ქვემო იმერეთს. სადემარკაციო ხაზი მათ შორის შუა იმერეთზე გადის. ამასთან აღსანიშნავია, რომ თითოეული ამ ტიპის გავრცელების არეში ალაგ-ალაგ შეინიშნება მეორე ტიპის სპორადული გავრცელება; სახელდობრ: **მრგვალი საწნახლისა** — უპირატესად იმერეთის მოსაზღვრე შიდა ქართლის დასავლეთ რაიონებში, ხოლო **გაკუთხული საწნახლისა** — დასავლეთ საქართველოს სამხრეთ ნაწილში (მაიაკოვსკის, ვანის რაიონები, გურია). უფრო ფართო მასშტაბით კი ამ ტიპების თანაარსებობას ადგილი აქვს ამ ძირითად არეალებს შორის მდებარე შუალედ ზოლში (შუა იმერეთი). ეს ზოლი წარმოადგენს არა მარტო ამ ორი ტიპის შეხვედრის ადგილს, არამედ,

აგრეთვე, ნახევრადგაკუთხული ე. წ. „ნაშურიანი“ საწნახლის გავრცელებას რაიონსაც (იხ. რუკა 20). ნაშურიანი საწნახელი ერთგვარი ჰიბრიდული ფორმაა, რომელსაც ორივე ტიპისათვის დამახასიათებელი ნიშნები გააჩნია. მისი კედლის ზედა ნაწილი ბრტყლად არის გათლილი, გაკუთხულია, ქვედა ნაწილი კი მრგვლად არის დატოვებული. ეს ნაწილები ისეა გაერთიანებული, რომ საწნახელს წიბო არა აქვს, წიბოს ადგილი მომრგვალებულია¹.

ნახევრადგაკუთხული საწნახელი ჩვეულებრივ მაშინ ითლება, როდესაც სასაწნახლე ხე პატარაა და მისი მოცულობის მაქსიმალურად გამოყენებით არიან დაინტერესებული. იმერელი მთხრობლებისაგან ხშირად გავიგონია: „ხე პატარა იყო და საწნახელს ნაშური² შეჰყვა, ნაშურიანი გავთალეთო“ საქმე ის არის, რომ ხის მორის გარედან გათლისას, გაკუთხვისას ღრუს მოცულობა, მისი ტევადობა საგრძნობლად მცირდება. გაკუთხულისაგან განსხვავებით, მრგვალი საწნახელი იძლევა ხის მოცულობის მაქსიმალურად გამოყენების შესაძლებლობას. ამ თვალსაზრისით თუ შევფასებთ მას, მორში ამოპობილი ჭურჭლისათვის მისი კონსტრუქცია, შეიძლება ითქვას, ოპტიმალურია. მთხრობლები აღნიშნავენ, რომ შედარებით მცირე ზომის ხისაგან შეიძლება გაითალოს მრგვალი საწნახელი, რომელიც საწნახლის ზომის მინიმალურ სტანდარტს პასუხობს, მაგრამ ამავე ზომის ხისაგან ვერ გაითლება გაკუთხული საწნახელი. გაკუთხული საწნახლის ზემოაღნიშნული ნაკლი დაძლეულია, აგრეთვე, ნაშურიან საწნახელში, რომელსაც შენარჩუნებული აქვს მრგვალი საწნახლის არსებითი ნიშანი: მისი ღრუ თითქმის სავსებით მომრგვალებულია, მრგვალ საწნახლისებურია; ზედა ნაწილის გაკუთხვა არ ახდენს არსებით გავლენას მის ტევადობაზე. ამაშია ნაშურიანი საწნახლის უპირატესობა გაკუთხულ საწნახელთან შედარებით.

შეიძლება დავსვათ კითხვა, თუკი მთელი საწნახლის მოცულობის გაზრდითაა დაინტერესებული, რატომ არ უტოვებს იგი ხეს სავსებით შორისებურ ფორმას, როგორც ეს კეთდება სამეგრელოში ან ქვემო იმერეთის რიგ რაიონებში.

ნახევრადგაკუთხული საწნახლის არსებობა ბუნებრივი ჩანს იქ, სადაც გაკუთხვის წესს მისდევენ ან მას რაიმე მიზეზის გამო უპირატესობას ანიჭებენ. მაგალითად, ზემოიმერელ მთხრობელთა შეხედულებით, „შნოვება სწორედ გაკუთხულ საწნახელს აქვს“. მრგვალი საწნახელი, მათივე დახასიათებით, „გვამიანია, დიდი, მაგრამ უშნოა“. მთლელს, რომელიც ცდილობს მორს ბრტყლად გათლილი იერი მისცეს, რამდენადაც ამის საშუალებას მისი ზომა იძლევა, ცხადია, ერთგვარ სახელმძღვანელო ნიმუშად გაკუთხული საწნახელი აქვს აღებული. ასე რომ არ ყოფილიყო, ის მრგვალ საწნახელს გათლიდა და საწნახლის ტევადობის პრობლემასაც იოლად გადაჭრიდა.

აღსანიშნავია, რომ საქართველოში გავრცელებული საწნახლის ტიპები (მრგვალი და გაკუთხული) გარკვეულ კავშირს ამჟღავნებენ ღვინის ადგილობრივ ტექნოლოგიასთან. მთხრობლები მიუთითებენ, რომ ვიწრობირიანი, მორის მოყვანილობაზე დატოვებული და შიგნიდან მომრგვალებული საწნახელი კარ-

¹ ნაშურიანი საწნახლის აღწერილობას არ შევხვედრებიართ ლიტერატურულ წყაროებსა და სარჩივო მასალებში.

² „ნაშური ხის ოთხკუთხედ გათლისას (გახერხვისას) წიბოს ადგილზე დაყოლებული სიმრგვალი“ (პ. გაჩეჩილაძე, იმერული დიალექტის სალექსიკონო მასალა, თბ., 1976).

გადაა მომარჯვებული ღვინის დასადუღებლად („საწურად გაკუთხული ჯობს, სადღურად კი — მრგვალი“). დასავლეთ საქართველოს კუთხეებში (გურია-სამეგრელო, რაჭა-ლეჩხუმი, ქვემო იმერეთი) იგი ასრულებს არამარტო ყურძნის დასაწური, არამედ, აგრეთვე, ღვინის დასადუღებელი ჭურჭლის დანიშნულებას [4].

ხის საწნახლის მნიშვნელოვან მახასიათებელს წარმოადგენს ინდურისა და ტკბილის გამოსასვლელი ჭრილის თავისებურება. ჩვენ გამოვყოთ ინდურ-სადინარის სამ ვარიანტს: 1. კახურს, 2. ქართლურ-იმერულს (რაჭულ-ლეჩხუმურს), 3. გურულ-მეგრულს.

1. კახური ნავის სადინარი წარმოადგენს ხის ან ტყავის მილს. მილი ჩამულია ხვრელში, რომელიც დატანებულია ნავის კედლის ძირში შუა ადგილას. თვით ნავს ფსკერზე გაკეთებული აქვს ღარები ტკბილის სადენად. წინიდან ფიცრის ბაქანი აქვს დაკრული ყურძნიანი გოდრების დასადგმელად [5]. გარდა ბაქნიანი ნავებისა, გვხვდება უბაქნო ნავები [6].

2. სხვაგვარად აქვთ მოწყობილი ინდური და ტკბილის სადინარი ხვრელი ქართლურ და იმერულ (რაჭულ-ლეჩხუმურ) საწნახლებს: ტკბილის გამოსასვლელი ჭრილი დატანებულია საწნახლის თავის ძირში; ხვრელიდან გამოსული ტკბილი გადმოდის საწნახლის წინ წამოშვერილ ბაქანზე — ინდურზე, რომელიც შუაში დაღარულია ტკბილის სადენად.

3. გურულ და მეგრულ საწნახლებს ინდური და ტკბილის გამოსასვლელი ხვრელი ხშირ შემთხვევაში არა აქვთ.

მრგვალი და გაკუთხული საწნახლის ტიპები საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში ინდურ-სადინარის სხვადასხვა ვარიანტს უკავშირდება. ვხვდებით გაკუთხულ საწნახელს კახურ ყაიდაზე მოწყობილი ინდურ-სადინარით, ქართლურ-იმერულ ყაიდაზე მოწყობილი ინდურ-სადინარით, უსადინრო გაკუთხულ საწნახელს (გურია); მრგვალ საწნახელს იმერულ ყაიდაზე მოწყობილი ინდურ-სადინარით (ქვემო იმერეთი, რაჭა-ლეჩხუმი), უსადინრო მრგვალ საწნახელს (იმერეთი, რაჭა, სამეგრელო). ამის საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ არ არსებობს კორელაცია საწნახლის მოყვანილობასა და ინდურ-სადინარის თავისებურებებს შორის. სამაგიეროდ შეიმჩნევა გარკვეული მიმართება ინდურ-სადინარის თავისებურებებსა და ტკბილის ფილტრაციის წესებს შორის.

ინდურ-სადინარის თითოეულ ვარიანტს ტკბილის ფილტრაციის განსაზღვრული წესი შეესატყვისება: კახურ ნავში, რომელსაც სადინარი გვერდზე აქვს დატანებული ტკბილი იფილტრება საწნახლის სიგრძეზე ჰორიზონტალურად გადებული ლასტის ან საგანგებოდ დახვრეტილი ფიცრის-ტუპკირის მეშვეობით, რომელზედაც შლიან ჩაღუნას, შალაფას ან ცოცხმაგარას [7]. იმერულ და რაჭულ საწნახლებში და ხშირ შემთხვევაში ქართლურ ნავში, რომელთაც ტკბილის სადინარი ხვრელი თავში აქვთ გაკეთებული, ფილტრაცია წარმოებს სადინართან მოთავსებული „ციცხვის“ (ლერწების კონა) დახმარებით; სამეგრელოში, სადაც უსადინრო საწნახლებია გავრცელებული, დამკვიდრებულია ტკბილის ფილტრაციის სრულიად განსხვავებული წესი: საწნახლის ბოლო ნაწილი ნედლი გვიმრით გადაიტხრება, დაწურული ტკბილი საწნახლის დაბალ ნაწილში გროვდება (საწნახელი ოდნავ დაქანებით დგას ხის „ძეკვებზე“), საიდანაც ხირკეთი (ყელიანი გოგრისაგან დამზადებული ჭურჭელი) კოკაში გადაასხამენ, იქედან კი ლავგანში გადაიტანენ.

ხის საწნახლის ტიპოლოგია საბოლოოდ შემდეგ სახეს იღებს: ჩვენ გამოვყოფთ 1. გაკუთხულ საწნახელს მისი სამი ვარიანტული სახესხვაობით: ა) ხური ნავი გვერდზე დატანებული სადინრით. ბ. ქართლურ-ზემოიმერული საწნახელი თავში დატანებული ხვრელით, გ. გაკუთხული უსადინრო საწნახელი (ე. წ. ქანური საწნახელი გურიაში). 2. ნახევრადგაკუთხულ საწნახელს თავში დატანებული ხვრელით. 3. მრგვალ საწნახელს შემდეგი ვარიანტული სახესხვაობებით: ა. თავგამოუყენებელი უსადინარო საწნახელი. ბ. თავგამოუყენებელი საწნახელი თავში დატანებული ხვრელით. გ. ზემოდან თავჩადგმული საწნახელი. დ. შიგნიდან თავგამოყენებული (როგოგამოყენებული) უსადინარო საწნახელი.

თუ ერთმანეთისაგან გეოგრაფიულად მაქსიმალურად დაშორებულ რეგიონებში, კახეთსა და გურია-სამეგრელოში გავრცელებულ საწნახლის ტიპებს ზემოგანხილული ნიშნების მიხედვით ერთმანეთს შევადარებთ, მათ შორის არსებით სხვაობას აღმოვაჩინებთ. კახური ნავი ხშირად გაკუთხულია, ტკბილის სადინარი ხვრელი გვერდზე აქვს დატანებული და ბაქანიც გვერდზე აქვს მოდგმული. ამასთან, ჩვეულებრივ, მთლიანი მორისაგან ითლება. გურია-სამეგრელოში გავრცელებული საწნახლები მრგვალია თავგამოყენებული, ტკბილის გამოსასვლელი ხვრელი და ინდური ხშირად სულაც არა აქვთ. თუ მხოლოდ გურიით შემოვიფარგლებით, თავის შეკვრის სპეციფიკურ, მრგვალი საწნახლისათვის დამახასიათებელ წესსაც დავადასტურებთ (როგოგამოყენებული საწნახელი), ნაწილობრივ განსხვავებულია ხსენებულ კუთხეებში დამკვიდრებული საწნახლების ფუნქცია — ყურძნის დაწურვა კახეთში, დაწურვა და ღვინის დადღეობა გურია-სამეგრელოში.

გავაფართოვოთ ჩვენ მიერ მოხაზული არეალები, ისე რომ მათ შორის წყალგამყოფი ხაზი შუა იმერეთზე გავიდეს, ე. ი. დასავლეთის არეალში შევიყვანოთ რაჭა-ლეჩხუმი და ქვემო იმერეთი, ამ ზოლში აღმოვაჩინებთ მრგვალი საწნახლის სახეობას, რომელსაც ტკბილის სადინარი ხვრელი და ინდური თავში აქვს გაკეთებული, ხოლო აღმოსავლეთით, მის შომიჯნავე არეში (ზემო იმერეთი, ქართლი), გაკუთხული საწნახლის სახეობას, რომელსაც ინდური და ტკბილის გამოსასვლელი ჭრილი ზუსტად ასევე აქვს მოწყობილი.

მამსადაძამე, ერთმანეთისაგან მაქსიმალურად დაშორებულ არეებში გვაქვს მრგვალი და გაკუთხული საწნახლის მაქსიმალურად განსხვავებული ვარიანტები, ხოლო მათ შორის მდებარე ვრცელ ტერიტორიაზე ამ ძირითადი ტიპების ისეთი სახესხვაობანი, რომლებიც ინარჩუნებენ რა ზოგიერთ განმასხვავებელ ნიშანს, საერთო ნიშან-თვისებებსაც ამჟღავნებენ. კერძოდ, ერთი მხრივ მრგვალი საწნახლის იმ ძირითად ტიპს, რომელიც რაჭა-ლეჩხუმსა და ქვემო იმერეთშია გავრცელებული, და, მეორე მხრივ, გაკუთხული საწნახლის ტიპს, რომელსაც ზემო იმერეთში და ქართლში ვადასტურებთ, მიუხედავად არსებითი სხვაობისა (მოყვანილობა, ფუნქცია) აქვთ საერთო ნიშანი — თავთან გაკეთებული ინდური და თავშივე დატანებული ტკბილის გამოსასვლელი ხვრელი.

საწნახლის გათლა. ხის საწნახლებს უპირატესად ხელმარჯვე გლეხები თლიდნენ, ოღონდ თავებს ჩასასმელად და საწნახლის საბოლოოდ დასამუშავებლად ოსტატს — „მესაწნახლეს“ ქირაობდნენ. იყიდებოდა აგრეთვე ოსტატების მიერ დამზადებული საწნახლებიც.

საწნახლის დამზადების პროცესი რამდენიმე საფეხურს შეიცავს: 1. ხის შერჩევა, 2. ხის მოჭრა და პირველადი დამუშავება (გამოკოპიტება), 3. გათლა.

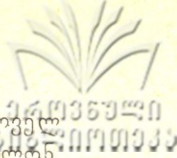
ტყეში სასაწნახლე ხის მოსაჭრელად ჩვეულებრივ რამდენიმე კაცი წავიდოდა ხოლმე. ოსტატის მონაწილეობა პირველ ეტაპზე სავალდებულო არ იყო, მაგრამ შეამხანაგებულთა შორის ერთი მაინც უნდა ყოფილიყო „ამლარავი“, მესაწნახლეობაში მეტ-ნაკლებად გამოცდილი პირი, რომელმაც ზომების აღება და „ლარის დაკვრა“ იცოდა და ნაკლებად გამოცდილ მეზობელს დახმარებას გაუწევდა. ასე რომ, სამუშაო ხშირად რამდენიმე კაცს შორის იყო განაწილებული: „საჯაფო საქმეს“ თვით პატრონი ასრულებდა, აზომვას და ლარების დაკვრას უფრო გამოცდილ მეზობელს ან ნათესავს აკისრებდნენ, ყველაზე უფრო რთულ საქმეს — „შეყელვას“ და წმინდად გათლას კი — ოსტატს.

სასაწნახლე ხის მოჭრა უპირატესად შემოდგომაზე და ზამთარში სცოდნიათ. მთხრობელთა მითითებით აპრილის თვიდან აგვისტომდე ხის მოჭრა მიზანშეწონილი არ არის. „ლოპობის დროს ხე ჩერჩეტია, კანი ძვრება, წვენი სდის“. ვისაც ეჩქარებოდა საწნახლის გათლა, ხის მოსაჭრელად ზაფხულის ბოლოს მიდიოდა. „ნამარიბებს“ როცა „ლოპობის დრო“ გასულია, ხე უკვე შეიძლება მოიჭრას, მაგრამ საუკეთესო დროთ შემოდგომის მიწურული და ზამთრის თვეები ითვლებოდა. მთხრობლის სიტყვით, „ხე იმ დროს არა მართო შეკანულია და დამწიფებულია, არამედ კარგად მოშუშებულიც“.

სასაწნახლედ ცდილობდნენ შეერჩიათ უზადო ხე, სწორი („ტოლოკა“) ან სულ ოდნავ მოხრილი, ამასთან „კვერცხივით მრგვალი“ ან ოდნავ ბრტყელი. თუ ძალზე „დიდი იყო ხე, ამჯობინებდნენ მის გათლას სიბრტყეზე, რათა მწურავი არ ჩამალულიყო საწნახელში. სასაწნახლედ სასურველია შეირჩეს „ლატა ხე“, რომელსაც რამდენიმე არშინის გაყოლებით როკი არა აქვს. საწნახლისათვის უვარგისია დეფორმირებული „უგვერდულა“ ხე, რომელსაც „გვერდს ვერ უნახავ, ვერ გაასწორებ, ბევრს მოათლი და აღარაფერი შეგრჩება“. თუ ხეს რაიმე ზადი აღმოაჩნდა (ფოტორი, ტლუჯი, რვილი) ცდილობენ ეს ადგილი ამოსაბობ მხარეს მოაქციონ. აღსანიშნავია, რომ სასაწნახლე ხის უფრო მკაცრად შერჩევა ხდებოდა იქ, სადაც გაკუთხულ საწნახელს ხმარობდნენ (აღმ. საქართველო, ზემო იმერეთი). საქმე ის არის, რომ გაკუთხული საწნახელი უფრო ხშირად მთლიანი მორისაგან ითლებოდა „თავგამოუყენებლად“, ამიტომ ღრუიანი ხე მისთვის გამოუსადეგარი იყო. მრგვალი თავგამოყენებული საწნახლების სათლელად კი ამგვარი ხე ფართოდ გამოიყენებოდა. ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ ქართლელები და ზემო იმერლები სასაწნახლედ სავსებით საღ, ტანმრთელ ხეებს ეტანებოდნენ, ქვემოიმერლები კი ღრუიანი ხეებითაც იოლად გადიოდნენ ფონს. ღრუს არსებობა ხის თავსა თუ ბოლოში არ ქმნის მათთვის დაბრკოლებას, რადგანაც დეფექტიანი ნაწილი შეიძლება ამოიკვეთოს და სატიხრავი ფიცრები ჩაისვას.

საწნახლისათვის ყველაზე უფრო შესაფერ ჯიშად ითვლება ცაცხვი, რომელიც იოლად სათლელი „ნაქსოვი“ და სუფთა ხეა და, რაც მთავარია, დაზარვა-დააბობა არ იცის. უფრო იშვიათად იყენებდნენ წაბლს. წაბლი მაგარი ჯიშია, მაგრამ ადვილად იზზარება.

ხის მოჭრისას სავალდებულოდ ითვლებოდა მთვარის ფაზების გათვალისწინება. მთხრობელთა მითითებით, „ხე რომ არ დარკილოს, კარგ მთვარეზე უნ-

და მოიჭრას“ (ასეთად მიჩნეულია „გამოხუთშაბათებული მთვარე“) ან ყოველ შემთხვევაში ხეს „კარგ მთვარეზე“ რამდენიმე ნაფოტი მაინც უნდა აათავსონ.

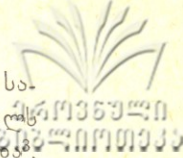
ხის მოსაჭრელად გრძელტარიან ნაჯახს იყენებდნენ. სანამ საწნახლის გათლას შეუდგებოდნენ, მოჭრილი ხე უნდა დაიმოროს. თუ ხე ძნელად მისადგომ ადგილზეა მოჭრილი, მას ბოგირს მოუწყობენ“. მიწაზე დადებული „გლანების“ (პალოების) მეშვეობით ხეს სასურველ ადგილზე მიაგორებენ. აქ ხე აიზომება და ბოლოში ბირდაბირით გადაიხერხება || გადაიმორება. გადამორილი ხე, უკვე გამზადებულია გასათლელად. თუ ხე ვაკეზეა, მას „დაბაჯგავენ“ — ბაჯგებით გაამაგრებენ. თუ ფერდობია — ხეს ხარაჩოს გაუკეთებენ: საგანგებოდ დასობილ ორკაბა ბაჯგებზე დებენ ძელს, რომელზედაც პალოებს დაალაგებენ. ამგვარად მოწყობილ ხარაჩოზე ანუ ლოგინზე შეაგორებენ ხეს, ზღზათი გაასწორებენ და გათლას შეუდგებიან.

საწნახლის გათლას პირის დაჭრით იწყებენ. მორს ზემოდან ცულოთ გააბრტყელებენ. ამის შემდეგ ხე უნდა დაილაროს — მას ნახშირში ამოვლებულ ლარს დაკრავენ. საწნახელი, ჩვეულებრივ, ოთხ ლარში ითლება, ორი — გვერდის ანუ „ნაპირის ლარია“, ორიც — შიგნითა ანუ „ამოსაპობი ლარი“. კედლების გასასწორებლად ზოგჯერ დამატებით „საწმინდო ლარის“ დაკრავაც უხდებათ. კედლების სისქე ჩვეულებრივ 2 გოჯია. იგი განისაზღვრება შიგნითა და გარეთა ლარებს შორის დატოვებული მანძილით, ხოლო საწნახლის „გულის“ (ყურძნის ჩასაყრელი ღრუს) სიგანე დამოკიდებულია შიგნითა ლარებს შორის დატოვებულ მანძილზე. გურული მასალების მიხედვით საწნახლის პირის (ანუ გულის) სიგანე 7—10 „ვერშოკი“ უნდა დაეჭირათ [8]. მას შემდეგ რაც საწნახელს პირს დააჭრიან, მის შიგნიდან გამზადებას — გულის ამოჩხვას შეუდგებიან. ამოჩხვას გრძელტარიანი ნაჯახით იწყებენ. თავდაპირველად „ნაჯახის საბრუნავს“ ამოაპობენ. მოპყვებიან საწნახლის თავიდან და ბოლომდე ჩავლენ. ნაჯახს ყოველ 2-3 გოჯში უჭდობენ და ბელიშები (ნაპობი) ამოაქვთ. ერთ პირს რომ ამოიღებენ, მეორე ბოლოდან წამოვლენ და ა. შ. 4-5 გოჯის სიღრმემდე გრძელტარიანი ნაჯახით მუშაობენ, უფრო ღრმად კი, სადაც ამგვარი ნაჯახი ძნელი მოსახმარია, მოკლეტარიან ხებრუნდს იყენებენ (ნაჯახს ტარს გამოუტყვიან, მოკლე მოხრილ ტარს დააგებენ). ხებრუნდით რამდენიმე პირი ამოიღება. რაც უფრო უახლოვდება მთლელი ძროს მით უფრო მეტად ფრთხილობს, რომ საწნახელი ზედმეტად არ ამოაპოს. განსაკუთრებული სიფრთხილეა საჭირო, როდესაც ეჩოთი საწნახლის წმინდად გათლას შეუდგებიან. ეს სამუშაო ჩვეულებრივ, სახლში სრულდება.

„გამოკობიტებულ“ საწნახელს 2-3 კვირით პირქვე დამხობილს ტოვებდნენ. რომ გამოშრებოდა გამჩატებოდა, სახლში წამოიღებდნენ.

საქართველოს მთაგორიანი რელიეფის პირობებში დიდი საწნახლის გადატანა მნიშვნელოვან სიძნელეებთან იყო დაკავშირებული. იგი მოითხოვდა სრულფასოვან პირუტყვს და საკმაო რაოდენობით დამხმარე ძალას. თუ ხის დამუშავების ადგილიდან შეიძლებოდა საზიდის გამოყენება, საწნახლის წამოღებაში რამდენიმე კაცი მონაწილეობდა. წინააღმდეგ შემთხვევაში კი უხდებოდათ ნადის (მეშველის) შეწვევა, რომელშიაც 20—25 კაცი მონაწილეობდა.

პირველყოვლისა, საწნახელი „სახაროზე“ (სახარო გზაზე) უნდა გამოეტანათ, სადაც პირუტყვის გამოყენების საშუალება მიეცემოდათ. ძნელად მისად-

გომი ადგილიდან საწნახელი „საგორავების“ დახმარებით გამოჰქონდათ. სადაც საგორავებს ვერ იხმარდნენ — მხრით „კაცობრ გამოჰქონდათ“. საწნახელს გარდიგარდმო კეტებს დააკრავდნენ და რამდენიმე კაცი მხრით შეუდგებოდნენ. ზოგჯერ უხდებოდათ საწნახლის თავდაღმართზე დაცურება. საწნახლის ძროზე ჯარჯის კონას დააკრავდნენ და ისე გადმოუშვებდნენ „საშეავეში“.

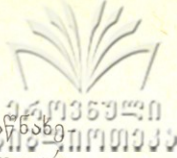
სახაროზე მიტანილი საწნახლის წასაღებად გამოიყენებოდა როგორც ბორბლიანი, ისე უბორბლო საზიდი. მორჩილი საწნახელი ხელნა ურმით გადაჰქონდათ. დიდი საწნახელი გადაჰქონდათ დაბალი გოგორათვლიანი ურმით — გოგრაჰათი. ხშირ შემთხვევაში მას ფრჩხილებით ანუ ლაშქინის დახმარებით ეზიდებოდნენ. ფრჩხილებს საწნახლის საფრჩხილეში ამოუყრიდნენ და ჯაჭვით ან წყნელით უღელზე დაამკვრებდნენ. კლდე-ღრეში და მოსახვევებში „მ ე კ ე ტ უ რ ი“ (კეტებით შეიარაღებული კაცები) ეხმარებოდნენ. კეტს ტვირთს ამოადებდნენ და ისე გადაჰქონდათ. თრევით წამოღების დროს საწნახელს ძირი რომ არ გაცვდომოდა, გამოკობიტებისას მას ბოლოზე მომსხო მომრგვალებულ ნაწილს ე. წ. სათრევს || სახოხილოს || დუმას უტოვებდნენ, რომელიც შემდეგ მოითლებოდა. სახლში მოტანილი საწნახელი უნდა წმინდად გაითალოს. მთელი საწნახელში ჯდება და ძროს ეჩოთი თლის. ინდურს რომ მიუახლოვდება დაჩოქილი მუშაობს, თან დროდადრო ძროს სისქეს ზომავს, რომ „ფსკერმა არ მოატყუოს; ეჩომ გვერდზე არ გაიხედოს, ან ძროში არ გავარდეს“.

ღვინდა ხაზი გაუჟსვათ არსებით სხვაობას, რაც მრგვალი და გაკუთხული საწნახლის გათლის წესებში შეიმჩნევა და რაც მათი განსხვავებული ფორმით არის შეპირობებული. მრგვალი საწნახელი ხის ნაზარდის გაყოლებით ითლება და საბოლოოდ „ერთი წლის ქსოვილის გაყოლებაზე უნდა დადგეს“. ეს კარგად ჩანს გურული და რაჭული მასალების მიხედვით [9]. გაკუთხული ბრტყელი საწნახლის გათლისას ამ წესის დაცვა შეუძლებელია. გაკუთხულ საწნახელს ბრტყლად ჩაჭრა ჭირდება და მისი ღრუს მოყვანილობა ხის ნაზარდს არ მიჰყვება.

ყველაზე უფრო რთულ საქმედ საწნახლის კეთებისას ითვლება თავების ჩასმა (დატიხვრა — რაჭა; ყონთა — სამეგრელო). ჯერ საინდურე ადგილი ჩაიხერხება, შემდეგ თავების ჩასამელ ღარს თევით ამოჭრიან, საწნახელს შუბლს გაუჭრიან და სატიხრავ ფიცრებს (ფალანგებს) ჩასვამენ ღარში. შუაში სოლისებურ საჭექს ჩაჭედვენ. ფალანგებს ე. წ. ყალიბის (შაბლონის) მეშვეობით ჭრიან, რომელსაც წინასწარ მოარგებენ საწნახლის კედლებს.

ხის საწნახელი ქართულ წერილობით ძეგლებში პირველად ნიკორწმინდის სიგელში (XI ს.) მოიხსენება. უფრო ადრეული ხანის ძეგლებში ტერმინი საწნახელი აღნიშნავს როგორც ყურძნის დასაწურ ჭურჭელს, ისე ზეთის გამოსახდელ ჭურჭელს თუ ხელსაწყოს. ამასთან, ზოგჯერ ნათელი არ არის რა მასალისაგან დამზადებულ საწნახელთან გვაქვს საქმე [10]. ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ საქართველოში, მევენახეობა-მელვინეობის უძველესი ტრადიციების ქვე-

³ ზემო გურიის მასალების მიხედვით „ტყიდან გამოსატან საწნახელზე სიგრძივ დაკრულ კეტს ელესაი ეწოდებოდა“. ელესაი გურიასა და აჭარაში საგუნდო სიმღერაა, რომელსაც კოლექტიურად შესასრულებელი საშუაოენის (მძიმე ტვირთის ხელით აწევა, გადატანა) დროს მღეროდნენ იხ. მ. გ ე გ ე შ ი ძ ე, ხის იარაღ-ჭურჭელი დასავლეთ საქართველოდან, 11 მმ ტ. XIX—B, 1956, გვ. 133; ე. შ ა რ ა შ ე ნ ი ძ ე, გურული ლექსიკონი. ქართველურ ენათა ლექსიკა. I, თბ., 1938.

ყანაში, რომელსაც ხე-ტყის მნიშვნელოვანი რესურსები გააჩნდა, ხის საწნახელი ადრეულ ხანაშივე იქნებოდა გამოყენებული. ამაზე მიუთითებს ისეთი არქეოლოგიური მარნების არსებობა, სადაც ნახულია დიდი ქვევრები, ხოლო ქვის საწნახლები აღმოჩენილი არ არის [11].

XIX საუკუნისა და უფრო ადრეული ხანის მონაცემების მიხედვით, არამც თუ არ შეიძლება ხის საწნახლის ცალკეული ტიპების გავრცელების არეების თუნდაც მიახლოებით მოხაზვა, არამედ საერთოდ არ მოგვეპოვება საწნახლების ისეთი აღწერილობა, რომელიც მათი ტიპოლოგიის დადგენის საშუალებას მოგვცემდა.

თუ მივიღებთ, რომ საწნახლის ტიპების გავრცელების აწინდელი სურათი რამდენადმე შეცვლილი სახით უფრო ადრეულ ვითარებას ასახავს, მაშინ მასზე დაყრდნობით შეიძლება წამოვაცენოთ ზოგიერთი ვარაუდი.

ჩვენი აზრით, მრგვალი საწნახელი შეიძლება დასავლეთ საქართველოსათვის, ხოლო გაკუთხული საწნახელი აღმოსავლეთ საქართველოსათვის დამახასიათებელ ელემენტად მივიჩნიოთ. მრგვალი საწნახლის გავრცელება აღმოსავლეთ საქართველოში უნდა იყოს შედარებით გვიანდელი მოვლენა. ამის სასარგებლოდ ლაპარაკობს აღმოსავლეთ საქართველოში მისი გავრცელების თავისებურება: შედარებით უფრო ხშირი — იმერეთის მოსაზღვრე ან მის მახლობელ რაიონებში (ხაშური, ქარელი) და უფრო იშვიათი — დასავლეთ საქართველოდან დაცილებულ რეგიონებში (ქართლის აღმოსავლეთი ნაწილი, კახეთი). შესაძლებელია გაკუთხული საწნახლის გავრცელების ადრინდელ ვრცელ რეგიონს, გარდა აღმოსავლეთ საქართველოსი, წარმოადგენდეს სამხრეთი საქართველო. უფრო თამამად ეს შეიძლება ვამტკიცოთ მესხეთის შესახებ, სადაც გაკუთხული საწნახელი ზოგ სოფელში ამჟამად არ წარმოადგენს დიდ იშვიათობას. მეტი სიფრთხილით ამგვარი ვარაუდი შეიძლება წამოვაცენოთ საქართველოს აწინდელ საზღვრებს მიღმა მდებარე ძველი ქართული პროვინციების მიმართ. ამის საფუძველს გვაძლევს: 1. გაკუთხული საწნახლის გავრცელება დასავლეთ საქართველოს მთელ სამხრეთ ზოლში (მაიაკოვსკი, ვანის რაიონები, გურია). ბუნებრივია დავუშვათ, რომ ეს ზოლი კიდევ უფრო სამხრეთით მდებარე ისეთი რეგიონის გაგრძელებას წარმოადგენს, რომელიც ოდესღაც გაკუთხული საწნახლის ინტენსიური გავრცელებით ხასიათდებოდა. 2. ამაზე მიგვანიშნებს აგრეთვე, გურიაში დამოწმებული გაკუთხული უსადინარო საწნახლის ადგილობრივი სახელწოდება — ჭანური საწნახელი.

ქვიტკირის საწნახელი. ქვიტკირის საწნახელი, როგორც ვთქვით, უპირატესად აღმოსავლეთ საქართველოს რაიონებშია გავრცელებული, სადაც ისინი ხშირად დახურულ მარნებშია მოთავსებული. ჩვეულებრივ, საწნახელი მარანზეა ხოლმე მიშენებული, მარნის კედლები გამოყენებულია საწნახლის კედლებად, ხოლო თვით საწნახელს ორი კედელი აქვს ამოყვანილი. არც თუ იშვიათად ვხვდებით აგრეთვე ვენახში განცალკევებით მდგარ ქვიტკირის საწნახელს, რომელიც ღია ცის ქვეშ იმყოფება, ზოგჯერ კი მსუბუქ ნაგებობაშია (თივით ან წალმით წახურული ქოხი თუ ფარდული) მოთავსებული. ამგვარ საწნახლებს იხსენიებს ყონდურელოვი ქართლის მევენახეობა-მეღვინეობისადმი მიძღვნილ თავის ნარკვევში (გასული საუკუნის მიწურული) [12]. ცნობილია, რომ სახლკარისაგან და მარნისაგან დიდი მანძილით დაშორებულ ვენახებში ყურძენი ად-

გილზევე იწურებოდა და ტკბილი მარანში ურმით გადაჰქონდათ. რიგ კუბურებში (ქართლ-კახეთი, რაჭა) ტკბილის გადასატან ჭურჭლად გამოიყენებოდა მოლ კუპრავი თხიერი (ქემული). ვენახებში ეულად მდგარი ქვიტკირის საწნახლების არსებობა გვიანფოდალური ხანისა და უფრო ადრეული ეპოქის არქეოლოგიური მასალებითაც დასტურდება. სპეციალისტები ფიქრობენ, რომ ვენახში ყურძნის დაწურვა და ტკბილის სახით მისი წაღება საშუალებას აძლევდა მეურნეს თავიდან აეცილებინა ტრანსპორტირების დროს ყურძნის დაზიანება და აგრეთვე მისი დაწურვის დაყოვნება, რაც, როგორც ცნობილია, ღვინის ხარისხის გაუარესებას იწვევს [13].

აღმ. საქართველოში გავრცელებული საწნახლები ხშირად ორგანოფილებიანია (შუაში კედლითაა გადატიხრული). ერთი განყოფილება წითელი, ზოლო მეორე—თეთრი ყურძნის საწურავადაა განკუთვნილი [14]. ტკბილის სადინარი ხშირ შემთხვევაში შუა-წელში აქვს გაკეთებული და დაქანება ორივე ბოლოდან იწყება. საწნახელს წინ ბაქანი აქვს მიშენებული, რომლებიც გოდრების დასადგმელად გამოიყენება. ძირში მრგვალი მილი აქვს დატანებული, რომელიც წინ ბაქანში გამოდის.

დასავლეთ საქართველოში გავრცელებულ ქვიტკირის საწნახლებს ტკბილის სადინარი, უპირატესად, თავში აქვთ გაკეთებული.

ქვიტკირის საწნახლებს ადგილობრივი ხელოსნები — კალატოზები ამენებდნენ. სამენ მასალად გამოიყენებოდა რიყის ქვა, ფილაქვის ნატეხები. გასამაგრებლად — კირხსნარი და დულაბი.

ამენების პროცესი კახეთის ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით შემდეგნაირად წარმოგვიდგება: საწნახლის საძირკველში ჩაასხამდნენ დულაბს. შემდეგ ქვებს ჩააწყობდნენ, ზედ კირქვიშას გადალესავდნენ, ზედაპირს შიმშით გაუსწორებდნენ და კედლების ამოყვანას შეუდგებოდნენ: ქვას რამდენიმე პირად აწყობდნენ, ქვებს შორის დარჩენილ ცარიელ ადგილს ხიჭით ავსებდნენ, თითოეული პირის ამოყვანის შემდეგ ზედაპირს ქაფჩით ლესავდნენ. ამენებული საწნახლის შიდა პირი საბოლოოდ კირქვიშით გაილესებოდა. კირქვიშას მარნის წინ გამართულ „ქვიშის კალოზე“ ამზადებდნენ. კალოზე ცხავში გაცხავებულ კირს დაყრიდნენ, ზედ წყალს დაასხამდნენ და ქვიშას აურევდნენ [15]. ძველად, როგორც ჩანს, საწნახლის გასაღესად რძე (ან რძით განზავებული ხსნარი) უხმარიათ, რასაც ქართლში ჩაწერილი ლექსის შემდეგი ნაწყვეტი მოწმობს: „თავს საწნახელი დამადგი, პირი მოუღესე რძითო“ [16].

ქვის საწნახელი. გასულ საუკუნეში მეღვინე ლ. ჯორჯაძე, აღნიშნავდა რა ქვიტკირის საწნახლის ზოგიერთ ნაკლს, მასთან შედარებით უპირატესობას თლილი ქვით ნაშენ საწნახელს ანიჭებდა. ლ. ჯორჯაძის მტკიცებით, ქვიტკირის საწნახელი „პირველ დაწურვაში“ გემოს აძლევს ყურძნის წვენს; გარდა ამისა, კირი, რომლითაც ილესება საწნახელი, მავნებელია ღვინისათვის [17]. თლილი ქვით ნაშენი საწნახელი, როგორც გასული საუკუნის მასალებიდან ჩანს, გავრცელებული ყოფილა ქართლში, კერძოდ დუშეთის მაზრაში, სადაც მას ზოგიერთი შეძლებული მეურნე იყენებდა [18].

ეთნოგრაფიულ ყოფაში დამოწმებული ქვის საწნახლები უპირატესად მონოლითისაგანაა დამზადებული. იშვიათად ვხვდებით ნაწილებისაგან შედგენილ ქვის საწნახელს, რომლის ძირი და კედლები ცალკე ნაჭრებისაგანაა გაკე-

თებულო. ქვის საწნახელი ხშირ შემთხვევაში ქვიტკირისაზე უფრო მდიდარი მისი ძირი ფორმით კვადრატს უახლოვდება (ტაბ. XXVIII, სურ. 3).

ქვის საწნახლებს ხელოსნები — ქვის მთლელები თლიდნენ.

ქვის საწნახლები ფართოდ იყო გავრცელებული აღმოსავლეთ საქართველოში — ქართლში, კახეთსა და ქიზიყში. დასავლეთ საქართველოში გვხვდება ძირითადად იმერეთში (ოკრიბა).

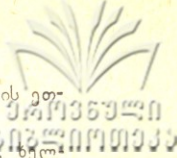
საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი უძველესი ქვის საწნახლები ადრეელინისტური ხანით (ძვ. წ. IV—III სს.) თარიღდება. ისინი კლდეშია ნაკვეთი. თითოეულს, გარდა ყურძნის დასაწური მოედნისა, აქვს ტკბილის მოსაკავებელი აუზი, რომელიც ძირითად განყოფილებასთან კლდეშივე ამოკვეთილი სადინართაა დაკავშირებული [19].

შუაფეოდალურ ხანაში საქართველოს ტერიტორიაზე ვრცელდება ქვიტკირის საწნახელი, რომელსაც ხის საწნახლის მსგავსად წაგრძელებული ფორმა აქვს. ამ დროისათვის სახე იცვალა კლდეში ნაკვეთმა საწნახელმაც, რომელიც აღნაგობის მხრივ სიახლოვეს ამქლავნებს თავის თანადროულ ქვიტკირის საწნახელთან. ფეოდალური ხანის როგორც კლდეში ნაკვეთ, ისე ქვიტკირის საწნახლებს არ გააჩნიათ ტკბილის მოსაკავებელი რეზერვუარი, რაც დამახასიათებელი იყო ადრეული ხანის საწნახლებისათვის. რეზერვუარის დანიშნულებას ასრულებს საგანგებო ჭურჭელი — თადარი [20].

ქვიტკირის საწნახლის შემოაღნიშნულმა ტიპმა ფართო გავრცელება ჰპოვა გვიანფეოდალურ ხანაში და ეთნოგრაფიულ ყოფაშიც ბოლო დრომდე შემორჩა.

ლიტერატურა

1. მ. გეგეშიძე, ხის იარაღ-ჭურჭელი დასავლეთ საქართველოდან, სსმ, ტ. XIX B, 1956, გვ. 135.
2. მ. გეგეშიძე, დასახ. ნაშრ.
3. ა. ლეკიაშვილი, მეღვინეობა კახეთში, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, ტ. XX, 1960, გვ. 66.
4. ლ. გაბუნია, ღვინის დაყენების ხალხური წესები იმერეთში, მას. საქ., ეთნ. XV, 1970, გვ. 112; ა. ლეკიაშვილი, საწნახელი ძველის მეგობარი 1968, №16, გვ. 54.
5. ა. ლეკიაშვილი, მეღვინეობა კახეთში, დასახ. ნაშრ., გვ. 66; ჯ. რუხაძე, ა. ლეკიაშვილი, ი. ჭყონია, სოფელი აკურა, თბ., 1964, გვ. 154.
6. ი. ნანობაშვილი, ვაზის ძველი კულტურა ქიზიყში, თბ., 1963, გვ. 120.
7. ა. ლეკიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 69.
8. მ. გეგეშიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 137.
9. მ. გეგეშიძე, დასახ. ნაშრ.; ლ. ფრუიძე, მევენახეობა და მეღვინეობა საქართველოში, რაჭა, თბ., 1974.
10. ივ. ჯავახიშვილი, მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, წ. 1, თბ., 1964, გვ. 27-28.
11. ა. ბოხოჩაძე, მევენახეობა-მეღვინეობა ძველ საქართველოში არქეოლოგიური მასალების მიხედვით, თბ., 1973, გვ. 99.
12. П. Г. Капдуларов, Очерк виноградарства и виноделия в Карталинии, ССВВК, VIII, 1897.
13. რ. რამიშვილი, ჯიღსრის ნამოსახლარი და მლაშეების გორის მარანი, ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, III თბ., 1974, გვ. 146-147.
14. ჯ. სონღულაშვილი, საქართველოს მევენახეობა-მეღვინეობის ისტორიისათვის, II, თბ., 1974, გვ. 146.
15. ა. ლეკიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 66.

16. ს. ბ ე დ უ კ ა ძ ე, კირის დამზადება და მისი გამოყენება მშენებლობაში (ქართლის ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით), სსმ XX — B, 1959, გვ. 267.
17. ლ. ჯ ო რ ჯ ა ძ ე, მევენახეობა და ღვინის დაყენება. კეთება და გაუმჯობესება, სსრ მძღვენელობისათვის კახური ღვინის მაცენებლებისა, ტფ., 1876.
18. П. Г. Капдуралов, დასახ. ნაშრ.
19. დ. ხ ა ხ უ ტ ა ი შ ვ ი ლ ი, ახალი მასალები ელენისტური ხანის ქართლის ქალაქების მეურნეობის ისტორიისათვის, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების მოამბე, II, 1963, გვ. 119.
20. ა. ბ ო ხ ი ა ძ ე, დასახ. ნაშრ.

ანდრო ლეკიაშვილი

მარანი

ტერმინი მარანი

1. მეღვინეობისათვის განკუთვნილ სამეურნეო ნაგებობას მთელ საქართველოში ერთი და იგივე სახელი — **მარანი** ეწოდება, ეს ზოგად-ქართული ტერმინია და ამავე ფორმითაა წარმოდგენილი მეგრულსა და სვანურ ენებშიც. ტერმინი მარანი ქართულ წერილობით ძეგლებში უკვე მეცხრე საუკუნიდან იხსენიება!¹

სადაურია ეს სიტყვა? როგორია მისი წარმომავლობა?

უნდა ითქვას, რომ საანალიზო სიტყვა ამავე ფორმით და მნიშვნელობით გვხვდება სომხურშიც — **მარან**. დასტურდება მისი პარალელური ფორმაც **ჯან-მარან** **შტემარან**, რომელიც ბელელს აღნიშნავს.

3. აჭარის თანახმად, სომხური **ჯან-მარან** უნდა მომდინარეობდეს სირიული სიტყვიდან **madāna** „ბელელი“. ამასთან, მისი აზრით, ქართული „მარანი“ ნასესხებია სომხურიდან [1].

სტ. მალხასიანცი, აღნიშნული შესაძლებლობის გარდა, უშვებს აგრეთვე სომხური სიტყვის ირანულ წარმოშობას: სომხური მარან ანუ შტემარან შესაძლოა მომდინარეობდეს სპარსული სიტყვიდან **maidan** — ღვინის შესანახი [2].

ამ ბოლო ხანებში იგივე აზრი გამოთქვა ირანისტმა მ. ანდრონიკაშვილმა. ირანული ეტიმოლოგიისათვის ამოსავალია ძვ. ირანული **madu** „თაფლი“, „თაფლის სასმელი“, თაფლუჭი. საშუალო სპარსულში გვაქვს ფორმა **maddan**, აქედან — **maran** (ირანული ენის ფონეტიკური კანონის თანახმად, „დ“ გადადის ხან „რ“-ში, ხან კი — „ჟ“-ში). ახალსპარსულში მისი კანონზომიერი შესატყვისია **maidan**.] ირანული სუფიქსი „დან“ შეესატყვისება ქართულ „სა“-ს. ასე რომ, საშუალო სპარსული ანდა პართული **maddan (maran)** აღნიშნავს „საღვინე ადგილს“. მკვლევარის დასკვნით, ქართული მარანი უნდა მომდინარეობდეს საშ. სპარსულიდან ან პართულიდან. ამასთან, არ არის გამორიცხული სომხური ენის მეშვეობა [3].

ეს უკანასკნელი ვარაუდი — „მარანის“ ირანული წარმოშობა — მეცნიერულად სარწმუნო გვეჩვენება.

ზოგი ქართველი ისტორიკოსი ტერმინ მარანს აკავშირებს სიტყვასთან — „მარ-ი“, რომელიც მოიხსენიება ქართული ოთხთავის უძველეს ხელნაწერებში

¹ „და ჩუენცა საყუარელნო მარანსა მას მაცხოვრისასა მივისწრაფთ... სინური მრავალთავი (864 წლის ხელნაწერი), ტექსტი გამოსცა ა. შანიძემ, თბ., 1959 გვ. 18.

ზეთის საწყაოს მნიშვნელობით. თავდაპირველად ეს სიტყვა აღნიშნავდა თბის დიდ ჭურჭელს, რომელშიაც კიდევ იმარხებოდნენ. მისგანაა წარმომდგარო სიტყვა **სამარე** — ადგილი, სადაც მარები იმარხება. ამ სიტყვას სემანტიკურად უკავშირდება ტერმინი მარანიც — „ადგილი, სადაც მარები, ქვევრები და მარხული“ [4].

ეს ეტიმოლოგია შენიშვნებს იწვევს. ჯერ ერთი, მარის საღვინე ჭურჭლად გამოყენება თავისთავად დასამტკიცებელია. გარდა ამისა, სიტყვა მარანში მარის გამოყოფის შემთხვევაში აუხსნელი რჩება-ან-ნაწილის მნიშვნელობა.

მ. გეგეშიძემ სცადა „მარნის“ წარმოშობა აეხსნა ქართულ ნიადაგზე და ამ მიზნით სათანადო ეთნოგრაფიული მონაცემებიც მოიშველია. მან მარანი დაუკავშირა სიტყვა **მორ-ს**. მკვლევარმა გულამოდებული მთლიანი ხის მორი გაიაზრა, როგორც ყურძნის ფეხით დასაწერი საწნახლის თავდაპირველი სახე, ხოლო ფარღალალა ფარღულის ტიპის მარანი, იმ საწყის ფორმად, რომლის თავდაპირველ დანიშნულებას სწორედ ამგვარი მორ-საწნახლის დაცვა შეადგენდა. ამ სამეურნეო ნაგებობამ თავისი სახელწოდება მიიღო „მორიდან“ ანუ იგივე ძველქართული „მარიდან“, რომელიც, ავტორის ვარაუდით, თავდაპირველად ხის ჭურჭელს აღნიშნავდა [5].

ეს მოსაზრება მოკლებულია დამაჯერებლობას. თავი რომ დავანებოთ მარნის, როგორც სამეურნეო ნაგებობის ფუნქციის ასეთ უკიდურეს დავიწროებას (მხოლოდ საწნახლის დაცვა), მის ეტიმოლოგიას ეღობება სერიოზული ენობრივი დაბრკოლებები. საკმარისია აღინიშნოს, რომ სრულიად უსაფუძვლოა სიტყვების მორ-ისა და მარ-ის გაიგივება.

მარნის ტიპები

ტრადიციამ ბოლო დრომდე შემოინახა ნაირგვარი სახის მარანი, რომლებიც ქვეყნის ბუნებრივ-სამეურნეო პირობების მრავალფეროვნების შესაბამისად, მეტ-ნაკლები თავისებურებებით ხასიათდება.

მათ შორის გამოიყოფა ორი ძირითადი ტიპი: ღია მარანი და დახურული მარანი.

პირველი მათგანის სპეციფიკას შეადგენს ღია ცის ქვეშ, მიწაში ჩაფლული ქვევრები. საკუთრივ მარანში კი მოთავსებულია ყურძნის ფეხით დასაწერი ხორგო-საწნახელი და მეღვინეობის სხვა ჭურჭელ-ხელსაწყო.

ხოლო მეორე ტიპის მარანში ქვევრებიც მოქცეულია შიგნით, „გადახურულში“, ისევე, როგორც მეღვინეობის დანარჩენი ინვენტარი.

ქვემოთ ჯერ ღია მარნის დახასიათებაზე შევჩერდებით.

ღია მარანი

ამჟამად, ღია მარნის გავრცელების არეალი მოიცავს მხოლოდ დასავლეთ საქართველოს. იგი ხშირია იმერეთში, ქვემო რაჭაში, ლეჩხუმში (რიონის ხეობაში), გურიაში, ნაკლებ ხშირი — სამეგრელოში.

ღია მარნის ერთ-ერთ ძირითად კომპონენტს — ღია ცის ქვეშ გამართულ ჭურჭების ადგილ-სამყოფელს მოეპოვება საკუთარი სახელი. მას ეწოდება: **ჭურისთავი (ჭურისთავები)** (იმერეთი, რაჭა-ლეჩხუმი და გურია). **ოლაგვანე** — „საქვევრე“ (სამეგრელო). აღსანიშნავია, რომ სამეგრელოს მომიჯნავე იმერეთის ზოგ სოფელში (მაგ., მათხოჯი) დასტურდება ტერმინი „**საჭურე**“ — მეგრული ოლაგვანეს ზუსტი შესატყვისი.

იმერეთსა და რაჭა-ლეჩხუმში ღია მარნის ზოგადი სახელწოდება **მარანი**. ეს ტერმინი ხშირად იხსენიება გვიანი ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს ისტორიულ საბუთებში.

ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით, ჭურ-მარანი დასავლურ ქართული კარ-მიდამოს განუყრელი ნაწილია. ჩვეულებრივ, გამართულია დასამხრის-ზე, მეტწილად მომალლო ადგილას. მევენახეთა დაკვირვებით, ჭურისთავზე, „პაერი უნდა მუშაობდეს“, ამასთან, წვიმის წყალს ყველა მხრიდან „იწურავდეს“. ჭურისთავი სუფთა ადგილიცაა, საბძელ-ბოსლისაგან, სანაგვე-სანეხველასაგან მოშორებულში, საქონელი რომ არ შევიდეს, ხშირად მესრით ან შქმერის ცოცხალი ღობითაა შემოკავებული.

იმისათვის, რომ ჭურებს მზემ არ დახედოს და ღვინო არ წაახდინოს, ჭურისთავი საგანგებოდ არის დაჩრდილული. ტრადიციული საჩრდილობელია კომშის, თხილის ან რცხილის ხეები — ჭურების ირგვლივ შემორგული და ერთმანეთზე ტოტებით გადაყვანილი.

იმერეთსა და რაჭა-ლეჩხუმში ჭურისთავზე განსაკუთრებით მოწონებაშია კომშის ბუჩქნარი, რომელიც არა ერთი ღირსებით გამოირჩევა. კომშის ბუჩქნარს კარგი ჩრდილი აქვს, ამასთან ეს ხე სუფთაა, მატლს იშვიათად იჩენს. რაც მთავარია, მისი ფესვები მიწაში ღრმად და სწორად მიდის, რის გამოც ჭურებს დაზიანება არ ემუქრება. მისი ფოთლები ჭურების ფარფლის მოსარეცხად და ღვინის ბრკის მოსაწმენდად მოიხმარება, თვით ნაყოფს კი — ღვინისათვის სასამოვნო სუნის მისაცემად ჭურის კედელს შეახეხავენ...

რაჭაში ჭურ-მარანზე ზაფხულობით მუდმივი ჩრდილისათვის მის შორიან-ლოსაც ირგვება ხეები: მეტწილად კოპიტო, რომელიც ჩრდილიანია, „უსუნო“ და სუფთა, ლამაზი და „ჯავარიანი“, ამასთან, „ზრდაში დამყოლი“... [6].

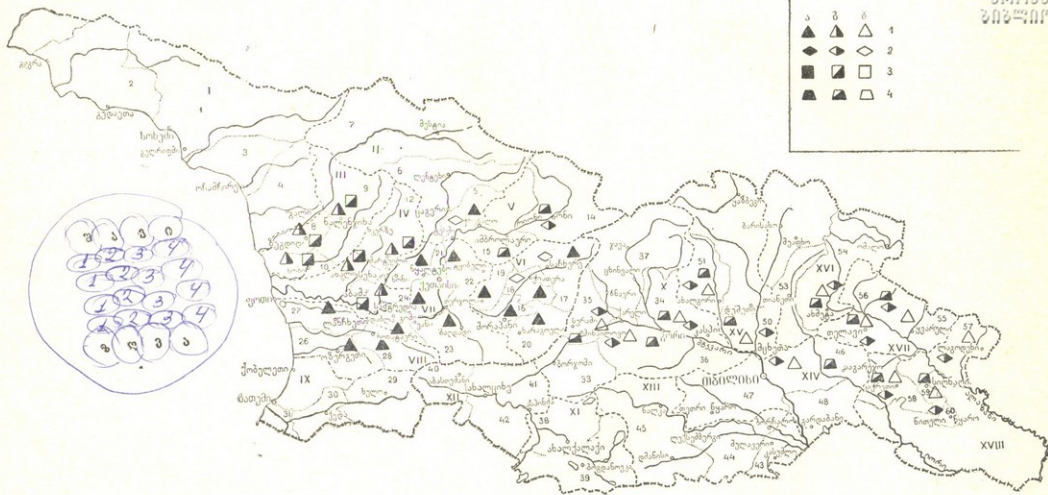
ბოლო ხანებში, ჭურისთავის საჩრდილობლად აქ ფეხს იკიდებს ვაზის ტალავერი. მიწაში ჩასობილ ბოძზე გადებულია სიგარბივ და სიგანით ლარტყები, ონგალოები, ზედ ჭოკებია „გაბანდული“, რომლებზედაც ვაზია მიშვებულნი... [7].

მზრუნველი ხელი მეტადრე იმერულ ჭურისთავს ეტყობა. მას არცთუ იშვიათად ბროწეულის ბუჩქნარიც ამშვენებს. აქვე ღობის ძირში გრძელი, დაბალი სკამი და ქვის მრგვალი მაგიდა გაუმართავთ. ურყევი ტრადიციისამებრ საპატიო სტუმარს ჭურისთავზეც მიიწვევენ...

ჭურისთავზე ჭურების განლაგების გარკვეული წესი შეიმჩნევა. დიდი, „ჩასავალი“ ჭურები ჩაყრილია მარანთან, საწნახელთან ახლოს, რომ დაწურული ყურძნის ტკბილი პირდაპირ მიუშვან ჭურებში, მათ საშუალო ზომის ჭურები მოსდევს, სულ ბოლოს კი წვირილი ქვევრებია მოქცეული...

ღია ცის ქვეშ ჩაყრილ ჭურებს თავი საიმედოდ ეხურება. ჭურჭელს პირზე ჯერ აფარებენ „საფენს“: ესაა ხის თხელი კანის „ოფიჭო“, მოკუბრული ტყავი, ან ბიის, ვაზის, თუ ნიგვზის ფოთლები..., მას ზემოდან დაედება ხის მრგვალი სარქველი, **ბადიმი**, ანუ **როგო**, სარქველზე თიხის, „აყალო მიწის“ სქელი ფენა „დაიკვერება“, ხოლო ამ უკანასკნელს, იმისათვის რომ არ დასკდეს, ზემოდან ფხვიერი მიწა (**სვარსვალი**, **უბირი**, **სამაზნი**, **საზედაო მიწა**, **სამთავრავი**) წაეყრება... ასე, ამგვარად თავდახურულ ჭურჭელში წვიმის წვეთიც კი არ ჩაატანს...

ჭურისთავს ზედ ეკვრის მარანი, რომელიც ნაირგვარია როგორც მასალის,

რუკა № 21. მარანი (XIX ს.-ის II ნახევარი)

1. ღია მარანი, 2. დახურული მარანი (ქვიტკირს), 3. დახურული მარანი (ხის), 4. დახურული მარანი (საცხოვრებელი სახლის კომპლექსში)

ისე კონსტრუქციული თავისებურებების მიხედვით. მათ შორის გაბატონებული ხის მარანი, რომელშიც გამოირჩევა შემდეგი სახეობანი:

1. უკედლებო ფარლალა ფარდული: მიწაში დასობილი მუხის მსხვილი ბოძები ყავრის ან კოროლის სახურავით. მარნის ამ უმარტრვეს სახეობას ზოგჯერ მხოლოდ ცალი მხრიდან, „სანიავოდან“ თუ აქვს ლამფა აკრული. მისი ინვენტარი ძირითადად ხორგო—საწნახლით ამოიწურება. ეს სახეობა, ჩვეულებრივ, სახელდახელო დანიშნულებისაა. ამგვარი მარანი მთელ დასავლეთ საქართველოშია გავრცელებული (ტაბ. XXIX, სურ. 1).

2. სამი მხრიდან დახურული, „პირლია“ მარანი. მას მხოლოდ „ზურგი“ და ორივე „გვერდი“ აქვს, ხოლო „წინ პირი ჭურებისაკენ ღიაა“. მარანი ისე დგას, რომ „ქვენა ქარი არ ურტყამდეს წინა პირს, — ზამთარში თოვლმა არ აავსოს მარანი“. ეს სახეობა მეღვინეობის მრავალრიცხოვან ინვენტარსაც იტევს და ამასთან, ჭურებთან მისადგომდაც მარჯვეა და მოსახერხებელი. ამგვარი მარანი ხშირია იმერეთში, ნაკლებ ხშირი — რაჭა-ლეჩხუმში (ტაბ. XXIX, სურ. 2).

3. ოთხივე მხრიდან დახურული მარანი ორგვარია: ფიცრული და ძელური. ტრადიციულია ძელური მარანი, რომელიც ფიცრულთან შედარებით საგრძნობლად უფრო მკვიდრია და მოხდენილი. იმერული ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით, მისი კედლები მუხის ან წაბლის გამძლე „გასაძლის“ საძირკველზეა ამოყვანილი, ორად გააბილი მუხის მორის ძელები შიგნიდან სწორია — „ფიცრული“, გარედან კი ლამაზად „გაკუთხულ-გასუკული“. ხის კოტეხით ერთმანეთზე მჭიდროდ დაშენებული ძელები კუთხეში ყელებითაა გადაჭდობილი. მარნის კედლები ზემოდან შეკრულია ხის სარტყლებით, რომელთაც ყავრის ან კრამიტის გაწყობილი სახურავი აქვს. მარანს წინიდან, ჭურისთავის მხრიდან შემშული აქვს სადა, ფიცრული კარი, ერთ-ერთ კედელში კი პატარა სარკმელი, „სასინათლოა“ დატანებული. ზოგ მარანს აქვს უკანა კარიც, ჭირნახულს (ყურძენს) აქედან შეზიდავენ — მარანში ჭურისთავზე გაუვლელად (XXIX, სურ. 3).

ასეთი მარანი ხშირია იმერეთში (ჭიათურისა და საჩხერის რაიონები), ნაკლებ ხშირი — ქვემო რაჭაში, ლეჩხუმში, გურიისა, სამეგრელოში.

დ) ხის მარანი ბელლითურთ. ოთხივე მხრიდან დახურულ ფიცრულ ან ძელურ მარანს ზემოდან ადგას ბელელი, ჩვეულებრივ, ორფერდად „საბძლურად“ შეხურული ყავრით. მარნის ზედა სართულზე ბედელს ზოგჯერ ოთახი აკრავს. ბელელი ჭირნახულის შესანახადაა განკუთვნილი, ხოლო ოთახი საკუჭნაოს მოვალეობას ასრულებს. აქ, ჩვეულებრივ, ინახება სუფრის ჭურჭელი: სასმისები და საღვინეები. მარანს ირგვლივ არტყია ფართო აივნები, რომლებიც ჩვეულებრივ ჩირის, ტყლაპების, ტკბილის კვერების, ყურძნისა და ხილის ჯაგნების, ჩურჩხელების გასაშრობად გამოიყენება. მარნის ეს სახეობა ნაკლებ ხშირია რაჭა-ლეჩხუმში [8].

„ქვამარანი“. იქ სადაც „ქვა უფრო ეშოვებოდათ“ დასტურდება ქვის მარანი, როგორც სამი მხრიდან, ისე მთლიანად დახურული. რაჭა-ლეჩხუმში ქვის მარანებსაც ტრადიციისამებრ ზემოდან ადგას ბელელი. ხის მარანთან შედარებით ქვიტკირის მარანი „მუდმივია“ და ამიტომაც უფრო მოწონებული. გავრცელებულია იშვიათად იმერეთში, ხშირია რაჭა-ლეჩხუმში:

რაც უფრო მკვიდრად ნაგებია ხისა თუ ქვიტკირის მარნები, მით უფრო მრავალფეროვანია აქ მოთავსებული ინვენტარი. შესასვლელთან იქვე კუთხეში,

ჩვეულებრივ, თავმოყრილია ჭურისთავის „ხელსახმარი“: ჭურიდან ფხვნილი მიწის გადმოსაყრელი თიხი, აყალოს მოსახდელი ძელბარი, აყალო მიწის დასავლეს-დასაკვერი კვეშო-საგოზელა ... კედლების გასწვრივ ხის სადგარებზე ხორგო-საწნახელია წინ მიწაში ჩადგმული თიხის სატკბილით — ისარნით. ზოგჯერ აქვეა გამართული ჭაჭის საწნეხი საქაჩავი ანუ წბერი. მარნის კედლებსა და კოჭებზე გაწყობილია სხვადასხვა ხელსაწყო-იარაღი: ყურძნის მოსატენი მსხვილთავიანი კობულო-სატუკელა, ჭაჭის მისაწვევ-მოსაწვევი გრძელტარიანი ორშიშოები, გრძელტარიანი სარცხები, სათხლევეები...

ჩვეულებრივ, მარანში ინახება ვენახის სხვადასხვა ხელსაწყო-იარაღები, აგრეთვე, არყის სახდელი მოწყობილობა: ქვაბი, ზარფუში, ორიკა. აქვეა ზოგჯერ მიწაში ჩაფლული პატარა ჭურები, რომლებშიც ყველი ან წნილია ჩადებული.

ღია მარანი სავსებით შეესაბამება დასავლეთ საქართველოს ბუნებრივი პირობების თავისებურებებს. ლიხთ-იმერეთის ჰავისა და ნიადაგის მოჭარბებულ ტენიანობის გამო, „გადახურულში“ ჭურების დამარხვა საზიანოა ღვინისათვის: მუდმივი „ჩერო“ და უმზეობა ღვინოს „დაცდის“, შმორის სუნს მისცემს. ღია ჭურისთავზე კი სასურველი სიმშრალეა: მას დილა-სალამოს მზე უდგება, ნიავეც უვლის. ხოლო ზაფხულის მოჭარბებული სიციხისაგან ჭურისთავს, აქ გამართული საჩრდილობელი იფარავს; გარდა ამისა, ჭურისთავს ნიავე და წვიმაც აგრილებს: „სიგრილეში ინახავს ღვინოს“. მხოლოდ აქაური მთიანი მხარეების მკაცრი ჰავა და აგრეთვე სამეგრელოს გადაჭარბებული ნალექიანობა აიძულებს მეურნეს, რომ ქვევრებს „გადახურულში“ მიუჩინოს ბინა.

ამჟამად, ღია მარნის გავრცელების არეალი მკაცრად შემოფარგლულია დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიით, ხოლო აღმოსავლეთ საქართველოსათვის ეს ტიპი სრულიად უცხოა. მაგრამ წარსულისათვის განსხვავებულ ვითარებას ვადასტურებთ. ეთნოგრაფიული თუ ლიტერატურული მონაცემების მიხედვით, ჯერ კიდევ გასული საუკუნის-ბოლოსათვის ღია მარანი არცთუ იშვიათი ყოფილა ქართლში და აქა-იქ კახეთშიც, მეტადრე სიღნაღის რაიონში.

გვიანი ფეოდალიზმის ხანის აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიულ საბუთებში (წყალობისა და ნასყიდობის წიგნებში და სხვ.) არცთუ იშვიათად იხსენიება კომპოზიტური ტერმინი: „ქვევრ-მარანი“ თუ „ჭურ-მარანი“, რომელიც უთუოდ ღია მარანს გულისხმობს [9].

არქეოლოგიური მონაცემები აღმოსავლეთ საქართველოში ღია მარნის შორეულ ტრადიციებზე მიუთითებს. ქართლის ტერიტორიაზე არა ერთგან არის მიკვლეული ადრე ფეოდალური და გვიან ანტიკური ხანების ღია მარნის ნაშთები [10].

დახურული მარანი

დახურული მარნის გავრცელების არეალი ზოგადად მოიცავს ქართლ-კახეთს და, აგრეთვე, დასავლეთ საქართველოს მთის ზოლს. ღია ჭურისთავთან შედარებით, აქ, უპირატესობა ენიჭება დახურულ მარანს, რაც ამ მხარეთა გეოგრაფიული თავისებურებებით აიხსნება.

ასე, მაგ., ქართლ-კახეთში დახურული მარანი ღვინოს იცავს ზაფხულში მოჭარბებული სიციხისა, ხოლო ზამთარში ყინვა-სიცივის მაგნე ზეგავლენისაგან.

ლიხთ-იმერეთის მთიან მხარეებში, უმთავრესად აჭაური მკაცრი ჰავის გამო, ამჯობინებენ ჭურების გადახურულში შენახვას, ხოლო სამეგრელოში ამის მიზეზია ჰავის მოჭარბებული ნალექიანობა.

ქართული მარნის ამ მეორე ძირითად ტიპში გამოიყოფა ორი მთავარი სახეობა: ა) მარანი, როგორც განცალკევებით მდგომი ნაგებობა, და ბ) მარანი საცხოვრებელი სახლის კომპლექსში.

განცალკევებული მარანი მასალის მხრივ ორგვარია: ქვიტკირისა და ხისა.

ქვიტკირის მარანი

ეს სახეობა ძირითადად დამახასიათებელია ქართლ-კახეთისათვის, სადაც მისი რამდენიმე ქვესახეობა დასტურდება. მრავალ სოფელში თითო-ოროლად გვხვდება ძველებური ქვიტკირის მარანი, რომელიც განსაკუთრებული სიდიდით გამოირჩევა. ზოგი მათგანის სიგრძე ათ მეტრს აღემატება. მარნებს თავდაპირველად ჰქონია მიწურბანიანი სახურავი, გვიან კი ორფერდა სახურავი დაუშენებიათ. არაერთი მათგანი ქართული ხალხური ხუროთმოძღვრების საუცხოო ნიმუშად გვევლინება. თვალს იზიდავს კედლების ლამაზი წყობა, წინამხრიდან (ფასადის მხრიდან) ჩაყოლებული აგურის ჯვრები და ზოლები, აგურით ამოყვანილი თაღოვანი შესასვლელი — მუხის მასიური ორფრთიანი კარებით (ტაბ. XXX, სურ. 1).

ზოგ მარანს შიგნით ორ არა თანაბარ ნაწილად ყოფს თაღებიანი კედელი ან ხის დედაბოძი, რომელიც უხვად მოხუჭურთმებულ გრძელ ბალიშს ებჯინება. მარნის მოზრდილ წინა ნაწილში ჩაყრილია ქვევრები, პირის ირგვლივ გაწყობილი აგურით. ამგვარად მოპირკეთებულ ჭურჭელში ღვინო უფრო სუად ინახება. მარანში უკან ყურძნის დასაწური განყოფილებაა. აქ კედელთან ზოგად სიგრძეზე მიშენებულია ვეება ქვიტკირის საწნახელი, ჩვეულებრივ, ორგანყოფილებიანი (ორთვალიანი) ერთდროულად სხვადასხვა ფერის ყურძნის დასაწურად განკუთვნილი. საწნახლის წინ ქვიტკირისავე ბაქანია ყურძნიანი გოდრების დასადგმელად. წინიდან ბაქანში თიხის სატკბილე მილებს გამოუყვიათ თავები. ზოგ მარანში ქვევრიდან ამოღებული ნარეცხი წყლის გადასაღვრელად კედელში თახჩაა ჩატანებული, მის ფსკერზე კი გარეთ გამოყვანილი თიხის მილია ჩადულაბებული.

მარნის კედლებში დატანებულია მოხდენილი სარკმლები და თახჩა-განჯინები. აქ, ჩვეულებრივ, ჩაშენებულია ძველებური ბუხარი. ზოგ მარანს მოეპოვება სხვენიც — უმთავრესად ხილისა და ბოსტნეულის შესანახად [11].

ქართლ-კახეთის ძველებური ქვიტკირის მარნები დიდი მასშტაბის მეურნეობისათვისაა განკუთვნილი. ზოგ მათგანში ათეულობით ქვევრი დაითვლება. (ტაბ. XXX, სურ. 2).

როგორც უკვე ითქვა, ეს მარნები ქართული ხალხური ხუროთმოძღვრების საუკეთესო ტრადიციებს განასახიერებს. მოხდენილად გაწყობილ-გამართული, „ტურფად ნაგები“ ამგვარი „სადგინე სახლი“ ძველთაგან მომდინარე ტრადიციით, მამაკაცთა დროსტარების, ლხინის ადგილიც იყო. ალბათ ამიტომაცაა მარნის ერთ-ერთ კედელში ბუხარი ჩაშენებული. ამასვე მიგვანიშნებს ერთ-ერთ მარანზე წარწერილი ლექსი [12].

„ვარ მარანი აღმენებული ზაქარია მღვდლის იამვილისა,
მოძევანი და შემნახავი ცივად ღვინისა,
სალხინოდ მოსახმარი, შვილთა და შვილთაშვილისა...“

ეთნოგრაფიული თუ ლიტერატურული მონაცემებით, ამგვარი მარანი ხშირი იყო ქართლ-კახეთში გასული საუკუნის მიწურულში...

გასულ საუკუნეში ქართლ-კახეთში შეძლებულ მემამულეებს ქვიტკირის მარნები დიდ ვენახებშიც ედგათ. ყურძენი აქვე იწურებოდა ქვიტკირისავე საწნახლებში, ხოლო დაწურული ტკბილი შემდეგ დიდ მარნებში გადაჰქონდათ. გვიანი ფეოდალური ხანის ისტორიულ საბუთებში ხშირად იხსენიება „ვენახი მისი საწნახლითა“. ერთ ხალხურ ლექსში ნათქვამია:

„ბატონმა ვენახი მომცა ახალი ასაშენია,
შიგ ვავაკეთე მარანი, მოგმართე საწნახელია“.

აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე მრავალგანაა შემორჩენილი ქვიტკირის მარნის ნაშთები შუა ფეოდალური ხანის ნაქალაქრებსა თუ ნასოფლარებზე, ეკლესია-მონასტრებისა თუ სასახლეთა კომპლექსებში. ადვილი შესაძლებელია, რომ უფრო ღრმად მიდიოდეს ამ ტერიტორიაზე ქვიტკირის მარნის მშენებლობის ტრადიცია...

განცალკევებით მდგომი ქვიტკირის მარანი იშვიათად გვხვდება დასავლეთ საქართველოს მთის ზოლში: ზემო იმერეთში (ჭიათურისა და საჩხერის რაიონები), ლეჩხუმში (მდ. ცხენისწყლისა და ლაჯანურას ხეობები) და ზემო რაჭასა და ქვემო სვანეთში (ლენტეხის რაიონი). ქვემო სვანეთში ჩოლურისა და ყახუნდერ-ჩიხარეთის სოფლებში დღემდეა შემონახული ქვა-კირით ნაშენები ძველი მარნის ნაშთები. ზოგ მათგანში თორმეტამდე ჭურია ჩაფლული. „ზოგი ჭური იმდენად დიდი ყოფილა, რომ კარებში არ ეტეოდა, რის გამოც ჯერ ჭურებს მარხავდნენ და შემდეგ ადგამდნენ შენობას“. თუმცა აღნიშნულ მხარეებში (ლაშხეთსა და ჩოლურში) ვაზს არ აშენებდნენ, ღვინო მაინც საკმაოდ ჰქონიათ ძველად. „აქ მარნები სპეციალურად ღვინისათვის შენდებოდა და ჭურებს ავსებდნენ ლეჩხუმიდან (ნაწილობრივ რაჭიდან) მოტანილი ღვინით“ [13].

რაჭაში ქვიტკირის მარნები ძველთაგან უშენებიათ. ნიკორწმინდის მონასტრის წინამძღვრის მიერ შედგენილ სიგელში [XI ს.] აღნიშნულია:—„ნიკოლაოს წმიდას შევქმენ ... მარანი ქვიტკირი და დავჰვალ შიგან ჭური ნავარძული“ [14].

გ ა ნ ც ა ლ კ ე ვ ე ბ ი თ მ დ გ ო მ ი ხ ი ა მ ა რ ა ნ ი

განცალკევებით მდგომი დახურული ხის მარანი მეტ-ნაკლებად გვხვდება დასავლეთ საქართველოში. იგი იშვიათია ზემო იმერეთში, გურიასა და რაჭა-ლეჩხუმში, შედარებით ხშირია სამეგრელოში. დასტურდება მისი ორი სახეობა: ფიცრული და ძელური ანუ **ჯარგვალი**. ამათგან ეს უკანასკნელია ტრადიციული, მამა-პაპური. ჯარგვალი მარანი სამეგრელოში აქა-იქ დღემდეა შემორჩენილი.

მოგვყავს მეგრულ ჯარგვალი მარნის აღწერილობა ეთნოგრაფ ნ. თოფურისას მიხედვით:

„მარნის „**ოსხირისათვის**“ (საძირკველი) ხე იყო გამოყენებული. საძირკველისათვის მსხვილ და მრგვალ მუხას თლიდნენ. საძირკველს ხის ბოძზე (გუხუძეც-

ენი) დასვამდნენ. ბოძი მსხვილი ხე უნდა ყოფილიყო. თითო საძირკველსავე ბოძი (გუხუ) ჰქონდა. გუხუ სიგრძით ერთი არშინი უნდა ყოფილიყო. ში იყო ჩამჯდარი. საგუხუდელ მუხის ხე იყო გამოყენებული. საძირკვლის თავები ამოკვეთილ-ამოჭრილი იყო ერთიმეორის დასაკავებლად და დაფუძნების დროს საძირკვლები შეიკვრებოდა. საძირკვლების დაწყობის შემდეგ ბოყვებს თავ-თავის ამოჭრილებში დააყენებდნენ. ბოყვსა და ბოყვს შორის ამოღარულეებში ფიცრებს ჩააწყობდნენ, ზოგან კიდევ ფიცრების მაგივრად გაუთლელი ხე-დღვარკალი იყო გამოყენებული. ასე აგებდნენ კედელს. კედლის აგება რომ დამთავრდებოდა, ბოყვები ზევით ორტყაფუებით — სარტყლებით შემაგრდებოდა. ორტყაფუს თავები ამოჭრილი იყო ერთმანეთის დასამაგრებლად. ოთხი სარტყელი შიგნით ჰქონდა. მეხუთე სარტყელი იმ შემთხვევაში იყო საჭირო, თუ სახურავი გადაყვანილი იყო წინ და ბოძებზე იყო დაყრდნობილი. წინ და უკან ამართული იყო ცუცუ — (ბოძი), რომელზედაც დამაგრებული იყო სათე. სათეზე ორი მხრიდან მაგრდებოდა კაკუტები. კაკუტების თავები ამოჭრილ-ამოღარული იყო და ამით მაგრდებოდა სათეზე... კაკუტები ერთმანეთისაგან თითო არშინით იყო დაშორებული. კაკუტებზე ჭოკებს გადებდნენ. ჭოკებს კაკუტებზე წკულეტით (დაგრებილი წნელი) ამაგრებდნენ, შემდეგ ისლით გადახურავდნენ. ჯერ ერთ ფენა ისლს დააწყობდნენ, ზედ დაადებდნენ ჭოკს. ჭოკს წკულეტით დაამაგრებდნენ, შემდეგ მეორე ფენა ისლი წავიდოდა და ასე შემდეგ. მარანი საბძლურად იყო გადახურული. კარს მისასვლელისაკენ უკეთებდნენ, კარი ხშირად მოჭრელებული იყო. ზოგან მარანს სარკმელს ატანდნენ“ [15].

ხის მარანი ტრადიციულია რაჭისათვის. XI ს-ის დოკუმენტში ნიკორწმინდის მონასტრისათვის ხის მარნის აშენებაზეა საუბარი: „შეგქმენ საწირეს ... მარანი მუხისა და დავჰფალ შიგან ჭური ...“ [16].

აქვე უნდა მოვიხსენიოთ რაჭული ხის მარნის თავისებური სახეობა „მთიულთა მარანი“. მოგვყავს მისი დახასიათება ეთნოგრაფ ლ. ფრუიძის მიხედვით: „ცნობილია, რომ რაჭის მთის სოფლების მცხოვრებლებს ვენახები აქვთ ქვემოთ, რიონისპირა ადგილებში. იქ ხშირად აგებენ ერთსართულიან, ფიცრულ შენობას. ვენახში შეარჩევენ ისეთ ადგილს, რომელიც შედარებით მწირია (ეს იმიტომ, რომ მიწა არ მოცდეს), მოასწორებენ, საძირკვლებს გასკვნიან. „ყორეს“ — „ქილიქს“ აიყვანენ. თუ ყურიდან ყურემდე გამწვდომი ფიცარი არ იქნება, კედლებს შუაგულში „ბოყვებს“ ჩაუყენებენ. ქილიქის აყვანის შემდეგ კედლები დაისარტყლება, სარტყლებზე გაიმართება „ღირე“, რომელზედაც „დააჯენენ“ ისრებს, ზედ გარდიგარდმო გადებენ „სათავეს“. სათავეზე დახრილად „კაკუტები“ გაეწყობა, მერე „ლოფინები“ და კოროლით ან ყაგრით „საბძლურად“ დაიხურება.

შენობას ჭერი არ გააჩნია, აქვს მიწის იატაკი და ერთი კარი. შიგნით თავსდება საწნახლები, ტკბილის მოსაკავებელი ჭურჭლები და ყურძნის დასაწურავად საჭირო სხვა ინვენტარი. საწნახლის წინ ჩაფლულია ერთი-ორი ჭური, აატკბილედ და პატარა „ქვევრა“ სახარჯო ღვინისათვის. რაჭული „მთიულთა მარანი“ ვანკუთენილია ყურძნის დასაწურად, ტკბილის დასადუღებლად და დასაყენებლად კი „სახლის მარნები“ გამოიყენება [17].

დაბოლოს, უნდა ითქვას, რომ განცალკევებით მდგომი ხის მარანი ამჟამად სრულიად უცხო ჩანს ქართლ-კახეთისათვის. მას აქ ვერც გასული საუკუ-

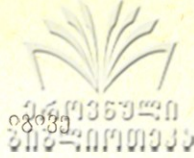

ა ა ა ა

ბ ბ ბ ბ

რუკა № 22. მარანი (XX ს-ის 30-იანი წლები)

1. ღია მარანი, 2. დახურული მარანი (ქვიტკირის), 3. დახურული მარანი (ხის), 4. დახურული მარანი (საცხოვრებელი სახლის კომპლექსში)

ნისათვის ვადასტურებთ. გადაჭრით წაინც ვერ ვიტყვი, უფრო ადრე ვიფიქროს ვითარება იყო, თუ არა...

მარანი საცხოვრებელი სახლის კომპლექსში

ზოგადად მარნის ამ ტიპის გავრცელების არეალი მოიცავს ქართლ-კახეთს და, აგრეთვე, რაჭა-ლეჩხუმსა და სვანეთს. ამგვარი მარანი განსაკუთრებით დამახასიათებელია ქართლ-კახეთისათვის, სადაც მისი არაერთი ნაირსახეობა დასტურდება.

ქართლ-კახეთში ამჟამად გაბატონებულია ორსართულიანი ქვიტკირის საცხოვრებელი სახლი, რომელმაც აქ გასული საუკუნის მეორე ნახევრიდან მოიკიდა ფეხი. მის ზედა სართულზე ადამიანთა სამყოფი ოთახებია, დაბლა კი ჩვეულებრივ მარანია გამართული, ზოგჯერ მარანს უკავია საცხოვრებელი სახლის ნახევრადსარდაფის სართული (ტაბ. XX XI).

კახეთში აქა-იქ გვხვდება ადრინდელი ქვიტკირის დიდი სახლები, რომელთა ქვედა სართული ზოგჯერ მთლიანად უზარმაზარ მარანს უკავია.

თვალში მოგვხვდება ფართო ფიცრული კარი მარნისა. წინა მხარეს, ჩვეულებრივ, ერთი-ორი ფანჯარაცაა დატანებული. მიწურ (უიატაკო) მარანში შიგნით შესვლისთანავე იგრძნობა სიგრილე. კედლებში აქა-იქ თახჩებია, ხშირად განჯინაცაა გამართული. ზოგ მარანს აქვს უკანა კარიც ეზოში — შინა ვენახში გასასვლელად.

ერთ-ერთ კედელთან დგას ხის ნაგი ანდა ქვიტკირის საწნახელია მიშენებული. ნაგ-საწნახლის წინ უფროს-უმცროსობით ჩაყრილია საღვინე ქვევრქოცობი, პირზე ქვის მრგვალი სარქველებით.

კედლებთან, კოჭობზე, საკიდებზე, თახჩა-განჯინებში გაწყობილია მელენეობის ნაირგვარი იარაღ-ჭურჭელი: **სატკბილე დარები**, ხის ნიჩბები, გრძელტარიანი **სარცხები**, თუ **კრაზანის** კონები, თიხისა და სპილენძის **ხაპირბა**, სპილენძის თუნგები და ხელჩაფები, თიხის დოქები და ხელადები, სპილენძის საწურავეები, ძაბრები... ქართლის მარანებში ხშირად გამართულია ძველებური ჭაჭის საწნეხი ხელსაწყო — **საქაჯავი**.

ჩვეულებრივ, აქვე ინახება სხვადასხვა ჭირნახული და სურსათი. აქ მრავლადაა ფქვილიანი კასრები, სიმინდითა თუ კარტოფილით სავსე გოდრები, ყველის გუდები, წნილიანი კასრები და ქოცობები. ... კედლებზე ჰკიდია ხახვისა და ნიერის გალები, განჯის თაროებზე მურაბიანი ქილები ჩამწყვირებულა... აქვეა პურის საცხობი ხელსაწყო: **ვარცლი**, **ტაბაკი**, **ორომი**, კოჭებზე თოკებით ჩამობმული **საპურე**. საკმელ ყურძენსაც, ჩვეულებრივ, მარანში ინახავენ. შემოდგომაზე, ნართვლებს მარნის კედლებსა და კოჭებს ყურძენის **ჩხები** და **აკიდობები**, კანაფზე ასხმული **ჯაგნები** დაამშვენებს [18].

უფრო ადრინდელ ვითარებას ასახავს ქართლ-კახეთში აქა-იქ შემორჩენილი ერთსართულიანი, „დაბალი“ სახლი, რომლის ერთი თვალი საცხოვრებელია, მის გვერდით, მეორეში კი მარანია გამართული.

ამ სახეობის შორეულ წინაპრად უნდა მივიჩნიოთ ურბნისის ნაქალაქარზე გათხრილი VI—VIII საუკუნეების ალიზის მარნები, რომლებიც ალიზითვე ნაგებ საცხოვრებელზეა უმუალოდ მიბმული [19], (ტაბ. XXX, 2).

ასევე ძველ ტრადიციებს განასახიერებს აქა-იქ ქართლ-კახეთში შემორჩენილი ნილი დაბალი სახლები, ზედ მოდგმული ფიცრული ან ლასტის მარნით [20].

იგივე ითქმის მარნის უფრო მარტივ სახეობაზე: სახლის გვერდზე ცალპირად წამოხურულ ფარღალა, ნახევრად ღია მარანზე.

მარანი ქართლში წარსულში გაბატონებული ბანიან-ერდოიანი დარბაზის კომპლექსის ერთ-ერთ სათავსოდაც გვევლინება. ქვემო ქართლში, თრიალეთში და მესხეთ-ჯავახეთში აქა-იქ ბოლოდრომდე შემორჩენილი დარბაზული საცხოვრებლები, ჩვეულებრივ, წარმოდგენილია საგანგებო სამეურნეო სათავსოთი, რომელსაც მარანი ეწოდება [21].

დაბოლოს, ამ ტიპის მარნის თავისებურ სახეობას ქმნის ციხე-მარანი: ქართლ-კახეთში აქა-იქ კიდევ გვხვდება გვიანი საშუალო საუკუნეების დროინდელი ციხე-კოშკები, სადაც ქვედა სართული მთლიანად მარანს აქვს დათმობილი [22].

მარანი საცხოვრებელ სახლთან კომპლექსში გავრცელებულია დასავლეთ საქართველოს მთიან მხარეებში: რაჭა-ლეჩხუმში და აგრეთვე სვანეთში. ამ სახის მარანი მეტადრე დასტურდება იმ მხარეებში, სადაც „მევენახეობა-მეღვინეობა ნაკლებ ინტენსიურია და ცალკე, საგანგებო ნაგებობას არ საჭიროებს“ [23].

მისი ცალკეული სახეებია:

ა) საცხოვრებელ სახლზე მიდგმული, ცალპირად გადახურული მარანი, „ცალმაგი“ (რაჭა-ლეჩხუმი) [24].

ბ) სახლზე მიშენებული ქვიტკირის ორსართულიანი მარანი. აქ დაბლა ქვევრებია, ზედა სართული კი საკუჭნაოდ გამოიყენება (ქვემო სვანეთი);

გ) სახლის ქვედა სართულზე გამართული მარანი (რაჭა-ლეჩხუმი, ზემო სვანეთი) [25].

და დ) მარანი ციხე-კოშკის ქვედა სართულზე (ქვემო და ზემო სვანეთი).

მარნის გენეზისის საკითხისათვის

ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში კარგა ხანია დგას მარნის გენეზისის საკითხი — თუ რომელია მისი თავდაპირველი ფორმა — ღია თუ დახურული მარანი?

ამ საკითხს ერთ-ერთი პირველი შეეხო პროფ. ვ. ბარდაველიძე. იგი განსაკუთრებულ ყურადღებას მიაქცევს იმ ფაქტს, რომ ქართულ საკულტო-მითოლოგიურ საგალობლებში წარმოდგენილია ღია ტიპის მარანი. გარდა ამისა, მკვლევარის დაკვირვებით, ამავე ტიპის მარანს განასახიერებს უძველესი საკულტო სასმისი მარანი. ეს საგულისხმო მონაცემები მას საფუძველს აძლევს, რომ ქართული მარნის თავდაპირველ სახეობად ღია მარანი მიიჩნის [26].

ამ მიმართულებით საკითხის შემდგომი გაღრმავებული კვლევა ეკუთვნის ნ. თოფურას. დამატებით ითვალისწინებს რა ღია მარნის უნივერსალურ გავრცელებას მთელ საქართველოში, გარკვეულ პირობებისათვის მის უაღრეს მიზანშეწონილობას, ამასთან, ღია მარნის უძველეს ტრადიციებს თვით აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, ავტორი დაასკვნის: „შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ გარკვეული დროისათვის მარნის ტიპების საწყისი ფორმა ერთნაირი უნდა ყოფილიყო როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოსათვის. დასავ-

ლეთ საქართველოში უძველესი მარნის (ლია მარნის) უკანასკნელ დროს შემონახვას ხელი შეუწყო ბუნებრივმა პირობებმაც...“ [27].

არქეოლოგიური მონაცემების საფუძველზე იგივე აზრი გამოსთქვა არქეოლოგმა ალ. ბოხოჩაძემ. ამასთან, აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე მარნის ტიპების ქრონოლოგიური თანამიმდევრობა მას კონკრეტულად ამგვარად ესახება: „გვიანანტიკურსა და ადრე ფეოდალურ ხანაში, ვიდრე მეთათე საუკუნემდე, აღმოსავლეთ საქართველოში გაბატონებული ღია ტიპის მარანი უნდა ყოფილიყო, ხოლო შემდეგ ხანებში კი დახურული მარნის ტიპი ვრცელდება და ღია მარანი აღარ არსებობს“ [28].

რამდენად შეესაბამება სინამდვილეს აქ წარმოდგენილი სურათი?

როგორც ჩანს, გვიან ანტიკურ ხანაში აღმ. საქართველოს ტერიტორიაზე, მართლაც, უმთავრესად გავრცელებულია ღია მარანი, მაგრამ აშკარა გადაჭარბებაა ამგვარი ვითარების გადმოტანა ასე გვიანობამდე—მეთათე საუკუნემდე: საკმარისია გავიხსენოთ, რომ უკვე მეექვსე-მეშვიდე საუკუნეების დახურული მარნის ნაშთები მრავლად აღმოჩენილია ურბნისის ნაქალაქარზე. ამას გარდა, ისიც უნდა შევნიშნოთ, რომ წინააღმდეგ ავტორის მტკიცებისა, ღია მარანი, არამტკიცებულ მეთათე საუკუნისათვის, არამედ უკანასკნელ ხანებამდეც კი არ გამქრალა მთლიანად ყოფიდან აღმოსავლეთ საქართველოში...

ჩვენთვის სრულიად მიუღებელია სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული საწინააღმდეგო თვალსაზრისი, რომლის თანახმად ქართული მარნის თავდაპირველ ფორმად დახურული მარნის ტიპი უნდა იქნეს მიჩნეული.

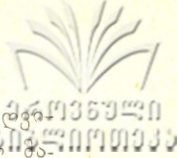
პროფ. პ. გუგუშვილი მარანს თავისი საწყისებით უკავშირებს საცხოვრებელს. მისი სიტყვით, „თავდაპირველად ქვევრები, როგორც არქეოლოგიური მონაცემები შეტყვევებენ, თვით საცხოვრებელ ბინაში იყო“. ხოლო შემდგომში, „ქვევრები გამოეყოფა საცხოვრებელ ბინას და ცალკეა ეზოში ანდა ვენახში“ [29].

უნდა ითქვას, რომ მარნის გენეზისის ამგვარი ახსნა მოკლებულია ფაქტობრივ საფუძველს. ავტორის მითითება, თითქოსდა სათანადო არქეოლოგიურ მონაცემებზე, გაუგებრობაზეა დამყარებული.

განხილულ თვალსაზრისს იზიარებს ეთნოგრაფი ლ. ფრუიძე, რომელიც, თავის მხრივ, ცდილობს მის დასაბუთებას. საღვინე ქვევრების თავდაპირველი სამყოფელი მასაც ეგულება საცხოვრებელ კომპლექსში, სადაც ღვინო საიმედოდ თავდახურულიც იქნებოდა და ადვილი მოსავლელიც. ამავე მიზეზის გამო უპირატესობა უნდა მინიჭებოდა დახურულ მარანს მას შემდეგ, რაც „მეღვინეობის ზრდამ აუცილებელი გახადა მარნის საცხოვრებელი ბინიდან გამოყოფა“. უფრო გვიან უნდა მომხდარიყო ქვევრების გამოტანა ღია ცის ქვეშ, რაც მათ საგანგებო თავდახურვასა და მოვლას მოითხოვდა.

ამავე დროს, მკვლევარი ღია მარანზე გადასვლას უკავშირებს მეღვინეობის ხელოვნების გარკვეულ სპეციალიზაციას—ბუნებრივად ტკბილი ღვინოების წარმოებას. მათი დამზადების აუცილებელი ტექნოლოგიური პირობა—ღვინის (ტკბილის) არასრული დადუღება (ბოლომდე დაუდუღებლობა), მისი აზრით, სწორედ „ღია მარნის მეშვეობით ხორციელდება“ [30].

პირველ რიგში უნდა შევნიშნოთ ამ უკანასკნელი არგუმენტის უსაფუძვლობა. საკმარისია გავიხსენოთ, რომ დასავლეთ საქართველოს მეღვინეობის

საერთო პროდუქციის მხოლოდ მცირე ნაწილი მოდის ბუნებრივად ტკბილ ნობებზე. გარდა ამისა, ამ ტიპის ღვინოებს ხომ ტრადიციულად დახურულ ზანშიც აყენებენ. ასე რომ, მარნის ტიპოლოგიური თავისებურება აქ არაფერ შუაშია.

ჩვენ ვერც იმაში დავეთანხმებით ავტორს, თითქოსდა, ღია ჭურისთავის გამართვა, აქ, ქვევრების თავდახურვისა და მოვლის საგანგებო სიძნელეებისა და სირთულის გამო, საერთოდ მეღვინეობის კულტურის განსაკუთრებულ დაწინაურებასთან იყოს დაკავშირებული. თუ ასეა, როგორღა ავხსნათ, რითაა გამოწვეული თვით ეს სიძნელეები? ამის მიზეზი, ცხადია ერთია: დახურულ მარანთან შედარებით ღია ჭურისთავის ტექნიკური არასრულყოფილება. ხოლო ეს კი საფუძველს გვაძლევს საწინააღმდეგო დასკვნისათვის: ღია ჭურისთავი დახურულ მარანთან შედარებით მეღვინეობის კულტურის განვითარების უფრო ადრინდელ საფეხურს უნდა განასახიერებდეს.

ჩვენი მხრივ, ქართული მარნის გენეზისის პრობლემასთან დაკავშირებით უნდა აღვნიშნოთ შემდეგი: ქართული მარნის საწყისების ძიებისას უნდა ამოვიდეთ ქვევრის, როგორც საღვინე ჭურჭლის ძირითადი სპეციფიკიდან. ქვევრი მიწაში ღრმად დასამარხი თიხის ჭურჭელია და ამის გამო არ მოითხოვს აუცილებლობით რაიმე ნაგებობას მის დასაცავად. ამიტომაც, ბუნებრივია, დავასკვნათ, რომ თავდაპირველად ღია ცის ქვეშ დამარხულ ქვევრებში ინახავდნენ ღვინოს. ამასვე გვაფიქრებინებს სათანადო პარალელური მონაცემები: მაგ., სომხეთში ტრადიციულად დახურულ მარანს მხოლოდ იქ ეძლევა უპირატესობა, სადაც ამა თუ იმ მიზეზის გამო, მიზანშეწონილად არ მიაჩნიათ ქვევრების მთლიანად დამარხვა მიწაში.

მეღვინეობის კულტურის შემდგომი განვითარების კვალდაკვალ, ღია ჭურისთავის პარალელურად, თანდათან დახურულმა მარანმაც მოიკიდა ფეხი საქართველოს იმ მხარეებში, სადაც ამას ბუნებრივი პირობები უწყობდა ხელს. ამ უკანასკნელმა აღმოსავლეთ საქართველოში გარკვეული დროიდან გაბატონებული მდგომარეობაც მოიპოვა, ეკონომიური თვალსაზრისით მისი აშკარა უპირატესობის გამო: მაღალხარისხოვანი ღვინის ინტენსიურად წარმოების გაზრდილ მოთხოვნებს ხომ გაცილებით უკეთ ესადაგება დახურული მარანი. შემთხვევითი როდია, რომ ჯერ კიდევ ახლო წარსულში ქართლ-კახეთში აქა-იქ შემორჩენილი ფარალალა, ღია მარანი სიღარიბის უტყუარ ნიშნად იყო მიჩნეული (რუკა 21, 22).

ლიტერატურა

1. ჰ. აჭარიანი, სომხური ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, ერევანი, 1926, ტ. 4. (სომხ. ენ.).
2. ს. მალხასიანი, სომხური ენის განმარტებითი ლექსიკონი, 3, 1944. (სომხ. ენ.).
3. მ. ანდრონიკაშვილი, მევენახეობა-მეღვინეობის ზოგი ქართული ტერმინის წარმოშობისათვის, ხელნაწერი, 1973,
4. ნ. თოფურია, ქართული მარანი, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, VII, გვ. 112.
5. მ. გეგეშიძე, მეღვინეობის ხის იარაღ-ჭურჭელი დასავლეთ საქართველოდან, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოაპზე, XIX, 1956, გვ. 146.
6. ლ. ფრუიძე, მევენახეობა და მეღვინეობა საქართველოში, თბ., 1974, გვ. 111.

7. ლ. ფ რ უ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 111.
8. ლ. ფ რ უ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 200.
9. ნ. თ ო ფ უ რ ი ა, დასახ. ნაშრ., გვ. 150-151; ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, 1, თბ., 1940.
10. ა. ბ ო ხ ო ჩ ა ძ ე, მევენახეობა-მეღვინეობა ძველ საქართველოში არქეოლოგიური მასალების მიხედვით, თბ., 1963.
11. ლ. ს უ მ ბ ა ძ ე, ქართული მარანის ხუროთმოძღვრება, ძეგლის მეგობარი, № 16. ი. ნ ა ნ ო ბ ა შ ვ ი ლ ი, ვაზის ძველი კულტურა ქიზიყში. თბ., 1960.
12. ჯ. ს ო ნ ლ უ ლ ა შ ვ ი ლ ი, საქართველოს მევენახეობა-მეღვინეობის ისტორიისათვის, თბ. 1974, გვ. 138.
13. ჯ. ო ნ ი ა ნ ი მეღვინეობის საკითხისათვის ლენტეხის რაიონში, ძეგლის მეგობარი, 16, თბ., 1968.
14. თ. უ ო რ დ ა ნ ი ა, ქრონიკები ტ. 2. გვ. 46; მ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, ნიკორწმინდის „დაწერილი“, მსკი, ნაკ. 34, 1962, გვ. 34.
15. ნ. თ ო ფ უ რ ი ა, დასახ. ნაშრ., გვ. 36.
16. თ. უ ო რ დ ა ნ ი ა, ქრონიკები, ტ. 2, გვ. 48; მ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ. გვ. 37.
17. ლ. ფ რ უ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 114-115.
18. ჯ. რ უ ხ ა ძ ე, ი. ჭ ყ თ ნ ი ა, ა ლ ე კ ი ა შ ვ ი ლ ი, სოფელი აკურა, თბ., 1964, გვ. 180.
19. ლ. ჭ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი, ნაქალაქარი ურბნისი, თბ., 1964, გვ. 104-109.
20. ჯ. ს ო ნ ლ უ ლ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 144.
21. თ. ჩ ი ქ ო ვ ა ნ ი, ქართული ხალხური საცხოვრებელი, თბ., 1960.
22. ლ. ს უ მ ბ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ. ლ. რ ჩ ე უ ლ ი შ ვ ი ლ ი, გვიანი ფერდალური ხანის კომპლური საცხოვრებლის ერთი სახეობა, მაცნე, 1967, № 2.
23. ლ. ფ რ უ ი ძ ე, მევენახეობა-მეღვინეობა ლეჩხუმში, ხელნაწერი, გვ. 187.
24. ი ქ ვ ე .
25. ლ. ფ რ უ ი ძ ე, მევენახეობა და მეღვინეობა საქართველოში, გვ. 106.
26. ვ. ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე, მცენარეულობისა და ნაყოფიერების ღვთაება ნანა, ხელნაწერი, 1947; В. В. Б а р д а в е л и д з е, Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен, Тб., 1975, с. 65-75.
27. ნ. თ ო ფ უ რ ი ა, დასახ. ნაშრ., გვ. 148.
28. ა. ლ. ბ ო ხ ო ჩ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 175.
29. ლ. ფ რ უ ი ძ ე, მევენახეობა და მეღვინეობა საქართველოში, გვ. 118-120.
30. ი ქ ვ ე, გვ. 120-122.

ჯუანხარ სონღლაშვილი

თ ა ლ რ ი

თალარი მთელ საქართველოში გავრცელებული კერამიკული ჭურჭელია, რომელსაც საწნახლიდან გამოსული ტკბილის დასაყენებლად იყენებდნენ. დასავლეთ საქართველოში ის „ისარნის“ სახელწოდებითაა ცნობილი. თალარი იდგმება საწნახლის წინ — ღართან ახლოს. ზოგან თალარის მაგივრობას სწევდა ქვევრი (თბილისის სანახებში მას „დედა ქვევრს“ უწოდებენ) ანდა ქვითკირით ნაშენი აუზი, რომელიც არაგვის ხეობაში „მენას“ სახელითაა ცნობილი. აღმოსავლეთ საქართველოში ზოგან როგორც ტკბილის დასაყენებელი კერამიკული ჭურჭელი, ისე ქვითკირის აუზიც თალარის სახელს ატარებს.

დასავლეთ საქართველოში ტკბილის დასაყენებლად, გარდა კერამიკული ჭურჭლისა, გამოიყენებოდა ხის ჭურჭელი — გობი (რუკა 23).

სულხან-საბა ორბელიანი თალარს „ტაგარს უწოდებს, ტაგარი ტკბილისსადგომიაო და „მენაზე“ მიუთითებს, „მენა“ კი სამყოფი, სადგომია, მენასა კახნი ტაგარს უწოდებენ და იგიცა ტკბილის სადგომია“-ო [1]. ნ. ჩუბინაშვილის ქართული ლექსიკონის მიხედვით, „ტაგარი ახლად დაწურულ ტკბილის ჩასადინებელი აუზია საწნახელის ქვეშ“ [2].

თალარი სხვადასხვა ზომისა ყოფილა. ზოგ დიდი მარანში „20—30 კოკიანი“ თალარი მდგარა. გადმოცემით, თალარი 10—15 საპალნიანიც ყოფილა, ხალხურ ლექსში თალარი ასეა დახასიათებული:

საწნახელი მომიზადე
პირი მოუღესე რძითა,
თალარი კარგი დამიდგი
იყო ორმოცი კოკისა.
ისე გაგივსებ ქვევრებსა
ცვარი აღარ გედგას სხვისა [3]

ყურძნის წურვის დროს საწნახელიდან გამოსული წმინდა წვენი თალარში ან „დედა ქვევრში“ გროვდებოდა. თალარში ტკბილს გარკვეულ დრომდე ინახავდნენ, საიდანაც შემდეგ ქვევრში გადაჰქონდათ. თალარში ტკბილის დაგროვება-გაჩერებას „ტკბილის დასვენება“ ეწოდებოდა. უეჭველია, რომ ეს ხერხი ხალხის ემპირიულ ცოდნა-გამოცდილებზეა დაფუძნებული და ღვინის ტექნოლოგიის მაღალ დონეზე მიუთითებს.

მეცნიერულმა დაკვირვებამ ცხადყო, რომ ტკბილის განიავება მნიშვნელოვან გავლენას ახდენს ღვინის ბიოქიმიური პროცესების მიმდინარეობაზე. „კლერტიანად თუ უკლერტოდ ყურძნის დაჭყლეტის დროს წვენის აერაცია ხდება, რაც გამრავლებისა და მოქმედების ოპტიმალურ პირობებში აყენებს სა-

რუბა № 23. თალარი (XX ს-ის 30-იანი წლები)

1. კვიტიკრის (გენა), 2. კერამიკული (თალარი, ისარნა), 3. ხის (გოზი)

ფუარის უჯრედებს ტკბილის დუღილის დროს, რაც უფრო მცირე მქვეყნის ყურძნის წვენი, მით უფრო ადვილად მოქმედებს მის ფერზე ჰაერის ჟანგბადი. თეთრი ყურძნის მარცვლიდან გამონადენი წვენი თითქმის უფერულია, მაგრამ დარჩება თუ არა ჰაერზე ცოტა ხანს, ფერი მას უფრო და უფრო უყვითლდება. მქვეყნები ამ შემთხვევაში ადვილად დასაჟანგავ ნივთიერებათა, მაგალითად, ტანიდების დამცველ როლს ასრულებენ“ [4].

აერაცია, როგორც ჩანს, დადებითად უნდა მოქმედებდეს ყურძნის წვენის არომატზე; ჰაერზე რამდენიმე ხნით დატოვებულ ტკბილს (დუღილის ნიშნები სანამ შეემჩნეოდეს) სპეციფიკური არომატი უფრო ძლიერად აქვს გამოხატული.

თალარში „დასვენების“ შედეგად ტკბილის ხარისხი უმჯობესდებოდა და „ღვინო ყვითელი, სასიამოვნო ფერის დგებოდა“. არაგვის ხეობის სოფლებში (ბოდორნა, ყვავილი, მეზგრიანთკარი და სხვ.) ვენახებს მდ. არაგვის პირზე აშენებდნენ; აქვე ვენახებში ღია ცის ქვეშ, საწნახლების ძირში ქვით და კირით თალარის მსგავს ქვევრისოდენა სათავსს — „მ ე ნ ა ს“ აშენებდნენ. მასში ტკბილს რამდენიმე დღის განმავლობაში (3-4 დღე) აყენებდნენ, რის შემდეგაც ნაწურ ი ტკბილი და ჭაჭა ცალ-ცალკე მიჰქონდათ საჭირო ადგილზე.

საქართველოში გავრცელებულმა თალარმა, რომელსაც ადრე ტკბილის დასაყენებლად ხმარობდნენ, დღეისათვის დაკარგა თავისი მნიშვნელობა, თანამედროვე ყოფაში ის ძირითადად ვაზის წამლის დასაყენებლად იხმარება.

როგორც ეთნოგრაფიული მასალებიდან ჩანს, საქართველოში გავრცელებული იყო 3 ტიპის კერამიკული თალარი: ქუსლიანი (კახეთი), უქუსლო (კახეთი, ქართლი, იმერეთი), ქვევრის მოყვანილობისა (კახეთი).

ქვევრის მოყვანილობის თალარი პირგანიერია, ძირისაკენ ვიწროვდება და დაბალი ტენით ხასიათდება (ტაბ. XXXII, ნახ. 1, 2), ქუსლიანი თალარი კი შუაზე გაჭრილი ქვევრის მოყვანილობისაა, მას ვიწრო და ქუსლიანი ძირი აქვს, ზემოთ კი გაფართოებულია (ტაბ. XXXII, ფ. 3). ქუსლიანი თალარი საწნახელის წინ მიწაში იყო ჩასმული, ხოლო ბრტყელძირა — მიწის ზემოთ იდგმებოდა [5].

არქეოლოგიურ განათხარ მასალაში კერამიკული თალარი თითქმის არ მოჩანს. თბილისში, ერეკლეს მოედანზე წარმოებული გათხრების დროს შუაფეოდალური ხანის მასალებში ყურადღებას იქცევს ერთი დიდი ფართოპირიანი და ყურებიანი ჭურჭელი, რომელიც დამახასიათებელი ნიშნების მიხედვით, თალარს უნდა წარმოადგენდეს. იგი XI—XII სს. თარიღდება [6]. გვიანბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიურ მასალებში გვხვდება ყურიანი, ფართო პირიანი დაბალი ჭურჭელი, რომელიც ძალზე წააგავს ეთნოგრაფიულ ყოფაში შემორჩენილ დაბალ ქვევრისებურ თალარს, ოღონდ მოცულობით პატარაა. ვფიქრობთ, ეს ჭურჭელი ყურძნის ტკბილის გადასატანი უნდა იყოს.

რაც შეეხება ქვითკირით ნაგებ თალარს ანუ „მენას“, არქეოლოგიური განათხარი მასალის მიხედვით შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ის შუაფეოდალურ ხანაში გაჩნდა, როდესაც საწნახლების კირხსნარის დუღაბით აშენება შემოვიდა პრაქტიკაში.

კირხსნარით ნაშენი აუზი დადასტურებულია ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე (ბოლნისის რ-ნი), მდ. ლოქის ხეობაში, ნასოფლარის გათხრის დროს

აღმოჩენილ მარანში, რომელიც XVIII საუკუნის პირველი ნახევრით დაკავშირებულია [7].

არქეოლოგიური მონაცემებით ირკვევა, რომ ქვეთვირით ნაშენ თაღარებს ქრონოლოგიურად წინ უსწრებს ქვაში ნაკვეთი ტკბილის დასაყენებელი აუზი.

ქვაში ნაკვეთი აუზი, ჩვეულებრივ, თან ახლავს კლდეში ნაკვეთ საწნახელს და, როგორც მკვლევარნი ვარაუდობენ, მასთან ერთად არის წარმოქმნილი. ამას მოწმობს უფლისციხეში აღმოჩენილი კლდეში ნაკვეთი საწნახელი და მონოლითში ამოკვეთილი საწნახელი ზენითიდან. უფლისციხის შიდა ქალაქში პირველი საწნახელი კლდეში ნაკვეთი ორი განყოფილებისაგან შედგება, რომლებიც ერთმანეთთან დაკავშირებულია არხით. პირველი განყოფილება, რომელიც გეგმაში სწორკუთხედს იძლევა, წარმოადგენს საკუთრივ საწნახელს, სადაც ყურძნის დაწურვა წარმოებდა, ხოლო მეორე განყოფილება, რომელიც გეგმაში კვადრატს წარმოადგენს, აუზია, სადაც ყურძნის წვენი გროვდებოდა; მისი ფართობია 1,2 მ [8], მოცულობა კი 1—2 კუბმეტრს ანუ 1 200 ლ. უდრის. ასეთივე ტიპის აუზი ჰქონდა ზენითის მონოლითში ამოკვეთილ საწნახელსაც; ქვაში ნაკვეთი აუზები საქართველოში ძვ. წ. IV—III საუკუნეებში ყოფილა გავრცელებული [8].

კერამიკული თაღარი წინ უსწრებს ქვაში და კლდეში ნაკვეთ ყურძნის წვენის დასაყენებელ აუზს. ის აღმოჩენილია დიღმის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ გვიანბრინჯაოს ხანით დათარიღებულ მარნის კომპლექსში.

აღნიშნული ფაქტი საფუძველს უმაგრებს მკვლევართა მიერ აღრე გამოთქმულ ვარაუდს, რომ თაღარის სამ ტიპს შორის (კერამიკული, ქვაში ნაკვეთი და ქვეთვირით ნაგები) ყველაზე ძველია კერამიკული თაღარი.

ლიტერატურა

1. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს უ ლ ხ ა ნ - ს ა ბ ა, ქართული ლექსიკონი, 1928.
2. ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი ნ, ქართული ლექსიკონი, 1961.
3. კ ო ტ ე ტ ი შ ვ ი ლ ი ვ., ხალხური პოეზია, 1934, გვ. 142.
4. მ ო დ ე ბ ა ძ ე კ., მეღვინეობა, 1924, გვ. 267.
5. ბ ო ქ ო რ ი შ ვ ი ლ ი ლ., ქართული კერამიკა 1, კახური 1949 გვ. 122;
ს ო ნ ღ უ ლ ა შ ვ ი ლ ი ჯ., საქართველოს მევენახეობა-მეღვინეობის ისტორიისათვის, 1974, გვ. 140-141.
6. ბ ო ხ ო ძ ე ა., მევენახეობა ძველ საქართველოში არქეოლოგიური მასალების მიხედვით, 1963, გვ. 114, 112, 110.
7. ი ქ ვ ე, გვ. 112.
8. ხ ა ხ უ ტ ა შ ვ ი ლ ი, დ., ახალი მასალები ელინისტური ხანის ქართლის ქალაქების მეურნეობის ისტორიისათვის, 1963, გვ. 116.

მანანა შილაკაძე

მემინდვრიობასთან დაკავშირებული შრომის სიმღერები

სამიწათმოქმედო ყოფის ორგანულ ნაწილს წარმოადგენს შრომის სიმღერები. ქართული მუსიკალური ფოლკლორის ეს ყანრი უაღრესად დახვეწილი, განვითარებული და მრავალფეროვანია. მასში მკვეთრად არის გამოხატული ქართული ხალხური სიმღერის თავისებურებანი — მრავალხმიანობა, შესრულების მანერა, თვითმყოფადობა. ამ ყანრის ძირითადი ბირთვი სწორედ მემინდვრეობის სამუშაოებთან დაკავშირებული სიმღერებია.

შრომის სიმღერების მრავალფეროვნება გაპირობებულია შრომის იმ პროცესების მრავალხმიანობით, იმ საქმიანობის მრავალფეროვნებით, რომლის დროსაც ესა თუ ის სიმღერა ან სიმღერათა ჯგუფი სრულდება.

ივ. ჯავახიშვილი მიუთითებდა შრომის სიმღერების არსებობაზე უძველესი დროიდან და იმოწმებდა თამარის მეორე ისტორიკოსის ბასილ ეზოსმოძღვარის ცნობას (მიწის ხვნის დროს გუთნურშიც თამარის საქებას ლექსებს ჩაურთავდნენ ხოლმე) [1].

შრომის სიმღერების განვითარებული ფორმების არსებობას უფრო მოგვიანებით ადასტურებენ XVII—XVIII სს-ში საქართველოში ჩამოსული იტალიელი და ფრანგი მოგზაურები და მისიონერები (არქ. ლამბერტი, გამბა).

XIX ს-ის 50-იანი წლების მიწურულის ცნობებით, საქართველოში არსებულა შრომის სიმღერათა სხვადასხვა სახეები, მათ შორის მემინდვრეობის სამუშაოებთან დაკავშირებულიც (მიწის ხვნის, დაფარცხვის, მკის, ნამგლის გაღვსვის, ძნის მოტანის, კალოს ლეწვის, ხვავის განაიეებისა და სხვ.), რომელთაგან ბევრი იმ ხანად უკვე დავიწყებას ეძლეოდა [2].

სპეციალურ ლიტერატურაში მიღებულია შრომის სიმღერების ორგვარი კლასიფიკაცია. პირველის მიხედვით, შრომის სიმღერები იყოფა ოთხ ჯგუფად: 1. მოტორული ხასიათის სამუშაოსთან დაკავშირებული სიმღერები („ელესა“, „ოჩეშხე“, „ნამგლური“, „ჰერიო“, „ჰერი ეგა“ „პობუნა“, „თოხური“, „ნადლური“), 2. არამოტორული ხასიათის სამუშაოსთან დაკავშირებული შრომის სიმღერები, 3. სიმღერები, რომლებიც შრომის პროცესის წინ ან შემდეგ სრულდება და 4. აგრარული ღვთაებისადმი მიმართული სიმღერა-პიმნები [3].

მეორე კლასიფიკაციის მიხედვით შრომის სიმღერები დაჯგუფებულია შრომის პროცესების შესაფერად (შრომის რომელ პროცესში სრულდება ესა თუ ის სიმღერა): ხვნის, მკის, ლეწვის, თოხნის დროს შესრულებული სიმღერები [4].

ეს უკანასკნელი კლასიფიკაცია უდევს საუფუძვლად შრომის სიმღერების გავრცელების ჩვენ მიერ შედგენილ რუკებს (იხ. რუკები № 24, 25).

უნდა აღინიშნოს, რომ სხვადასხვა შრომის პროცესთან დაკავშირებული სიმღერების ჯგუფი ზოგჯერ გაერთიანებულია ერთი საერთო სახელწოდებით.

რუბა № 24. შრომის სიმაღეძი (XIX ს-ის II ნახევარი)

1. ორველა, 2. მკის სიმღერები, 3. „მუშური“, 4. ნადური, 5. ურმელი

მაგ., „ოროველა“ არის გუთნურის, კალოურისა და კევრულის საერთო სახელი. ეს სიმღერები სრულდება შესაბამისად ხვნის, ლეწვისა და განიავების დროს. ასევე, „ნადური“ საერთო სახელია ყანურის, კალოს ხელხვავისა, რომლებიც, შესაბამისად, სრულდება ყანის თოხნისა და სიმინდის ტაროს რჩევის დროს.

განვიხილოთ ეს სიმღერები ცალ-ცალკე. თვით შრომის პროცესების (მკა, თოხნა, მარგვლა და სხვ.) აღწერას აქ გვერდს ვუვლით, რადგანაც ეს სათანადო ადგილას იქნება მოცემული. სიმღერების მუსიკალური ტექსტები მოცემულია სანოტო დანართში.

1. ხ ვ ნ ი ს დ რ ო ს შ ე ს რ უ ლ ე ბ უ ლ ი ს ი მ ღ ე რ ე ბ ი (გ უ თ ნ უ რ ი ტ ა ბ . XXXIII). ეს სიმღერები განეკუთვნება ოროველებს. ოროველა საერთო სახელია გუთნურის, კალოურის და კევრულისა, სრულდება მიწის მოხვნისა (გუთნური II გუთნის ოროველა) და ლეწვის დროს (კალოური, კალოს ოროველა II კევრული II კალოსპირული). ისინი სიტყვიერი ტექსტით განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, ხოლო მუსიკალურ ტექსტში არსებითი სხვაობა არ შეინიშნება, განსაკუთრებით ერთხმიან ოროველებში [5].

„ოროველა“ ძირითადად ერთხმია, რაც გაპირობებულია ამ სიმღერის სოციალური ფუნქციით, მაგრამ გუთნის ოროველები ორხმიანიცაა (ორხმიანობა ბურღონული ტიპისაა: ტექსტის მთქმელი და მელოდიის წამყვანია ერთი, ხოლო ბანს რამდენიმე კაცი ასრულებს). მელოდია სევდიანია, მდიდარია მელოდიზირებული მელიზმებით, რაც ამ სიმღერის განვითარებაში გვიანდელ დანაშორევს წარმოადგენს (შ. ასლანიშვილი); ახასიათებს რიტმული ფორმულების მრავალფეროვნება. ეს კი თვით შრომის პროცესის არამოტორულობით არის შეპირობებული. დამახასიათებელია აგრეთვე ტემპებისა და ზომების ხშირი ცვლაც, კილო, როგორც წესი, მინორულია.

„ოროველის“ ტექსტად სხვადასხვა შინაარსის ლექსებია გამოყენებული (გუთნის, გუთნის დედისა და მეხრის შრომის ამსახველი) [6]. ტექსტები იმპროვიზაციულია, მაგრამ არსებობს ტრადიციული ტექსტებიც, რომლებიც საკუთრივ გუთნურ სიმღერებში გვხვდება და ეხება მუშა-საქონელს, გუთანს, გლეხის მძიმე მდგომარეობას [7].

ოროველას მელოდია ღვთაებისადმი მიმართვის ან ვედრების საფუძველზე წარმოშობილად არის მიჩნეული [8].

ანალოგიური სახელწოდებებისა და შინაარსის სიმღერები მოიპოვება სომხურ მუსიკალურ ფოლკლორშიც („პოროველ“). ქართულ-სომხური ოროველების მსგავსება ჩანს მუსიკალურ სტრუქტურაშიც და სიტყვიერ ტექსტშიც (გრ. ჩხიკვაძე, შ. ასლანიშვილი).

სომხეთში შრომის სიმღერებიდან ყველაზე ფართოდ არის გავრცელებული (ყველა რაიონში) მხვნელის სიმღერა (ცალფა, სოლოდ სრულდება, ბოლოს კი ერთხმიანი გუნდი უერთდება). ამ სიმღერების სიტყვიერი და მუსიკალური ტექსტი რეჩიტატიულ-იმპროვიზაციულია [9]. სიმღერის ტექსტში ხშირად მეორდება სიტყვა „ოროველი“, როგორც რეფრენი. ეს სიტყვა ანდაზებშიც არის გადასული სიმღერის სინონიმად („ვის ურემზედაც დაჯდება, იმის ოროველს დასძახებსო“, „პოროველას ძახილით ყანა არ მოიხვნებაო“) [10]. „პორი“ ძვ. სომხური კალენდრით არის მეორე თვე და ამიტომ ქართულ „ორს“ უკავშირებენ და ქართულიდან ნასესხებადაც ვარაუდობენ. სხვა თვალსაზრისით კი, რაკი სომხურად თვეების სახელები დაკავშირებულია წლის დროებთან, და ამ

დროში არსებულ ყოფით მოვლენებთან, ამიტომ უფრო სარწმუნოდ თვლიან „ჰორი“ დაუკავშირონ „ური“-ს, „ურის კეთების დროს“ (ური ნიშნავს რქას), ე. ი. რქის, ვაზის გადაწვევის დრო [11].

საყურადღებოა ოროველების ტექსტების რეფრენში ე. წ. გლოსოლოგიების არსებობა ე. ი. ისეთი სიტყვებისა, რასაც დღეს კონკრეტული შინაარსი დაკარგული აქვთ („ჰარალო“, „ჰარიარალე“ და მისთ.), რომელთა ახსნაც ხურიტულ-ურარტული ენების მონაცემებით ხერხდება და სადაც წინააზიის უძველესი მოსახლეობის ღვთაებათა სახელებია ასახული [12].

სპეციალურ ლიტერატურაში, მუსიკალური გამომსახველობის საშუალებების მიხედვით, ოროველებს ღრმა წარსულს განაკუთვნიებენ და აგარაულ ანდა ტაროსის ღვთაებისადმი მიძღვნილ ჰიმნად მიიჩნევენ [13].

როგორც აღვნიშნეთ, ოროველა არის გუთნურიცა და კალოურიც იმის მიხედვით, თუ როდის — ხვნისა თუ ლეწვის დროს სრულდება იგი. სახელწოდება „გუთნური“ გულისხმობს, რომ იგი ხვნის დროს, გუთანზე სამღერია. ტერმინი „გუთანი“ სახენელი იარაღის ზოგადი სახელწოდებაა, ამასთან, ზოგადკავკასიური კუთვნილების სიტყვაა, რომელიც თავდაპირველად პრიმიტიულ სახენელ იარაღს აღნიშნავდა [14]. ფოლკლორისტების აზრით, სიმღერის არსებობა გუთნის გაჩენამდე არის სავარაუდო [15].

მუსიკალური ტექსტის სტრუქტურა ამ სიმღერის სიძველეზე მიუთითებს და სავსებით მართებულად განაკუთვნიებენ მას განვითარების ადრეულ სტადიას.

2. მკის სიმღერები (ტაბ. XXXIII—XXXIV) („ჰერი ეგა“, „ჰერიო“, „ჰოპუნა“, „გლესამ და გლესამ“ და სხვ.) ე. წ. მოტორული ხასიათის სამუშაოს განეკუთვნება, მათთვის დამახასიათებელია მისამღერებისა და შეძახილების სიმრავლე, სიმღერის სახელწოდებებიც ამ შეძახილებს უკავშირდება.

მკა ორგანიზებული, რთული პროცესი იყო. მკის პროცესში ორ ჯგუფს შორის შეჯიბრი მუშაობასა თუ სისწრაფეში, ვლინდება სიმღერაშიც. საერთოდ, სიმღერის ფორმა შრომის პროცესით არის გაპირობებული, წამყვან საწყისად რიტმული მხარეა [16]. სიმღერის რიტმს განსაზღვრავს შრომის რიტმი. სიმღერა ძალიან დინამიურია, ახასიათებს ტემპის თანდათანობითი ზრდა, სამწილადი ზომა, პატარა დიაპაზონის მოქნილი მელოდია.

სიმღერის ფორმა კუბლეტურია, შესრულების ფორმა — ანტიფონური, რაშიც კარგად ჩანს მომკელთა ორ მხარეს შორის შრომასა და სიმღერაში შეჯიბრების მომენტი. სიტყვიერი ტექსტი სახუმარო და სატრფიალო ხასიათისაა.

მკის სიმღერები ორ და სამხმიანია. პირველი ხმის ჩართვისას მეორე ხმა ან გამოეთიშება, ანდა ბანის პარტიას აორმაგებს. ამიტომაც, სამი ხმის (ტემბრის) ფაქტიური არსებობის მიუხედავად, რეალურად მხოლოდ ორი ხმა ყლერს [17].

მკის სიმღერები შრომის მორგანიზებელია, ამაღლებს მუშების სულიერ განწყობილებას და ამსუბუქებს ამ მიმღე შრომას [18].

ლეწვასთან დაკავშირებული სიმღერები („ჰერი ეგა“, „ჰერიო“ და სხვ.) უშუალოდ შრომის პროცესში სრულდება და ექვემდებარება შრომის რიტმს. სიმღერა სამხმიანია, სრულდება ორი სოლისტის მიერ ანტიფონურად გუნდის ფონზე. აქაც, მკის სიმღერების მსგავსად, პირველი ხმის ჩართვისას მეორე ხმა გამოეთიშება ან ბანის პარტიას აორმაგებს, ამიტომ, რეალურად მხოლოდ ორი ხმა ყლერს [19].

3. „მუშური“ არის საერთო სახელწოდება იმ სიმღერებისა, რომლებშიც უშუალოდ შრომის პროცესში კი არ სრულდება, არამედ მის წინ ან შემდეგ [20]. სპეციალურ ლიტერატურაში ამ სიმღერებს გვიანდელ ფორმაციებს განაკუთვნიებენ, რადგან მათი სამხმიანი წყობა ძალიან უახლოვდება ქართლ-კახეთის სუფრული სიმღერების სამხმიან წყობას [21]. სიტყვიერი ტექსტები იმპროვიზაციული ხასიათისაა, აქ ვხვდებით ისტორიულ, საწესო, სატრფიალო ლექსებს. მუსიკალური ტექსტი მკვეთრი მეტრულ-რიტმული აგებულებითა და მხნე ხასიათით გამოირჩევა.

„მუშური“ სიმღერის ერთ-ერთ სახეობას წარმოადგენს ე. წ. „ოდური“, რომელიც კახეთშია დადასტურებული და სრულდებოდა შესვენების დროს ან სამუშაოდან დაბრუნებისას გზაზე [22].

4. შრომის სიმღერათა ციკლში „ურმულს“ განსაკუთრებული ადგილი უკავია. ეს სიმღერა ქართული მრავალხმიანი სიმღერების ფონზე განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს განვითარებული ერთხმიანობით. ამ სიმღერის ცალ-ხმიანობას მისი სოციალური ფუნქცია განსაზღვრავს.

„ურმული“ სრულდება მეურმის მიერ ღამით ტვირთის გადაზიდვის დროს. გავრცელებულია აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის კუთხეებში.

ურმულ სიმღერებს ახასიათებს იმპროვიზაციულ-ვარიაციული ფორმა, მინორული კილო (ეოლიური და დორიული), დაღმავალი მიმართულება მელოდიისა, ფართო დიაპაზონი.

ურმული სიმღერების მუსიკალური ტექსტი ენათესავება ოროველებს მთელი რიგი ნიშნებით (იმპროვიზაციულობა, რეჩიტატიულობა; დაღმავალი მიმართულების მოტივები, მელიზმატიკა, რიტმული სურათის სიმდიდრე, ტემპისა და ზომების ხშირი ცვლა, მინორული კილო) [23], მაგრამ მათ შორის არის არსებითი განსხვავებაც: ოროველაში მელიზმატიკა ნაკლებია და უფრო ხშირია მელოდიური დეკლამაცია.

სამეგრელოში „ურმულის“ სახელწოდებით სამხმიანი სიმღერა გვაქვს, რომელიც ძველი სიმღერის გვიანდელ გადაამუშავებას უნდა წარმოადგენდეს [25].

5. ნადური (ტაბ. XXXIV—XXXVIII). შრომის სიმღერებში ნადურ სიმღერებს განსაკუთრებული ადგილი უკავიათ. ეს სიმღერები შემორჩენილია აჭარაში, გურიაში, სამეგრელოში და იმერეთში (ნაწილობრივ).

ნადური არის საერთო სახელი სიმღერებისა, რომელიც კოლექტიური შრომის დროს (სიმინდის თესვა, თოხნა, გარჩევა) სრულდება. სახელწოდება „ნადური“ მომდინარეობს ამ სიმღერების შემსრულებელი კოლექტივის სახელწოდებიდან „ნადი“. „როგორც ირკვევა, ნადი ძველი სიტყვაა, რომელიც მომდინარეობს საერთო ქართულიდან, როდესაც სვანური და ზანური ჯერ კიდევ არ იყო გამოყოფილი საერთო ქართულიდან; ქართ. ნადი, მეგ. ნოდი, ჭან. ნოდე(რი), სვ. ნადვ. ნედ. ამ სიტყვის არაბულიდან (ნადუნ) სესხება გამო-რიცხული უნდა იყოს“ [26].

ნადი დასავლეთ საქართველოში ეწოდება გადაუღებელი სამუშაოს შესასრულებლად მოწვეულ დამხმარე მუშახელს. ნადი მეზობელ-ნათესავებისაგან შედგებოდა და ოჯახს ეხმარებოდა უსასყიდლოდ. ოჯახი მოვალედ თვლიდა თავს, მათ კარგად გამასპინძლებოდა. ნადს იწვევდნენ ახოს გატეხვის, მარგვლა-თოხნის, მოსავლის აღებისა და სხვა დროს. ნადის დახმარებით ხდებოდა შო-

რეული ყანებიდან მოსავლის ურმებით წამოდება, რაც ურმის ნადის სახეობის არის ცნობილი [27].

ნადში მუშაობა საპატიო და სასიამოვნო მოვალეობად ითვლებოდა. ნადში საგანგებოდ იწვევდნენ საუკეთესო მომღერლებს და მათ განსაკუთრებულ პატივს სცემდნენ. ნადის წვერთა რაოდენობა დამოკიდებული იყო მასპინძლის შესაძლებლობაზე.

ნადს ჰყავდა უფროსი, ხელმძღვანელი — ნადის თავი || მესვეური || მესვრიელი || მესრიელი || მეფსოული (იმერ., გურ., მეგრ.) || თაბაგარი, რომელიც თავისი შრომით სხვას მაგალითს აძლევდა, მუშაობის ტემპს არეგულირებდა, სიმღერას წარმართავდა [28]. იგი განსაკუთრებული პატივისცემით სარგებლობდა როგორც ნადის სხვა დანარჩენ წვერთა შორის, ისე მასპინძლის მხრივ, ასევე განსაკუთრებულ პატივში იყვნენ მეკრიმანჭულე და გამყივანი.

შრომის პროცესის შესაბამისად, ნადის მიერ შესრულებული სიმღერები — ნადურები იყოფა სხვადასხვა სახედ იმის მიხედვით, თუ რომელ სამუშაოსთან დაკავშირებით სრულდება — ყანური, ხელხვაჯი.

ნადური სიმღერები გარკვეული რიგით სრულდება. ნადურებს შორის გამოიყოფა სიმინდის თოხნა-მარგვლის დროს შესრულებული „ყანური“, რომლებიც სხვადასხვა ვარიანტებით არის ცნობილი.

ყანური სიმღერების ციკლი სამ ძირითად ნაწილად იყოფა: დილის ანუ ხელმოსაკრავი (მუშაობის დაწყების), სადილობისა და სამუშაოს დამთავრების. ნადი მუშაობის დროს დღის განმავლობაში რამდენჯერმე ისვენებდა და მუშაობას ისევ აგრძელებდა.

სიმღერა სამნაწილიანია, იწყება ნელი ტემპით. ამ დროს შრომის რიტმზე არ არის დამოკიდებული სიმღერის რიტმი, მეორე ნაწილი ჩქარდება და სრულდება ძალიან მძაფრი ტემპით. სიმღერის სიტყვიერი ტექსტი ამ ნაწილში აგებულია „იოვ“ და ია-ბოვ“ — სიტყვებზე (რაც დღეისათვის გაუგებარია და მას ღვთაების სახელად მიიჩნევენ [29]).

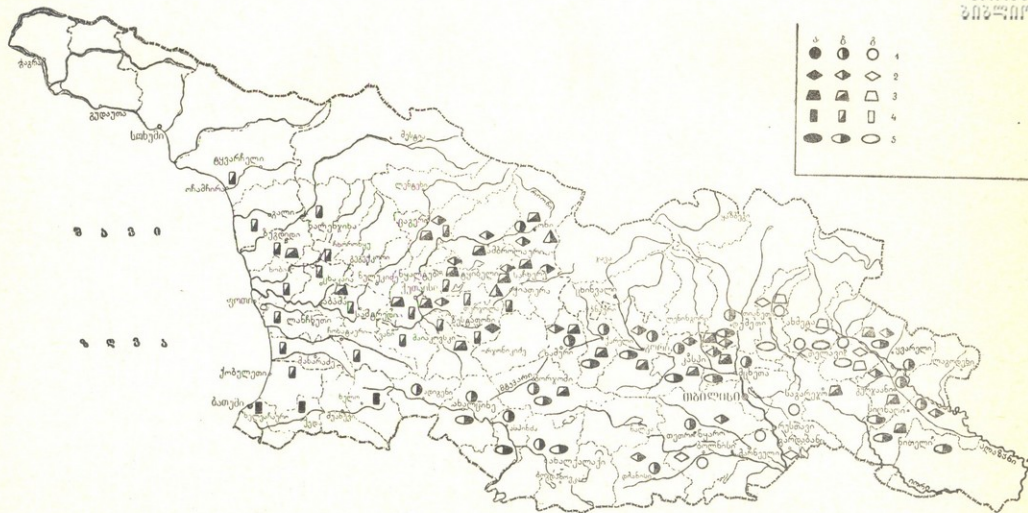
დასამუშავებელი ნაკვეთის ერთი მესამედის დამთავრებასთან მთავრდება ნადური სიმღერების პირველი ეტაპი. ამ ნაწილის ტექსტი იუმორისტული ხასიათისაა.

მეორე ნაწილში მეტი ყურადღება გადატანილია შრომის რიტმზე, მესამე ნაწილი კი ზედმიწევნით ჩქარ ტემპში სრულდება. აქედან მოყოლებული სიმღერას ერთვის სიმღერისა და მუშაობის დამთავრების მაუწყებელი ყიყინა [30].

არსებობდა ნადური სიმღერების მთელი ციკლი, რომელშიც ათეულობით სიმღერა ერთიანდებოდა [31].

ნადურის შესასრულებლად საჭიროა 8-16 კაცი. სიმღერა ორპირულია (ორგუნდიანი), რაც გაპირობებულია შრომაში შეჯიბრებით. თითო გუნდში მონაწილეობს ერთი მთქმელი || დამწყები, გამყივანი, შემხმობარი, ბანები. ბანი ნადურში ბოლოს ჩაერთვის. სიმღერის ყოველ მონაკვეთს აბოლოვებენ შემხმობარები [32]. (იმერეთის მასალითაც ნადური ოთხხმიანია: დამწყები, მოძახილი, იაო-იაოს მთქმელი, ბანი) [33].

შემხმობარი არის ხმა, რომელიც მხოლოდ ნადურში გვხვდება, ეს არის მელოდიურად უძრავი ხმა, ჰარმონიული ფუნქციის მქონე გაბმული ბგერა და განსაკუთრებულ კოლორიტს ანიჭებს ნადურ სიმღერებს.

რუბა № 25. შრომის სიმაღრმე (XX ს-ის 30-იანი წლები)

1. ოროველა, 2. მკის სიმღერები, 3. „მუშური“, 4. ნადური, 5. ურმელი

ნადურების მეტრი ორწილადაა. რიტმი მდიდარი და ნაირსახოვანი, თავდაპირველად ზომიერი და თანდათან აჩქარებული.

ნადურის სიტყვიერი ტექსტი (საჩივარი — გურ., მოსათვალავი — იმერეთი) ძირითადად სახუმარო და სატრფიალო ხასიათისაა. [35].

განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს მეგრული შრომის სიმღერა „ოდოია“ (ტაბ. XXXIX—XLIII). სიმღერის სიტყვიერი ტექსტი დღეისათვის გაუგებარ სიტყვებზეა აგებული. ტექსტის აზრი თვით „ოდ“ სიტყვაში უნდა იყოს გადმოცემული და უნდა უკავშირდებოდეს ნაყოფიერების ღვთაებას [36]. არის სხვა მოსაზრებაც, რომლის თანახმად „ოდი“ უნდა ნიშნავდეს ღრუბლის ღმერთს [37]. ამ უკანასკნელს მხარს უჭერს ბასკური ენის მონაცემებიც, კერძოდ, ღრუბელთან და წვიმასთან დაკავშირებული ბასკური სიტყვები: „ოდოი“, „ჰოდეი“, „ოდეი“ და გამოთქმულია ვარაუდი, რომ „ოდოია“ წვიმის მოსაყვანად ან გადასაღებად განკუთვნილი საწესო სიმღერა უნდა ყოფილიყო [38].

სიმღერის მუსიკალური ტექსტი შრომის სიმღერათა შორის მაღალი მხატვრული დონით გამოირჩევა და მას ქართული მუსიკალური ფოლკლორის შედევრად მიიჩნევენ [39].

აღსანიშნავია, გურიასა და აჭარაში დღემდე შემორჩენილი სიმღერა „ელესა“, რომლითაც ნადი ამთავრებდა მუშაობას და სრულდებოდა ნადის მასპინძლის სახლში დაბრუნების დროს. ეს სიმღერა მძიმე ტვირთის გადატანის დროსაც სრულდება. სხვა შრომის სიმღერების ფონზე იგი განვითარების დაბალ დონეზე დგას და მიჩნეულია ადრინდელი ფორმაციების სიმღერების გადმონაშთად [40].

ნადური სიმღერების ციკლში შედის „ხელხვავი“ (აჭარა—გურია, სამეგრელო, იმერეთი). სიმღერა სრულდება სიმინდის ტაროს რჩევის დროს. დ. არაყიშვილი ამ სიმღერას წარმართული ჩანის სიმღერად მიიჩნევდა [41].

მოსავლის აღებ-დაბინავებისათვის ნადში იწვევდნენ 10—15 კაცს (მათ ევალდებოდათ მოსავლის გარჩევა, კალოს დადგმა და შესაფერის სათავსებში დაბინავება). კალოზე მუშაობის დროს ამბობდნენ ლექსებს, გამოცანებს, ზღაპრებს, დასცინოდნენ და კილაგდნენ ერთმანეთს; გარჩეულ სიმინდს კალოზე ისროდნენ და ოჯახს ხვავსა და ბარაქას უსურვებდნენ [42]; სრულდებოდა სხვადასხვა შინაარსის სიმღერებიც; ფართოდ იყო გამოყენებული სატრფიალო ლირიკა, აგრარული, სამეურნეო სიმღერები: ხელხვავი, ნადური და სხვა, რომლის სხვადასხვა ვარიანტია ცნობილი; განსაკუთრებით მიღებული იყო ხელხვავი, რომელშიც ხვავისა და ბარაქის გამოთხოვისათვის წმ. თევდორეს, წმ. გიორგის, წმ. გრიგოლს და მიქელ გაბრიელს მიმართავდნენ [43].

„კალოს რჩევის“ დასასრულს საგანგებო ლხინი იმართებოდა, სადაც, ბოლოს ისევ „ხელხვავს“ იმღერებდნენ [44].

გამოთქმულია აზრი, რომ სიმღერა „ხელხვავი“ წარმოშობილია მოსავლის „რჩევისათან“ დაკავშირებული საქმიანობიდან, რომელთა შესრულებას ამ პროცესის დროს, ხალხის შეხედულებით, დოვლათიანობა შეეძლო [45].

სიმღერაში ყურადღებას იქცევს სიტყვა ოჩო||ოჩი, რომელიც, როგორც ცნობილია, წარმართული ღვთაებაა. ეს საკულტო ტერმინი თავდაპირველად აღნიშნავდა ნადირობისა და მესაქონლეობის უძველეს ღვთაებას; ახალი ეთნოგრაფიული მასალით იგი ნაყოფიერების მფარველი ღვთაების აღმნიშვნელი ტერმინიცაა [46].

ნადური სიმღერების მუსიკალური ტექსტი ხასიათდება შესრულების თავისებურებით, ფორმისა და შინაარსის მჭიდრო კავშირით, ჰარმონიის სიმკვეთრით, რთული პოლიფონიითა და სტრუქტურის სირთულით, რაც ყალიბდება ერთიანი განვითარების სამნაწილიან ფორმაში [47].

ნადურის სიმღერების მუსიკალური ტექსტის სირთულე, მაღალმხატვრული დონე, შესრულების წესი განსაზღვრავს იმ ფაქტსაც, რომ ნადური წარმოადგენდა შესანიშნავ სანახაობას (მეზობელი სოფლებიდან მოდიოდნენ მის მოსასმენად), რომლის ამალღებული ხასიათი შრომისაკენ განაწყობდა მონაწილეთაც და მხილველთაც.

ამგვარად, შრომის სიმღერებში წარმოდგენილია როგორც მარტივი, ასევე მაღალმხატვრული ნიმუშები. შრომის სიმღერებში სიტყვიერი ტექსტები ზოგჯერ ტრადიციულია, ზოგჯერ კი სატრფიალო-სახუმარო ხასიათის ლექსები გვხვდება.

შრომის პროცესში სიმღერას მორგანიზებელი როლი ენიჭება. საზოგადოებრივი შრომა ამხნეებს, ამალღებს განწყობილებას, აჩქარებს საქმეს, აწესრიგებს შრომას [48]. ამით იგი შრომის ნაყოფიერების გადიდებას ემსახურება.

შრომის სიმღერები, რომლებიც მემინდვრობასთან დაკავშირებულ საქმიანობასთან არის შერწყმული, თანდათანობით დავიწყებას მიეცა, რადგან თვით შრომის პროცესები და მათი ორგანიზაცია შეიცვალა, ტექნიკა ღრმად შეიჭრა და დამკვიდრდა ამ საქმიანობაში და სიმღერას ამით მატერიალური საფუძველი გამოაცალა, სიმღერამ ძირითადი ფუნქცია დაკარგა. ეს სიმღერები ამჟამად ყოფიდან თითქმის გამქრალია, XX ს. 30-იან წლებში იშვიათი ან ნაკლებად გავრცელებული იყო, ხოლო XIX საუკუნის მიწურულს ჯერ კიდევ მყარად იყო დამკვიდრებული ყოფაში (იხ. რუკები 24, 25).

ლიტერატურა

1. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული მუსიკის ისტორიის ძირითადი საკითხები, თბ., 1938, გვ. 275.
2. ალ. ჯამბაკური-ორბელიანი, ივერიანელების გალობა, „ცისკარი“, 1861, № 1, გვ. 157.
3. შ. ასლანიშვილი, ხალხური სიმღერების სოციალური ფუნქცია. ნარკვევები ქართული ხალხური სიმღერების შესახებ, I, თბ., 1954, გვ. 270—271.
4. გრ. ჩხიკვაძე, ქართული ხალხური სიმღერა, I, თბ., 1960; შ. ასლანიშვილი, დასახ. ნაშრ., თ. მამალაძე, შრომის სიმღერები კახეთში, თბ., 1963.
5. თ. მამალაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 19.
6. ჯ. რუხაძე, ა. ლეკიაშვილი, ი. ჭყონია, სოფელიაკურა, თბ., 1964, გვ. 97.
7. თ. მამალაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 14—18.
8. შ. ასლანიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 287—289.
9. А. Кочарян, Армянская народная музыка, М.—Л., 1939, с. 7—10.
10. შთ. შაქსაძონე, ჯაქსენ რაფორასკან რაორან, ჩათ. I, სქსან, 1944, ლ 131,
11. იქვე.
12. გ. მელიქიშვილი, ურარტუ, 1951, გვ. 145.
13. შ. ასლანიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 286—287, 298.
14. გ. ჩიტიია, ქსნური მთის გუთანი, ენიმკის მოამბე, V—VI, 1940, გვ. 497.
15. მ. ჩიქოვანი, ქართული ხალხური სიტყვიერების ისტორია, I, 1975, გვ. 441.
16. შ. ასლანიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 274—284.

17. იქვე, გვ. 283—284.
18. Д. А р а к ч и е в (Аракишвили), Народная песня Восточной Грузии, Труды музыкально-этнографической комиссии, V, 1917, с. 182.
19. შ. ა ს ლ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 282—284.
20. იქვე, გვ. 295.
21. იქვე, გვ. 295—296.
22. თ. მ ა მ ა ლ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 99.
23. მ. ქ ო რ დ ა ნ ი ა, „ურმულის“ კილოებრივი საფუძვლები, „საბჭოთა ხელოვნება“, 1975, № 9.
24. შ. ა ს ლ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 288—289.
25. С. Ч а н т у р и ш в и л и, Из истории грузинской народной музыкальной культуры (Трудовые песни Мегрелии), Тб., 1973, с. 13—14.
26. ვ. ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე, აღმოსავლეთ საქართველოს მითანეთის ტრადიციული საზოგადოებრივ-საკულტო ძეგლები, თბ., 1974, გვ. 12.
27. ჯ. რ უ ხ ა ძ ე, ხალხური აგრიკულტურა დასავლეთ საქართველოში, თბ., 1976, გვ. 182.
28. იქვე, გვ. 182.
29. ვ. ა ხ ო ბ ა ძ ე, ქართული (აჭარული) ხალხური სიმღერები, ბათუმი, 1961, გვ. 12, 28.
30. იქვე, გვ. 30.
31. იქვე, გვ. 12; ჯ. ნ ო ღ ა ი დ ე ლ ი, ჯ. ჩ ხ ე ი ძ ე, აჭარული სამიწათმოქმედო შრომის ლექსები და სიმღერები, ბათუმის სამეცნ. კვლ. ინსტიტუტის შრომები, I, 1960, გვ. 73.
32. ვ. ა ხ ო ბ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 31; ა. ი ნ ა ი შ ვ ი ლ ი, ჯ. ნ ო ღ ა ი დ ე ლ ი, გრ. ჩ ხ ი კ ვ ა ძ ე, მასალები აჭარული მუსიკალური ფოლკლორიდან, თბ., 1961, გვ. 10—11.
33. ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, მაიაკოვსკი ჩაწერილი მასალა (1972).
34. ა. ი ნ ა ი შ ვ ი ლ ი და სხვ. დასახ. ნაშრ., გვ. 14.
35. ჯ. ნ ო ღ ა ი დ ე ლ ი, ჯ. ჩ ხ ე ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 73; ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე მასალა; თ. ო ქ რ ო შ ი ძ ე, ნაღური ლექს-სიმღერები, „ლიტერატურული ძეგანი“, X, 1956, გვ. 342.
36. ვ უ ჯ. ბ ე რ ი ძ ე, ოდი, ოდიში, ოდოია, „მნათობი“, 1959, № 12, გვ. 168—170.
37. С. Ч а н т у რ и ш в и л и, უკ. რაბ., с. 14—15.
38. ილ. ტ ა ბ ა ლ უ ა, სიტყვა „ოდოიას“ ეტიმოლოგიისათვის; „ლიტერატურული საქართველო“, 1971, № 28.
39. С. Ч а н т у რ ი შ ვ ი ლ ი, უკ. რაბ., с. 14—15.
40. შ. ა ს ლ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 271, 272, 273.
41. დ. ბ რ ა ე ი შ ვ ი ლ ი, ქართული მუსიკის გურული შტო, „ქართული მწერლობა“, 1927, № 10, გვ. 147.
42. ჯ. რ უ ხ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 184.
43. იქვე, გვ. 184.
44. იქვე, გვ. 186.
45. იქვე, გვ. 187.
46. იქვე, გვ. 193.
47. ვ. ა ხ ო ბ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 29, 32.
48. К. Б ю х е р, Работа и ритм, М., 1923, с. 227—228.

თინათინ ოჩიაური

მოსავლიანობის მფარველი ღვთაებები

ქართველი ტომების სამეურნეო ცხოვრებაში ძველთაგანვე მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა მემინდვრობასთან დაკავშირებულ რელიგიურ წეს-ჩვეულებებსა და რწმენა-წარმოდგენებს. უხვი და ბარაქიანი მოსავლის მოყვანის მიზნით, ქართველი მეურნე რაციონალურ საშუალებებთან ერთად ირაციონალურ ქმედებასაც მიმართავდა. ამასთან ერთად, მოსავლიანობის მფარველ ღვთაებებს იგი, ტრადიციულად გამომუშავებული რიტუალის მიხედვით, საქმეში ხელის მომართვას შესთხოვდა. ხალხის რწმენით, ეს ღვთაებანი, ერთი მხრივ, უზრუნველყოფდნენ ჭირნახულისათვის სასურველ ამინდს, ხოლო მეორე მხრივ მის სიუხვე-ბარაქიანობას მფარველობდნენ.

ჩვენამდე მოღწეული მონაცემებით ძნელდება მხოლოდ აგრარული ფუნქციის მქონე ღვთაებების გამოვლენა. თითქმის არ გვხვდება ღვთაება, რომელიც მარტო პურეულის სიუხვე-ბარაქიანობას განაგებდეს, თესლის აღმოცენებას, ზრდასა და მწიფობას უწყობდეს ხელს. ჩვეულებრივ, ეს ფუნქცია შერწყმულია როგორც საერთოდ ნაყოფიერების, ისე დარ-ავდრის ღვთაებათა სხვა ფუნქციებთან; ძირითადად ერთმანეთთან არიან დაკავშირებული მესაქონლეობისა და მიწათმოქმედების ღვთაებანი, რომელთაც ხშირ შემთხვევაში ადამიანისათვის ნაყოფიერების მინიჭების ძალაც მიეწერებათ. წარმართული და ქრისტიანული რელიგიების სინკრეტიზმის საფუძველზე, არაიშვიათია ქრისტიანული წმინდანისა თუ ღვთაებისათვის ნაყოფიერების მფარველის ფუნქციის მიკუთვნება. საქართველოში მოსავლიანობის მფარველ ღვთაებებად მიაჩნდათ: ბ ა რ ბ ა ლ - ბ ა ბ ა რ ი , ბ ო ს ე ლ ი ა ნ უ ბ ო ს ლ ა - ბ ო მ ბ ღ ა ჭ ა ბ უ კ ი | ტ ა რ ჭ ა ბ უ კ ი , ბ ო ჩ ი - ო ჩ ი , ი ა ნ - დ ე ე ე შ ი , ლ ა მ ა რ ი ა , წ მ . თ ე ვ დ ო რ ა რ ე (იხ. რუკა 26).

ამინდის გამგებელი ღვთაებები, რომელთაც სხვასთან ერთად ნახნავ-ნათესის მფარველობაც მიეწერებათ, შემდეგია: ლ ა ზ ა რ ე , ე ლ ი ა , დ ა მ ა ს - ტ უ რ ი , ს ა ჩ ა ლ ი ს წ ვ ე რ ი ს წ მ . გ ი ო რ გ ი , მ ი ნ დ ო რ ი ს ჯ ვ ა რ ი , მ ი ქ ა მ გ ა რ ი ო .

ნაყოფიერების ღვთაება ძველად დ ე დ ა მ ი წ ა უ ნ და ყოფილიყო. ჩვენამდე მოღწეული მასალებით ეს რწმენა გამოკვეთილი სახით შემორჩენილი არ არის. სხვადასხვა მონაცემების ურთიერთშეჯერების შედეგად ივ. ჯავახიშვილი იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ „უეჭველია ძველ დროს ქართველი თაყვანს სცემდა „დედამიწას“, ვითარცა „ღვთაებას“ და რომ „მიწის სალოცავი დედრობითი სქესის ნაყოფიერების ღვთაება უნდა ყოფილიყო“ [1]. ეთნოგრაფიულ ყოფაში შემორჩენილი ცალკეული რელიგიური რიტუალები, ენობრივი

მონაცემები და რწმენის ნაშთები ავლენს დედამიწის თაყვანისცემის ტებს.

დედამიწის ღვთაება მოკვდავი და აღდგენადი* უნდა ყოფილიყო, ისევე როგორც ბერძენთა მიწის ღვთაება დემეტრა და სხვა ამ კატეგორიის წინააზიური ღვთაებანი. მათთან პარალელს პოულობს ქართული აგრარული დღესასწაულების პერსონაჟი ბერიკა (შავად გამურვა, შავი ფერის ნიღბები, თხის ტყავის მოხურვა და თხის ნიღბის ტარება, დღესასწაულის ხასიათი და მიზანდასახულობა) [24].

დედამიწის ღვთაების კულტი ადგილის დედის კულტთან უნდა იყოს შერწყმული, რომელსაც ქრისტიანულ ეპოქაში ნაწილობრივ ღვთისმშობელი ჩაენაცვლა და ნაყოფიერების, მათ შორის მოსავლიანობის მფარველის ფუნქციაც მიითვისა. ასეთი ღვთაებაა ლამარია, რომლის კულტი სვანეთშია გავრცელებული (ღვთისმშობლის სახელს სვანური ენის ბუნების შესაბამისად ლა-თავსართი აქვს დართული). ლამარია ძირითადად აღამიანისა და მსხვილფეხა საქონლის ნაყოფიერებას განაგებდა, მაგრამ იგი პურეულის ღვთაებაც უნდა ყოფილიყო. ეს განსაკუთრებით კარგად ჩანს ერთ-ერთი საგაზაფხულო დღეობის ლილაშუნეს რიტუალიდან. ეს დღეობა დიდმარხვის მეორე შვიდეულის შაბათს მოდიოდა. ამ დღიდან იწყებდნენ სვანები თესვისათვის მზადებას (ლილაშუნე თესლობას ნიშნავს). ახდიდნენ კიდობნებსა თუ გოდრებს, სადაც სათესლე მარცვლეული იყო შენახული და ამ მარაგიდან ოჯახის წევრებისათვის სამყოფ კორკოტს მოხარშავდნენ. ამავე ღამეს ცხვებოდა სამეურნეო იარაღებისა და მუშა საქონლის გამოსახულებიანი კვერები, რომელსაც მოსავლიანობის ღმერთს შესწირავდნენ და ევედრებოდნენ თესლეულის ნაყოფიერებასა და ნათესებისთვის ხელსაყრელ ამინდს. ცხუმარის თემში „მფარცხავი ხარებით“ გაწყობილ ტაბაკს პურის კარგი მოსავლისათვის ლოცვა-ვედრებით ოჯახის უფროსი პურეულის ღვთაება ლამარიას სწირავდა, რომელსაც ამ დღეს ლამარია ლილაშუნეს სახელით მოიხსენებდნენ. ეს მონაცემები აშკარად ავლენს ლამარიას აგრარულ ბუნებას და მას პურეულის ნაყოფიერების ღვთაებად სახავს [3].

ღვთაება ბოსელი ანუ ბოსლა-ბომბლა, როგორც ღვთაებრივი პერსონაჟი, დღეს დავიწყებულია. მისი გამოვლენა საქონლისა და შინაური ფრინველის მფარველ ღვთაებად, რომელსაც პურეულის საქმეც ეკითხებოდა, შესაძლებელი გახდა ბოსლობის სახელწოდებით ცნობილი დღეობის შესწავლის შედეგად [4]. ბოსლობა ძირითადად მსხვილფეხა რქოსანი საქონლის გამრავლებისა და კეთილდღეობისათვის განკუთვნილი დღეობა იყო. ამის გარდა, „მის მიზანდასახულობას შეადგენდა სხვა შინაური ცხოველების, შინაური ფრინველებისა და მათი მომვლელი აღამიანის გამრავლება და კეთილდღეობა, ყანავენახების და სათიბების მოსავლიანობის გადიდება და დაცვა“. ბოსლა-ბოსელის კულტის ამსახველი დღეობა — ბოსლობა რომ აგრარული დღესასწაულიც არის, ეს კარგად ჩანს სადღეობო რიტუალის ცალკეული ელემენტებიდან (საბოსლობო რიტუალურ პურებზე სახვნელისა და უღელ-ტაბაკის გამოსახვა; ღვთაებისათვის — მიწის მუშის, ხარისა და კაცის ნამუშევრის, ხოლო ყანა-ვენახების — მიწათა ანგელოზისათვის შევედრება; საბოსლობო დიალოგებში ხარების სახვნელ უღელთან დაკავშირება, საცხობ „ბუჯირზე“ მსუქანი ბავშვის დაგორება პურის სიდიდე-მარაჟიანობის მიზნით და სხვ.). ეს მონაცემები იმა-

ზე მიუთითებს, რომ ბოსელი მიწათმოქმედების ღვთაებაც არის. ბოსლობაში ასახული ღვთაება თავდაპირველად ცხოველური, სახელდობრ, ხარის სახის არსება უნდა ყოფილიყო. „ჩვენამდე მოღწეული მსხვილფეხა შინაური ცხოველების კულტის გადმონაშთები ძირითადად მომდინარეობს ქართველი ხალხის ასტრალური რელიგიის მაღალი საფეხურიდან, რომელიც განვითარებული მიწათმოქმედების მეურნეობისა და შესაფერისი სოციალური წყობილების ზედნაშენს წარმოადგენდა. ამ საფეხურზე თვით ღვთაება ბოსელიც მიწათმოქმედების მეურნეობასთან არის დაკავშირებული, რომელსაც ანთროპომორფიკული სახე აქვს მიღებული სხვა ასტრალურ ღვთაებათა მსგავსად“.

„ახალი წლის დღეობაში უძველესი ითიფალური ღვთაება ბასილის სახელს ატარებს. ბოსლა-ბომბლას კულტი ბასილის კულტთან არის შერწყმული. ქრისტიანული წმინდანი აქ ქართულ-წარმართული კულტის თანაზიარად გვევლინება. ასეთი შერწყმა უნდა მომხდარიყო წმინდანის სახელის — ბასილის მსგავსებრი ნიადაგზე წარმართული ღვთაების სახელთან — ბოსელი“.

ამავე ღვთაების კულტს ფუნქციონალურად უკავშირდება საახალწლო რიტუალის პერსონაჟი ბერი-ბერა და ბერიკა. მათ მიეწერებოდათ მოსავლიანობის, ადამიანთა და ცხოველთა ნაყოფიერება — გამრავლებისა და დოვლათიანობის ფუნქცია [5].

თითქმის მთელ საქართველოშია გავრცელებული ნაყოფიერების ღვთაება ბარბალეს კულტი. ბარბალე არა მხოლოდ მსხვილფეხა საქონლისა და შინაური ფრინველის მეურნეობის მფარველ ღვთაებად მიაჩნდათ, არამედ, საზოგადოდ, ნაყოფიერებისა და გამრავლების ღვთაებადაც. იგი ამრავლებდა როგორც საქონელს, ისე ადამიანსა და მცენარეულს. ამასთანავე, მთის მოსახლეობაში მას უმთავრესად მესაქონლეობისა და ნაწილობრივ მიწათმოქმედების ღვთაებად მიიჩნევენ (სვანები, ლეჩხუმელები).

ბარბალ-ბარბოლი ასტრალური ღვთაება იყო, რომელიც მზეს განასახიერებდა. აღმოსავლეთ საქართველოს მთაში (ფშავ-ხევსურეთი) მზის ღვთაება მზექალი, რომელიც ღვთაებათა პანთეონის უზენაეს ტრიადაში შედიოდა, მოსავლიანობის მფარველად მიაჩნდათ. მას შესთხოვდნენ ჭირნახულის დაცვას, უხვი მოსავლის უზრუნველყოფას. ხალხის შეხედულებით, მზექალ-მზექანი იერს შეეძლო „ქერ-ოქროთ“ გამოთხოვა მორიგე ღმერთისაგან და ღვთისშვილებისათვის განაწილება, ხოლო ამ უკანასკნელთ — თავიანთი საყმოების უზრუნველყოფა მოსავლით. მასვე შეეძლო „ცის ხორხომ-კორკოთ“ გამოყოფა „ღვთის კარზე“ შეყრილ ღვთისშვილებისათვის, რაც ცუდ ტაროსს მოასწავებდა და, მამასადამე, მოსავლის განადგურებას [6].

ღვთაება ჭაბუკი მესხეთში, ა. ხახანაშვილის ცნობით, ოჯახის მთავარ მფარველ ძალად ითვლებოდა. წარმოადგენილი ჰყავდათ ლამაზი ჭაბუკის სახით, რომელთანაც პირველი ღამე უნდა გაეთია პატარძალს. შემდეგში ჩატარებულმა კვლევა-ძიებამ გამოავლინა, რომ ჭაბუკი მამაკაცური ბუნების ნაყოფიერების ღვთაებაა, რომლის კულტი სცილდება საოჯახო ფარგლებს. ოჯახის ბარბაქიანობისა და ადამიანის ნაყოფიერების გარდა, მას მიეწერებოდა ნათეს-ნამუსევრის მფარველობის ფუნქციაც. ლეჩხუმური მასალების მიხედვით, ჭაბუკობა დღეს, რომელიც აღდგომის ოთხშაბათს მოდიოდა, ღმერთს ევედრებოდნენ: „ღმერთო, გაგვიკეთე ნათეს-ნამუსევარიო“. კვირიკობის თვის ორშაბათს ლეჩხუმშივე მახიკრეფის ჭაბუკობა იმართებოდა. ამ დღეს ქალები ღვთაებას

ვედრებოდნენ: „ღმერთო, გაგვიკეთე ჩვენი ნათესი, მოგვაწვევინე მახა, ანუ, ანუ დაგვიბნევ და ბედნიერებაში მოგვახმარეო“. თვით ყანაში კი ისეთი რიტუალი სრულდებოდა, რომელიც აშკარად ავლენს ღვთაების სექსუალურ ბუნებას, რაც ნაყოფიერების ღვთაებათათვის არის დამახასიათებელი (ქალების მიერ ქვედა საცვლის გახდა და ნათესებზე მოფრიალება). ჭაბუკის კულტი გარდა შესხეთისა, დასტურდება რაჭა-ლეჩხუმში, სვანეთსა და იმერეთში. სვანეთში იმართებოდა დღეობა ჭაბგობ, რომლის დროსაც აღიდებდნენ ტარ-ჭაბუკს ანუ ჭაბიგუს. ჭაბუკის სახელზე სკოდნიათ იმერეთში ზედაშის დაყენებაც, რომელსაც საჭაბუკო ეწოდებოდა.

ღვთაება ჭაბუკი მამაკაცური ბუნების ნაყოფიერების მიმნიჭებელ ძალას განასახიერებდა. ეს ძალა მოცემული იყო ზოომორფული (ხარი) და ანთროპომორფული (ჭაბუკი) სახით [7].

სვანეთის ეთნოგრაფიულ ყოფაში დასტურდება ფეტვის კულტურის მფარველი ღვთაება იან დეცეში. ერთ-ერთი უძველესი მარცვლოვანთაგანი, რომლის კულტივაცია ადამიანმა მოახდინა, ფეტვი იყო, რომელსაც თავისი მფარველი უნდა ჰყოლოდა. ასეთ მფარველად ისახება იან დეცეში, რომელიც სვანების რელიგიის განვითარების გარკვეულ საფეხურზე მთვარის კულტთან მჭიდრო კავშირში იმყოფებოდა. იანი ასტრალური ღვთაებაა, რომელიც ღამის დიდ მნათობს განასახიერებდა. მთვარისა და ფეტვის კულტების საფუძველზე უნდა მომხდარიყო ამ უძველესი მარცვლოვანი კულტურის უზენაესი ბატონ-პატრონის ნათელი ღვთაების სახით ჩამოყალიბება. წარმოდგენები ფეტვის წარმართულ ღვთაებაზე სვანებს იონა წინასწარმეტყველზე გადაუტანიათ, მაგრამ მანამდეც ფეტვის ღვთაებას იან ან ამის მსგავსი სახელი უნდა რქმეოდა [8].

ღვთაება ბოჩიოჩის კულტის ელემენტები და მასთან დაკავშირებულ რწმენა-წარმოდგენები დასტურდება როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში. იგი ძირითადად ცნობილია, როგორც მესაქონლეობისა და ნადირთა ნაყოფიერების მფარველი ღვთაება. ბოლო წლებში ჩატარებული ძიების შედეგად გამოვლინდა, რომ ბოჩიოჩის ერთ-ერთ ფუნქციას მოსავლიანობის სიუხვე-ბარაქიანობის მფარველობაც შეადგენდა [9].

აგრარული ფუნქციის მქონე ღვთაებად გვევლინება ქრისტიანული წმინდანი თევდორე, რომელსაც ძირითადად ცხენების გამრავლებასა და ნაყოფიერებას შესთხოვდნენ, მაგრამ აშკარად ვლინდება აგრარულ კულტთან მისი მჭიდრო კავშირი, რაც განსაკუთრებით კარგად ჩანს რაჭა-ლეჩხუმის სათევდორობო რიტუალებში. ამ კუთხეებში თევდორობას აცხობდნენ მუშა საქონლის, სამიწათმოქმედო იარაღებისა და სხვადასხვა პურეულის თავთავთა გამოსახულებიან პურებს, ასრულებდნენ ნათეს-ნამუშევრისა და მოსავლისათვის ლოცვა-ვედრებას, კალოზე საცხველთან სრულდებოდა სხვადასხვა სარიტუალო ქმედებანი, და რაც მთავარია, ზოგ ადგილას იცოდნენ თესლის სწორედ ამ დღეს გაღება. ყველაფერი ეს იმაზე მიუთითებს, რომ თევდორობა აგრარული კულტის ამსახველი დღეობაა, ხოლო თვით წმ. თევდორე კი აგრარული ღვთაების შესატყვისი [10].

თევდორობა მოსავლიანობისთვის განკუთვნილი დღეობა იყო მთიულეთში, მოსავლიანობას შესთხოვდნენ თევდორეს იმერეთში, სამეგრელოში, ზეც-

ში. კონკრეტულად რომელი წარმართული ღვთაებების კულტი შეერწყა ქრისტიანული წმინდანის კულტს, ჯერჯერობით დადგენილი არ არის.

მიწათმოქმედებასთან მჭიდრო კავშირში არიან დარ-ავდრის ღვთაებანი (იხ. რუკა 27), რომელთაც მორწმუნენი თავიანთი ნათესების დაცვის მიზნით სასურველ ამინდს ევედრებოდნენ. თესვის დაწყებიდან მოსავლის აღებამდე ტაროსის გამგებელი ღვთაების სახელზე უქმობდნენ გარკვეულ სამუშაო დღეებში, არახელსაყრელი ამინდის შემთხვევაში ღვთაების სამლოცველოში ან სხვა დათქმულ ადგილზე საღვთოს იხდიდნენ და სათანადო საკულტო წესებს ასრულებდნენ.

დარ-ავდრის ღვთაებებიდან თითქმის მთელ საქართველოში გავრცელებულია ელიას კულტი, რომლის სახელობის დღესასწაული მდგრადი იყო და მუდამ დაკანონებულ დროს მოდიოდა. არიან ღვთაებები, რომელთაც მაშინ შესთხოვდნენ დახმარებას, როცა ამის საჭიროება დადგებოდა. ასეთია მაგალითად ლაზარი, რომლისთვისაც განკუთვნილ მისტერიას გვალვის, ან გადაუღებელი წვიმების დროს მიმართავდნენ. საყურადღებოა, რომ მათში, სადაც მოსავლიანობის ბედ-იღბალი დიდად იყო დამოკიდებული ამინდზე, ბარიდან გადმოტანილი ჰქონდათ სათანადო ფუნქციის მქონე ღვთაებათა სამლოცველო ნიშები და მას ევედრებოდნენ კარგი ამინდის უზრუნველყოფას, ჭირნახულის ბარაქიანობას. ასე გავრცელდა ბოდავის წმ. გიორგის კულტი ხევსურეთში მინდორის ჯვარის სახელწოდებით. ეს გარემოება იმაზე მიუთითებს, რომ მთიელებს სურდათ თავიანთი ჭირნახულის მფარველად ისეთივე ღვთაება ჰყოლოდათ, როგორც ბარის მიწათმოქმედებას ჰყავდა და ამით უზრუნველყოთ ბარის მსგავსად უხვი და ბარაქიანი მოსავალი.

დარ-ავდრის გამგებლად ითვლებოდა ღვთაება დამასტური, რომლის ძირითადი სამლოცველო მდებარეობს ფშავის არაგვის ხეობაში. გარდა ამ ღვთაებისათვის განკუთვნილი დღეობისა, რომელიც მოდიოდა ყველიერის კვირას, და საკვირაოს დღეობის მეორე დღეს, ხანგრძლივი გვალვისა და წვიმიანობის დროს, ფშავის თორმეტივე თემი საერთო ხარჯით იხდიდა ჭირნახულის სამხვეწრო საღვთოს. ამავე ხატში მოდიოდნენ საკუთარი ჭირნახულის სამხვეწრო საკლავით სხვა „მეზღვნენიც“.

დამასტურის კულტი ვრცელდებოდა ივრის ხეობაშიც.

სახელწოდება — დამასტეს ქრისტიანული წმინდანის იოანე დამასკელის სახელს უკავშირებენ [11].

მინდორის ჯვართან ერთად ხევსურეთში დარ-ავდრის გამგებლად მიაჩნდათ საჩალისწვერის წმ. გიორგი, რომელსაც მიაწერდნენ სეტყვისა და საერთოდ უამინდობის გამოწვევა-გადაღების შესაძლებლობას. ხალხის რწმენით, მას ქვეშევრდომად ავსულები ჰყავდა (დევი, ეშმაკები), რომელთა შემწეობით შეეძლო სეტყვისა და ნიაღვრების ატეხა, რითაც ჭირნახულს უფუჭებდა შემცოდებებს. შეეძლო კარგი ამინდის დაყენებაც და საყმოსათვის მოსავლის უზრუნველყოფა.

როგორც ცნობილია, საქართველოს ცალკეულ კუთხეებში ამა თუ იმ ლოკალურ ერთეულს თავისი მფარველი ღვთაება ჰყავდა. ეს ლოკალური ერთეულები ამ მთავარი ღვთაების საყმობად ითვლებოდნენ. ღვთაებას მიეწერებოდა საყმოს მფარველობის ფუნქცია, ყოველგვარი ზიანისაგან მისი დაცვის შესაძლებლობა. მათ შორის ამინდის უზრუნველყოფაც და მოსავლის მფარვე-

რუკა № 27. აბრარული ფუნქციის მქონე სინკრებულ ღვთაებანი (XIX ს-ის II ნახევარი)

1. ბოსელი // ბერი-ბერა, 2. თედორე, 3. ბარბარე // შუქალი, 4. ჭაბუცი // ტარჭაბუცი, 5. მან დეცეში, 6. ბოჩი // ოჩი, 7. ლამარია

ლობაც. ასეთია მაგალითად, ღვთაება ლომისი, რომლის კულტი გავრცელებულია მთიულეთ-გუდამაყარში, ქართლსა და ივრის ზეობაში. მას ჭირნახულის უქმეს უყენებდნენ, ნახნავ-ნათესის მფარველობას ევედრებოდნენ. ასეთივე იყო მიქაძეგარიო (მიქელ გაბრიელი). სამეგრელოში მას სხვასთან ერთად მიეწერებოდა დარ-ავდრის გამგებლობაც და ჭირნახულის უზრუნველყოფაც.

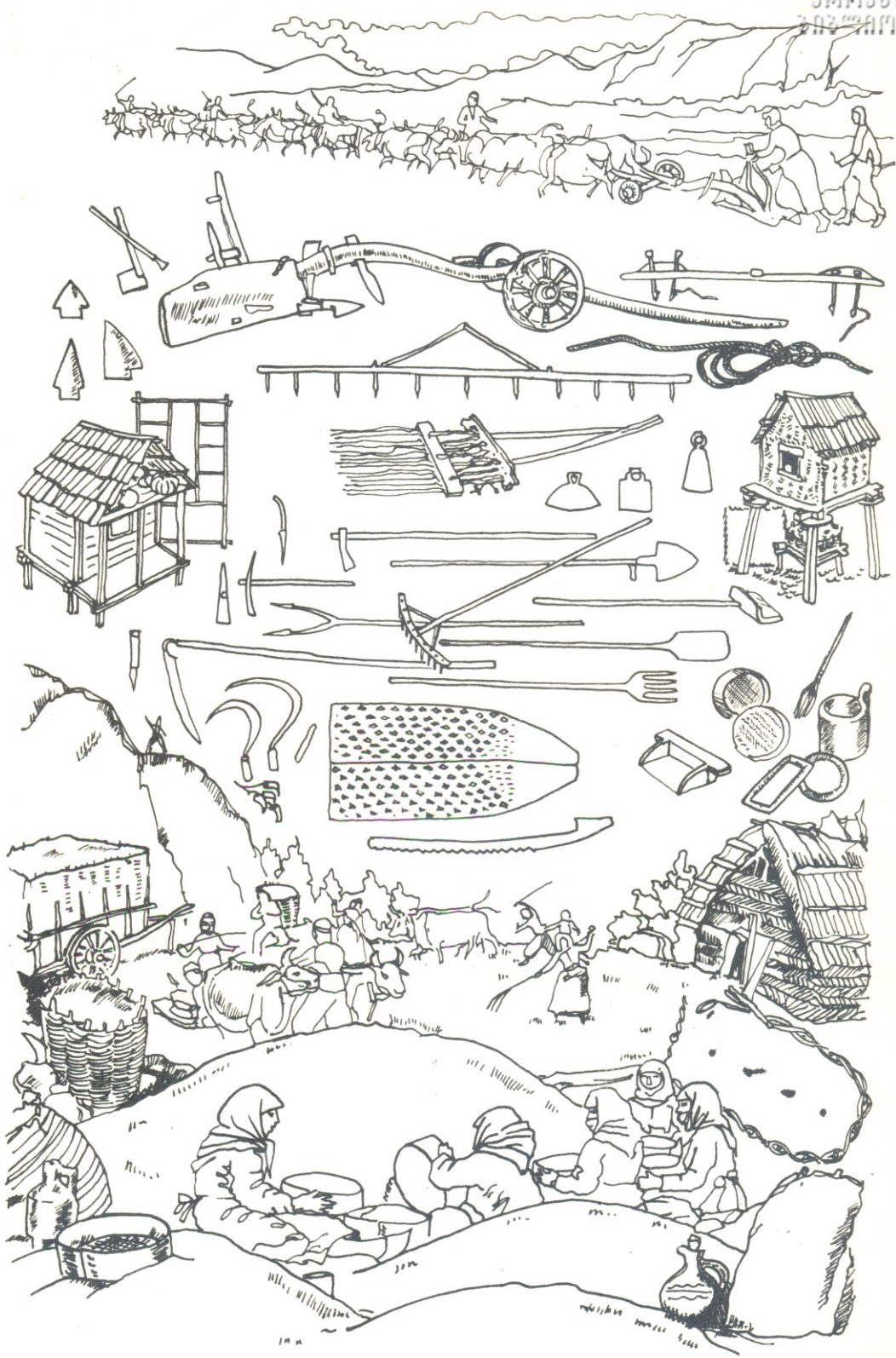
ლიტერატურა

1. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1951, გვ. 92.
2. ჯ. რუხაძე, ქართული ხალხური დღესასწაული, თბ., 1966, გვ. 16—18.
3. ივ. ჯავახიშვილი, მითითებული ნაშრომი, იქვე, ვ. ბარდაველიძე, ქართული (სვანური) საწესო გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები, თბ., 1953, გვ. 121—123; მ. ჩართოლანი, ქართველი ხალხის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან, თბ., 1961, გვ. 177—186.
4. ა. სოხაძე, ქართველთა უძველესი სარწმუნოებისა და მის გადმონაშთებთან ბრძოლის ისტორიიდან, თბ., 1964, გვ. 14—67; ვ. ბარდაველიძე, მითითებული ნაშრომი, გვ. 37—38, 95—104; 5. ნ. ბრეგაძე, მთის მიწათმოქმედება დას. საქართველოში. თბ., 1969, გვ. 236—237.
5. ჯ. რუხაძე, ძველი აგარული დღესასწაულის პერსონაჟი ბერი-ბერა, მასალები საქ. ეთნოგრაფიისათვის, ტ. IX, თბ., 1957.
6. ვ. ბარდაველიძე, ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან, (ღვთაება ბარბარ-ბაბარ), თბ., 1941, გვ. 32; В. В. Бардавелидзе, Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен, Тб., 1957, с. 4—5.
7. მ. მაკალათია, მესაქონლეობა მესხეთში (სამცხე-ჯავახეთი), კრბ. „მესხეთ-ჯავახეთი“, თბ., 1972, გვ. 61—63; А. Х а х а н о в, Месхи (этнографический очерк) ЭО, № 3-кн. X, 1891, с. 8; ნ. ბრეგაძე, მემინდერობასთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებანი რაჭა-ლეჩხუმში, საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მაცნე, თბ., 1964, გვ. 128.
8. ვ. ბარდაველიძე, ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან, IV, იან დეცემში, მასალები საქ. ეთნოგრაფიისათვის, V, 1951.
9. ჯ. რუხაძე, ხალხური აგრიკულტურა დასავლეთ საქართველოში, თბ., 1976 წ. გვ. 183—193.
10. ნ. ბრეგაძე, მთის მიწათმოქმედება დას. საქართველოში, გვ. 239.
11. ს. მაკალათია, ფშავი, თბ., 1934, გვ. 263; ვ. ბარდაველიძე, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ტრადიციული საზოგადოებრივ-საკულტო ძეგლები, თბ., 1974, გვ. 60—62.

ტაბულების სია

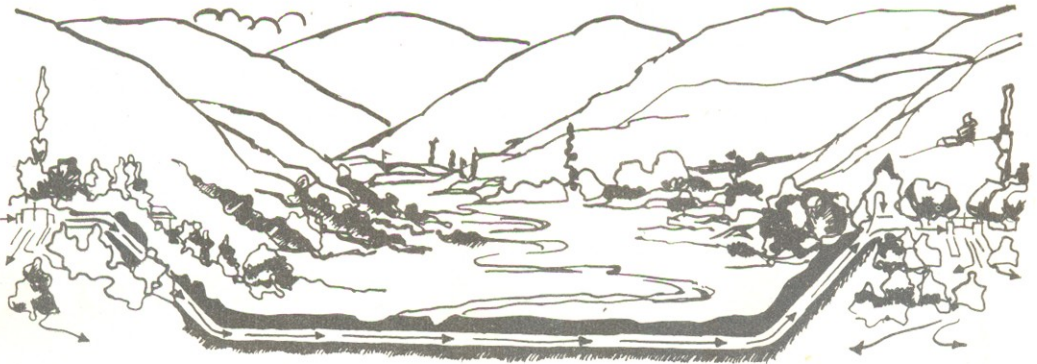
- I. მემინდვრობა. შრომის პროცესი
- II. 1. მზის საათი
 2. ტირიფონის არხის ერთი უბანი
- III. ხორბლის სახეობანი
 1. ეგილოპსი
 2. მახა
 3. ძვ. კოლხური ხორბალი
 4. ასლი
- IV. ხორბლის სახეობანი
 1. გვაწა ზანდური
 2. ჩელტა ზანდური
 3. დოლისპური
 4. ხულუგო
 5. დიკა
- V. 1. დიდი გუთანი (ს. ჯანაშიას სახელ. სახელმწ. მუზეუმი)
 2. დიდი გუთანი და მისი ნაწილები
- VI. დიდი გუთანი (თიანეთი)
- VII. 1. მესხური ჯილა
 2. რაჭული სახენელი
- VIII. შისქელი
- IX. 1—4 სახენელი იარაღის ნაწილები
 - 5—7 ხენის სისტემა
- X. სახენელების ტიპოლოგია
- XI. 1. ცხენის ქანდაკება (საფლავის ქვა, ახალქალაქის რაიონი)
 2. გუთნის დედის საფლავის ქვა (სოფ. ნატახტარი)
- XII. 1. შნაკვი
 2. შნაკვით კრეფა
- XIII. 1—2 კვერის ტიპები
- XIV. 1—2 თრიალეთური
 3. განათხარი კვერი
- XV. 1. სანაყი (ქვიჯ)
 2. სანაყი გობი
 3. ხელწისქეილი (შირა)
 4. საცეხველი — საძეგველი
 5. საშური — ტაბო
 6. ბაჭარხანა (ნაწილი)
 7. გელაზი
- XVI. ზეთსახდელი — გეგმა (სოფ. წყალთბილა)
- XVII. ზეთსახდელი (სოფ. წყალთბილა)
- XVIII. ზეთსახდელი — გეგმა (სოფ. ქუმბათი)
- XIX. ზეთსახდელი — კრებები (სოფ. ქუმბათი)

- XX. 1. ღომის საშრობი ნალა (სოფ. წყუაში)
2. ღომის საშრობი ნალა (სოფ. სურები)
3. სასიმინდე (საჩხერის რ-ნი სოფ. ქორეთი)
- XXI. ბელელი (წყალტუბოს რ-ნი სოფ. ცხენკური).
- XXII. 1. ძელური ბელელი (მახარაძის რ-ნი სოფ. შითელმთა)
2. ძელური სხვენიანი ბელელი (მახარაძის რ-ნი სოფ. შითელმთა)
- XXIII. 1. ღია აივნაიანი ბელელი კ) გეგმა; გ) ფასადი; დ) გვერდითი ფასადი (საჩხერის რ-ნი სოფ. ჭორვილა)
- XXIV. 1. ბელელი მოდგმულათი (მახარაძის რ-ნი სოფ. ცხემლის ხიდი)
- XXV. 1. ბელელი საცხოვრებელ კომპლექსში (სხვენში).
(ჩოხატაურის რ-ნი, სოფ. ჩხაკოურა, მ. გარაყანიძის მიხედვით)
- XXVI. 1. მარცვლის სათაესი გოდორი
ნახ. 1. გოდორი
ნახ. 2. კოდი
- XXVII. 1—3 ხის საწნახლები (გაკუთხული)
- XXVIII. 1. ხის საწნახელი (მრგვალი)
2. ცემენტით შეღესილი ქვიტკირის საწნახელი
3. ქვის საწნახელი
- XXIX. ღ ი ა მ ა რ ა ნ ი
1. იმერული ხის ფარღალალა მარანი
2. იმერული ბირღია ქვიტკირის მარანი
3. იმერული დახურული ხის მარანი
- XXX. დ ა ხ უ რ უ ლ ი მ ა რ ა ნ ი
1. კახური ქვიტკირის მარანი
2. განათხარი მარანი ურბნისიდან
- XXXI. 1, 2 მარანი ორსართულიანი სახლის ქვ. სართულში
- XXXII. 1—2 თალარი
ფ. 3. თალარი (შიდა კახეთი)
- XXIII—XLIII. სანოტო დანართი.

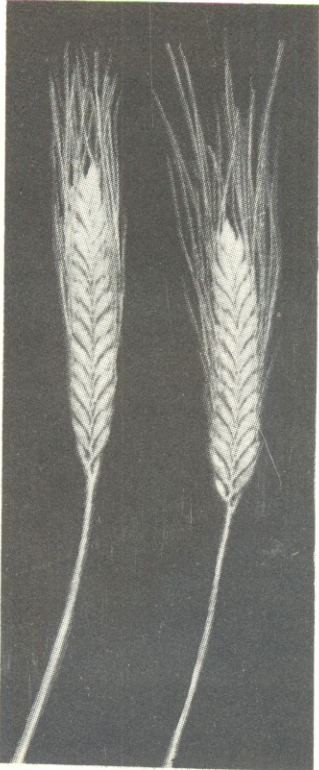
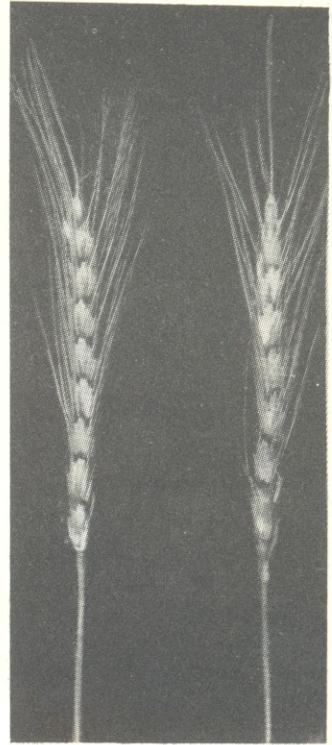
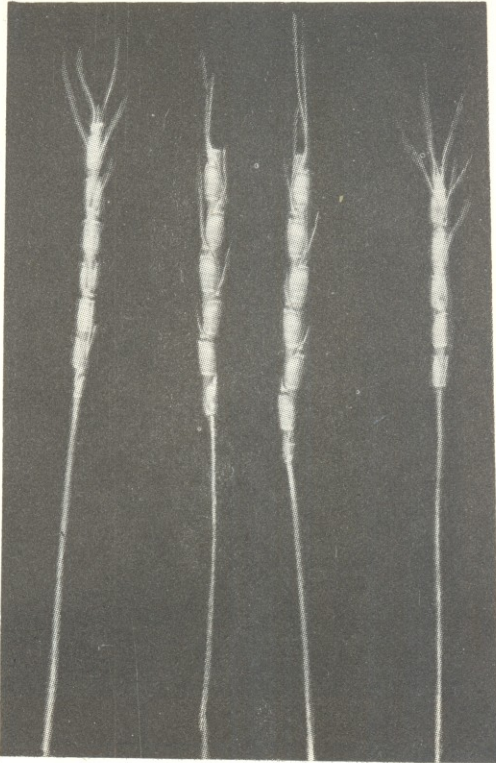

1

2

1

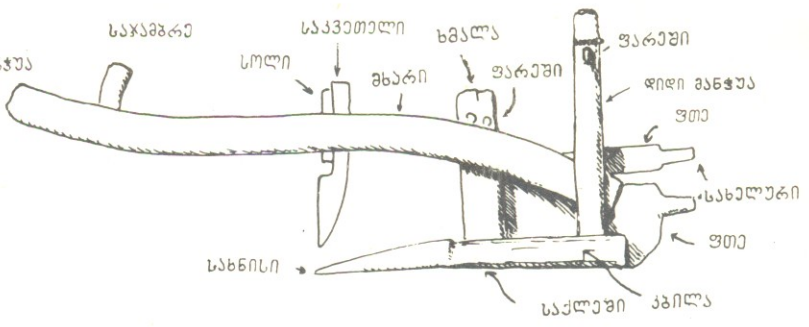
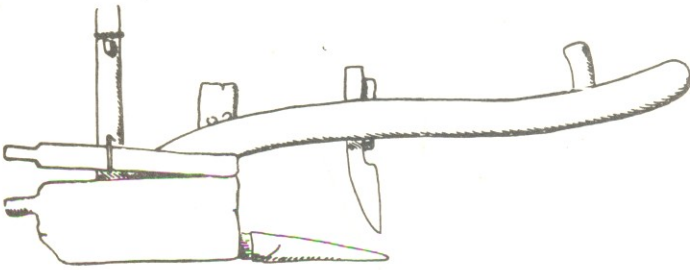
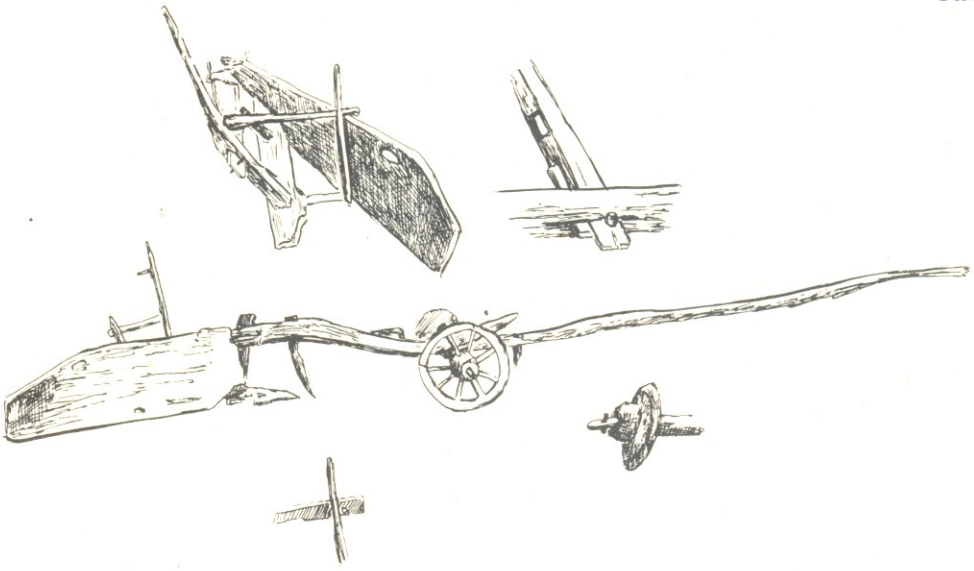
2

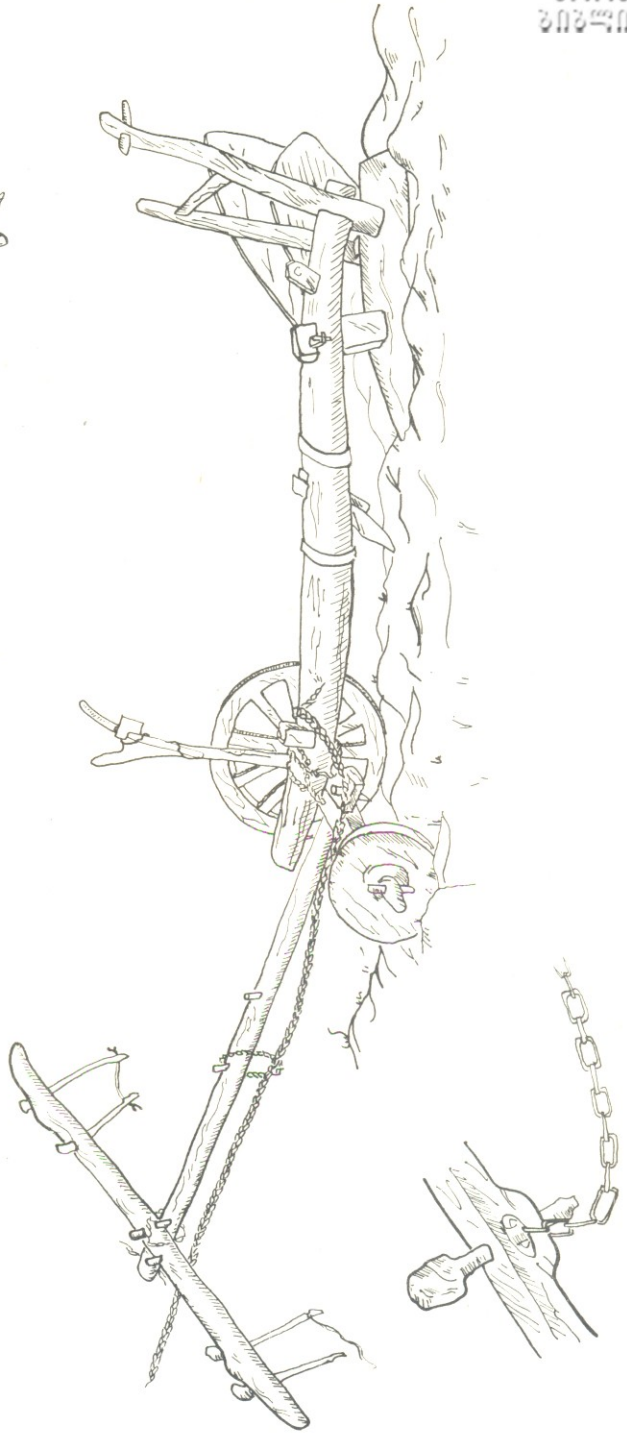
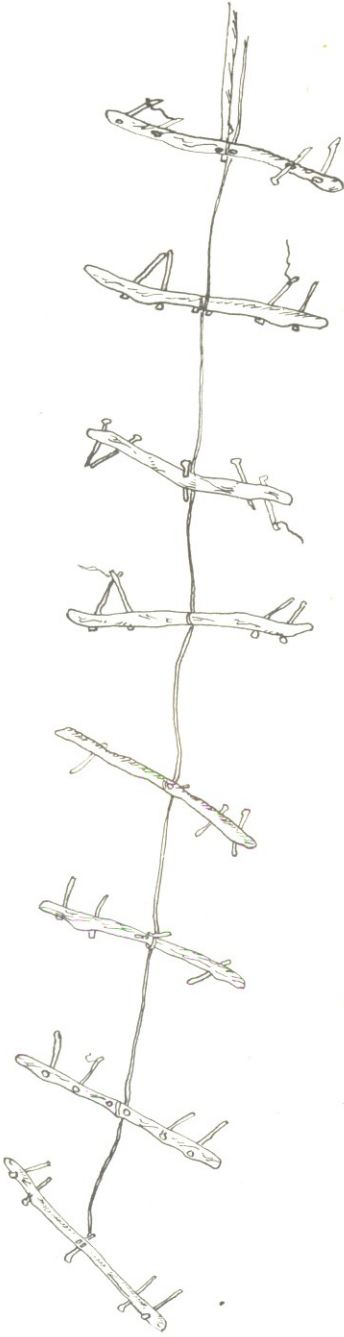

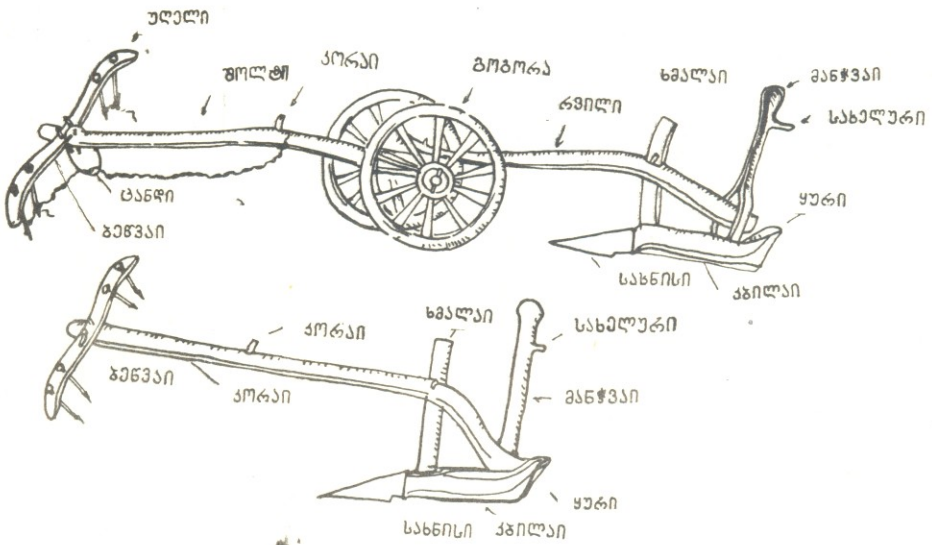
4

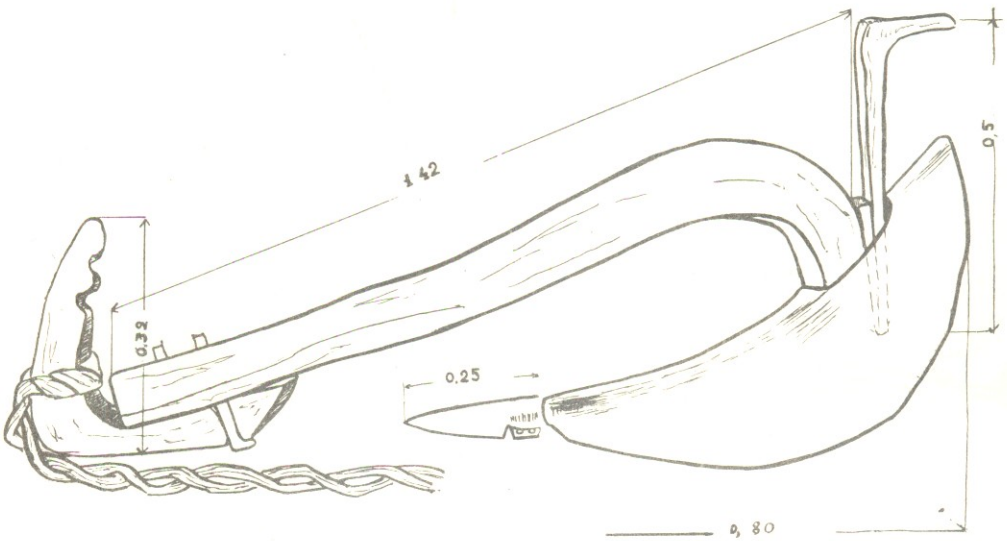
5

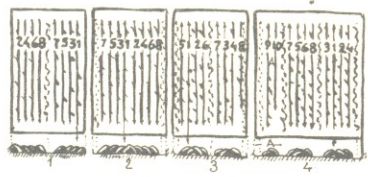
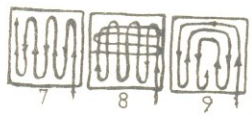
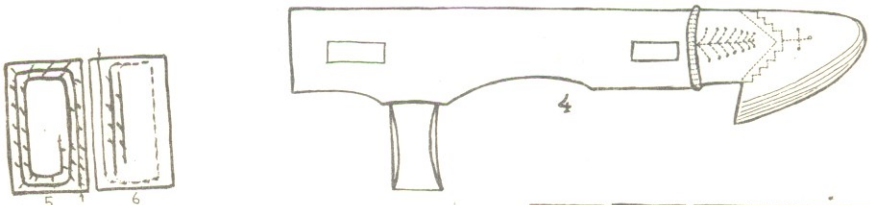
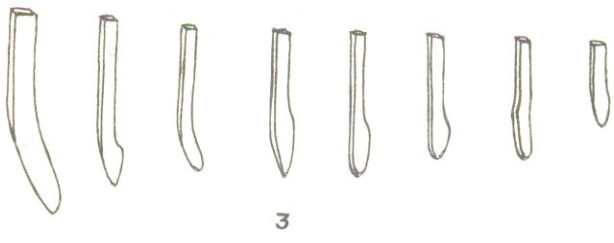
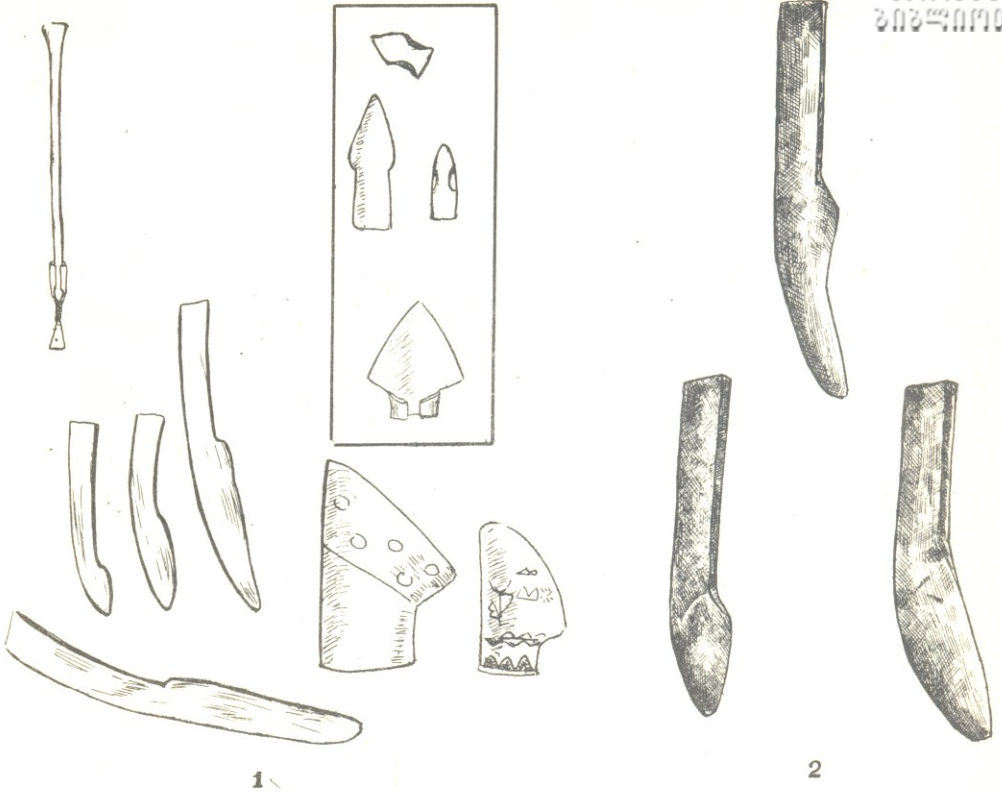

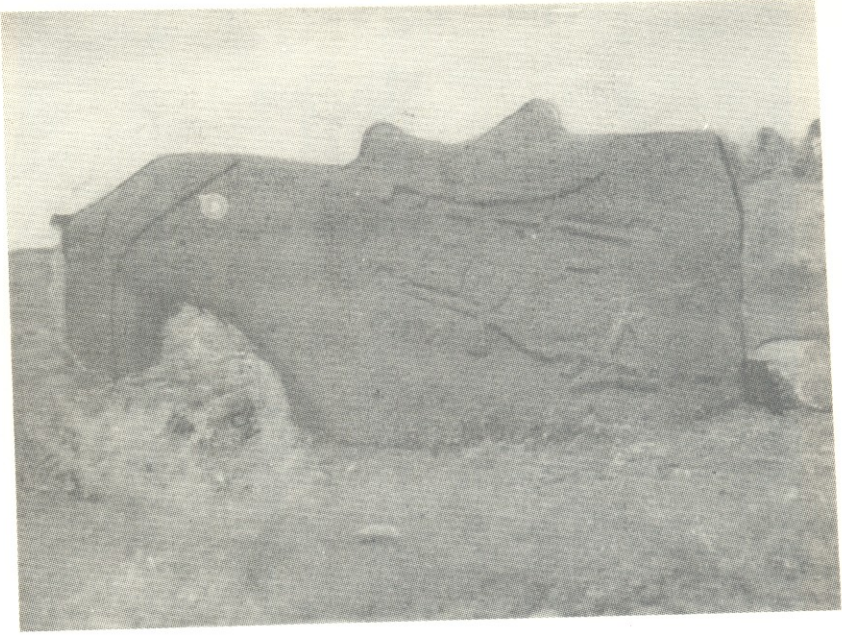
1

2

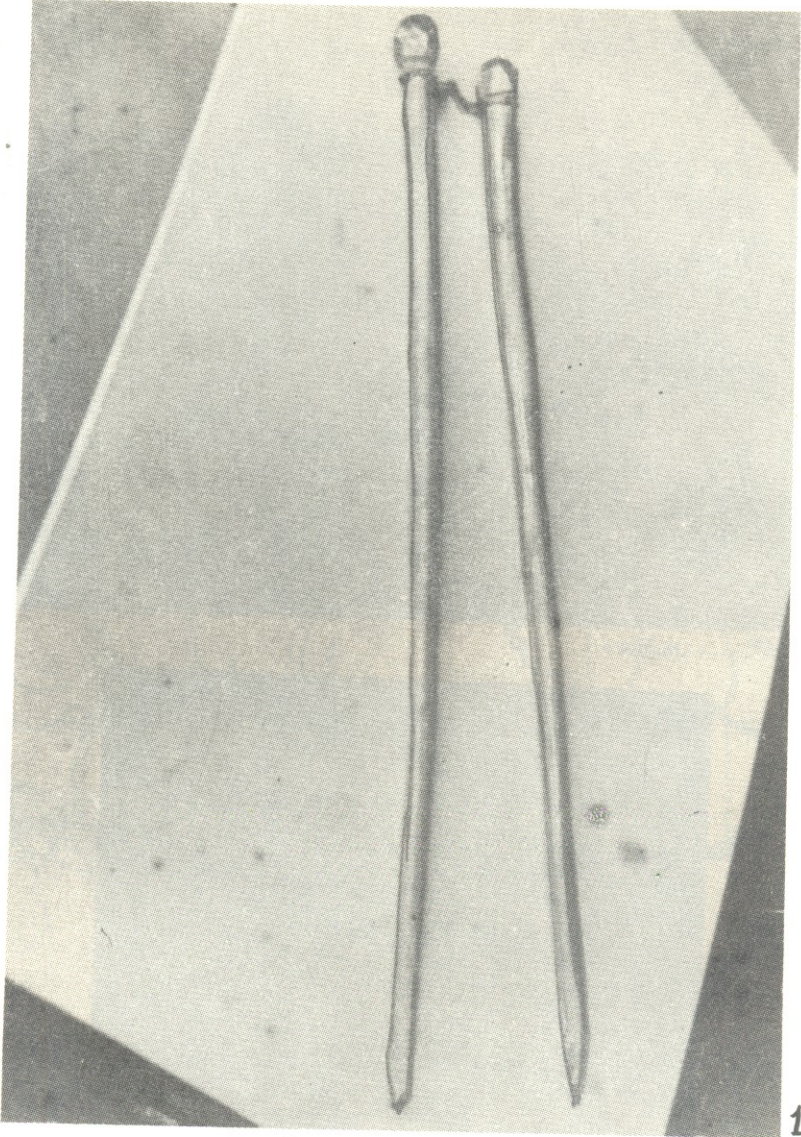
1

2

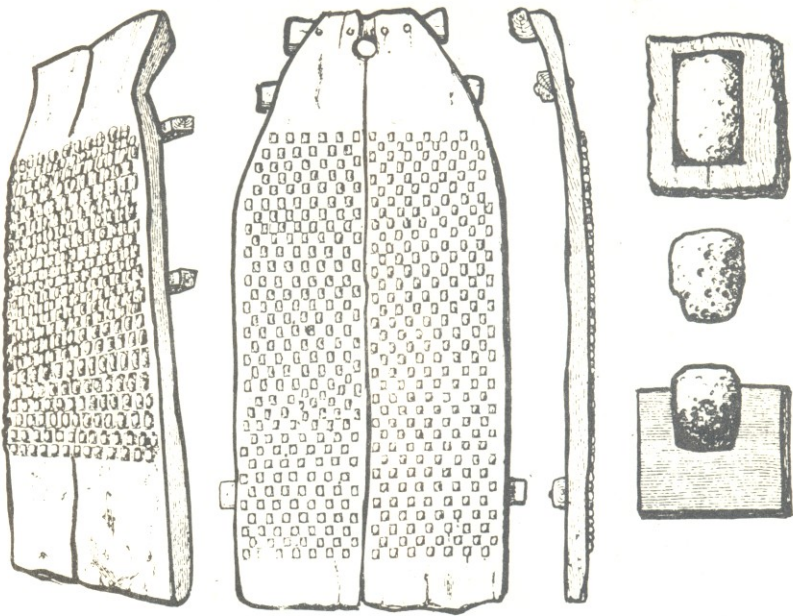
3

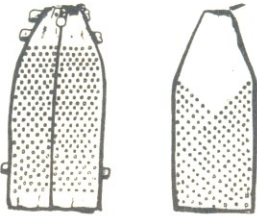
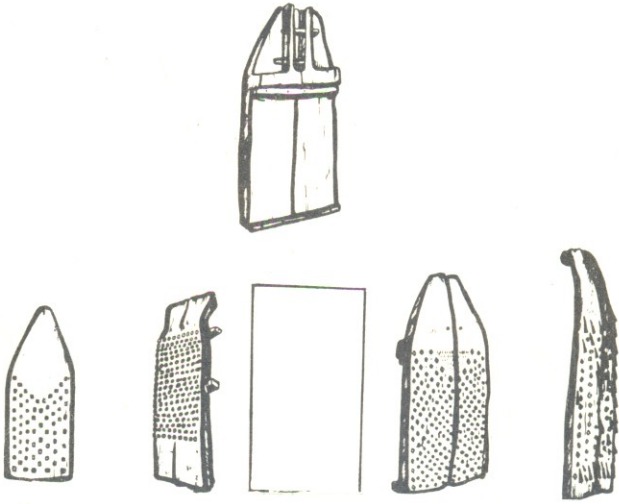
1

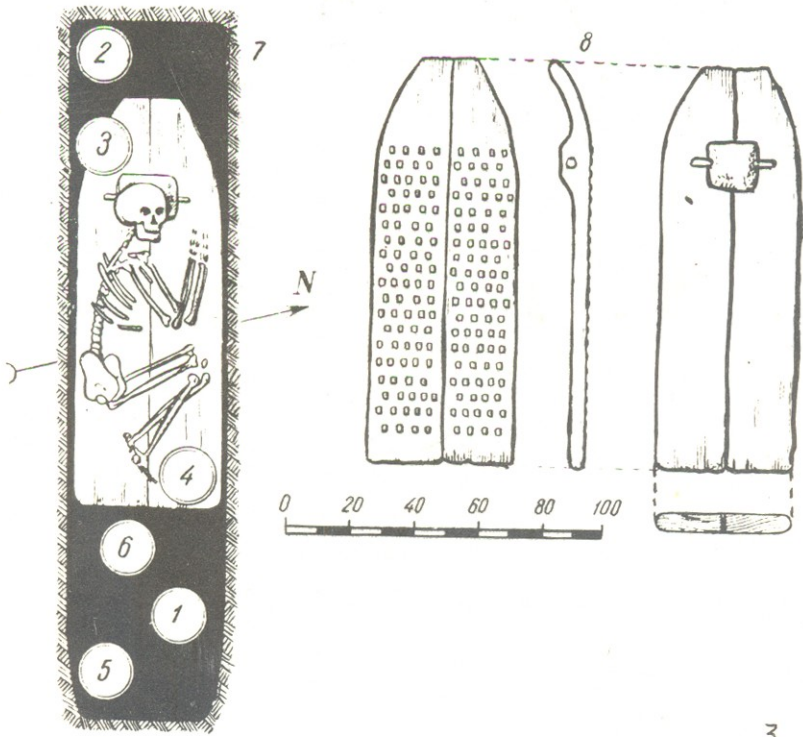
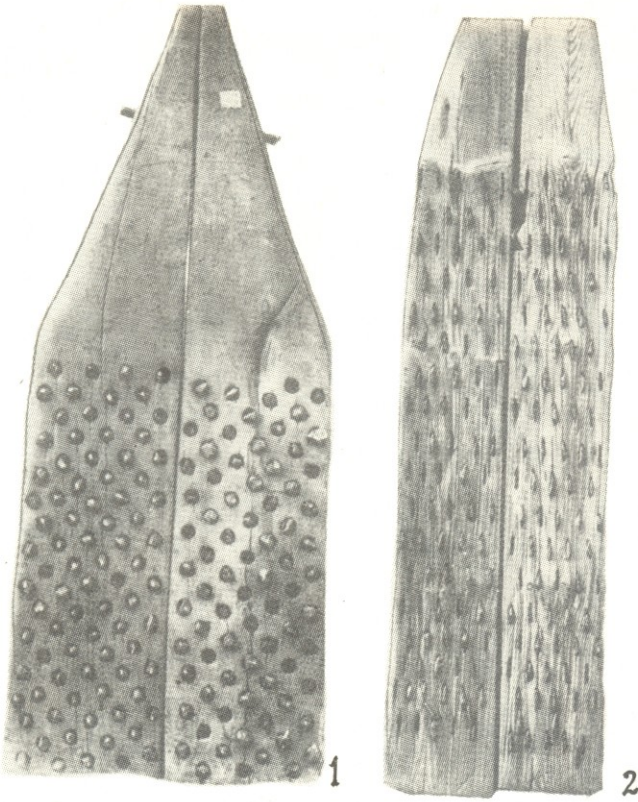
2

1

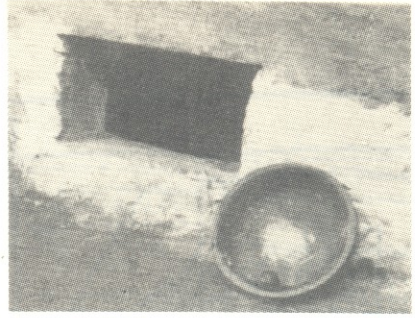

2

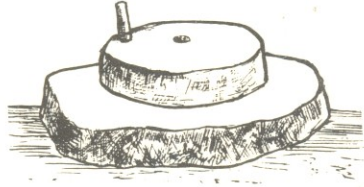

1

2

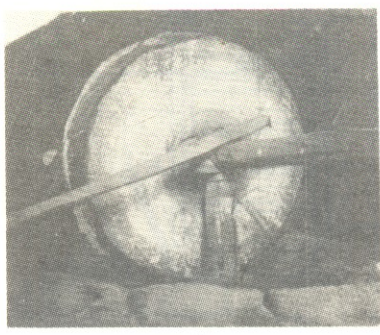
3

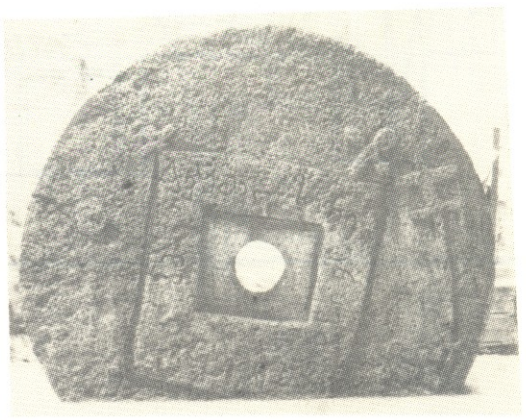
4

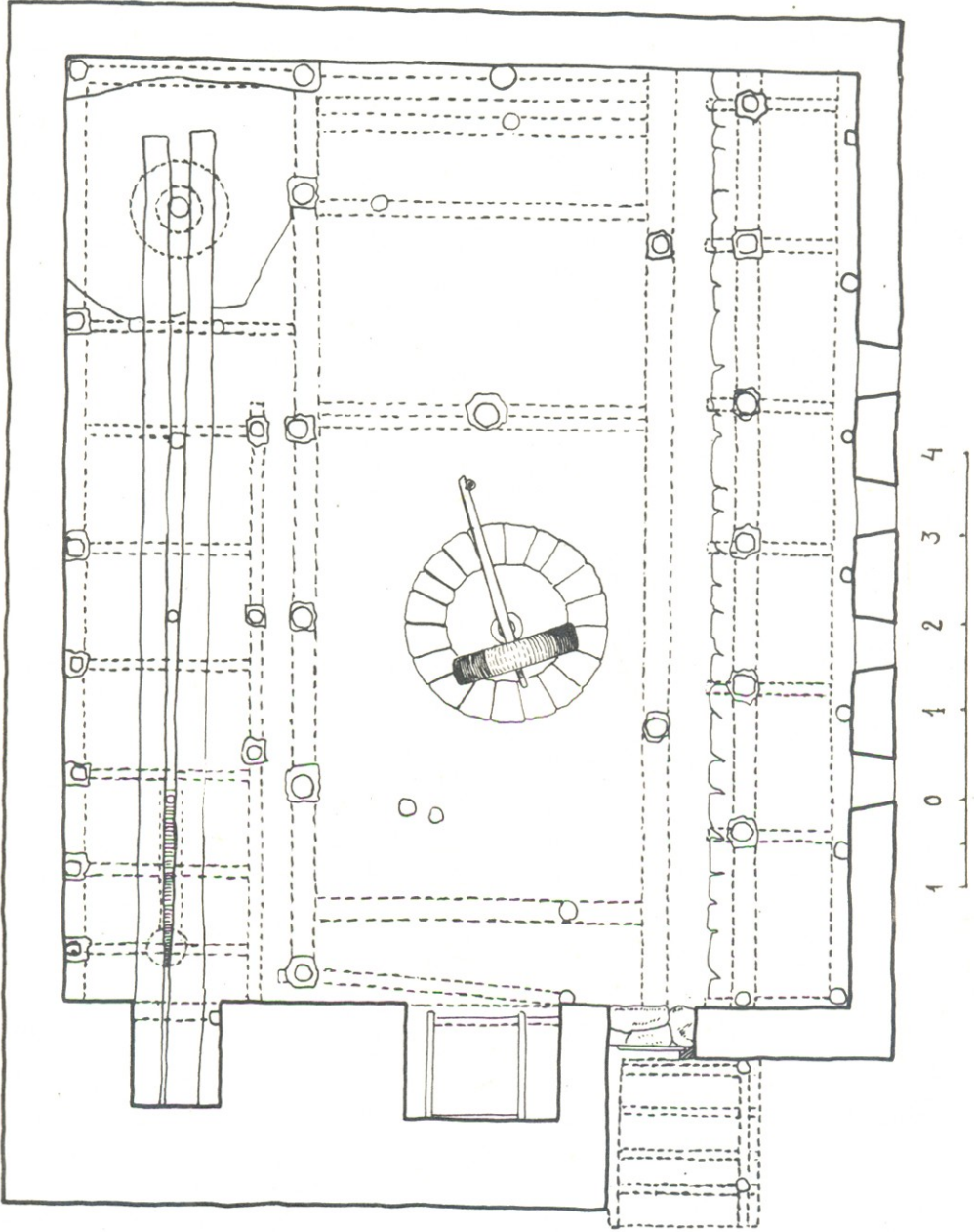
5

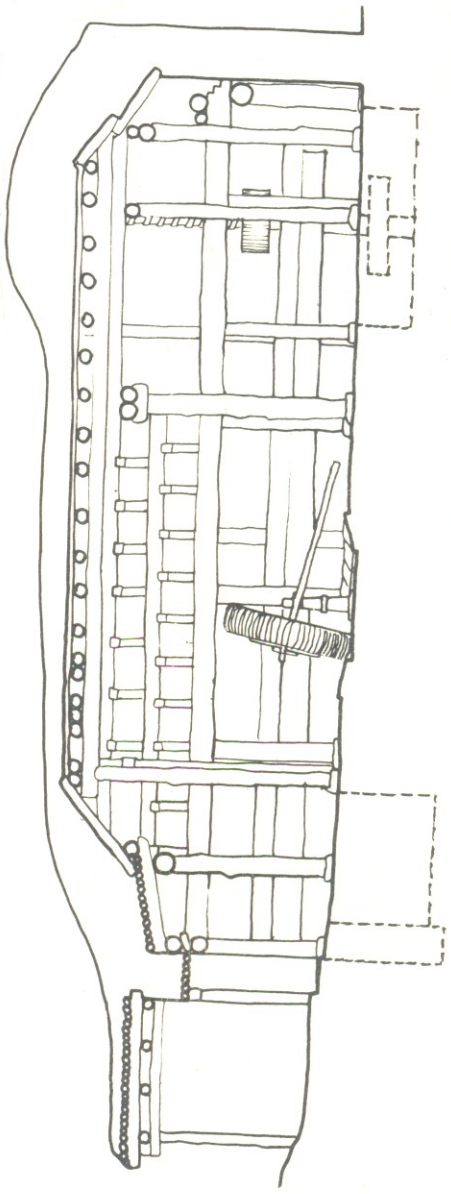
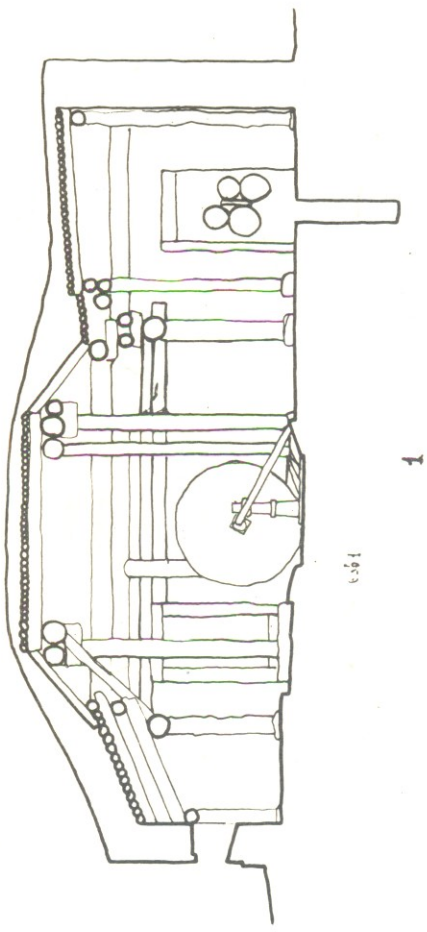
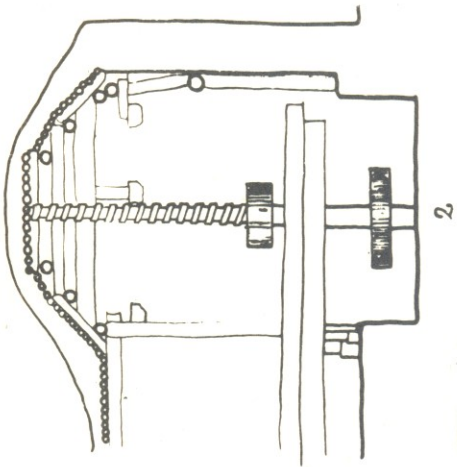
6

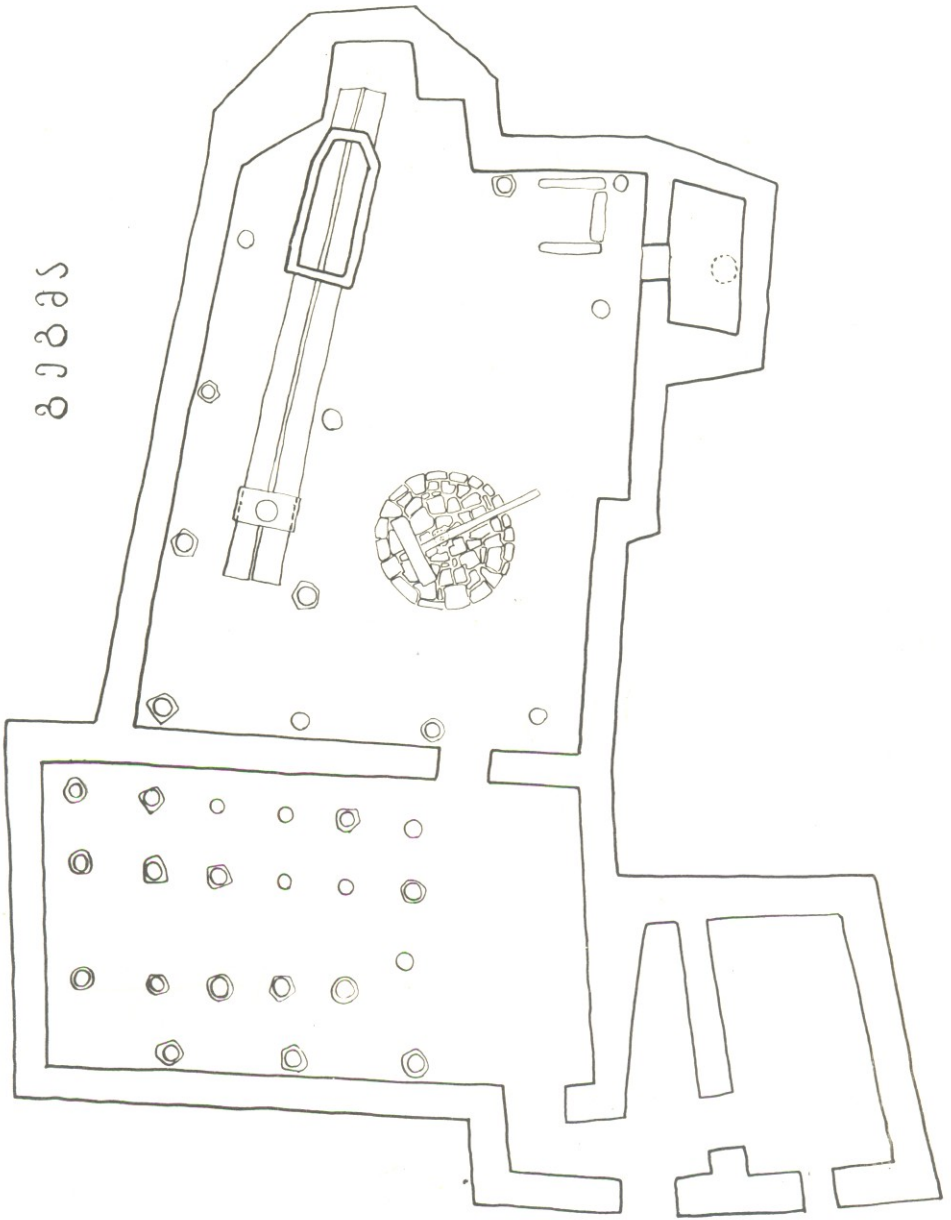
7

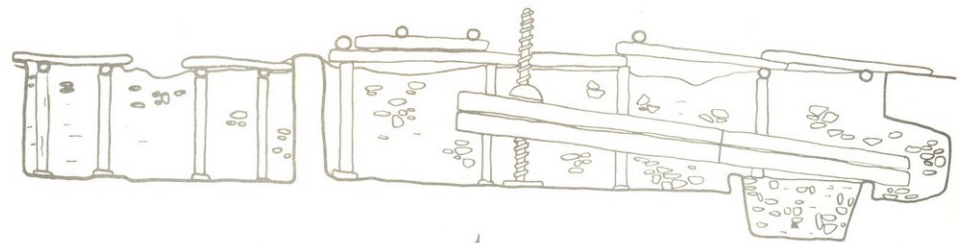
საქართველოს
სიბრძნისობა

ს. კუპაძის ფოსტისგან
ბეჭედი

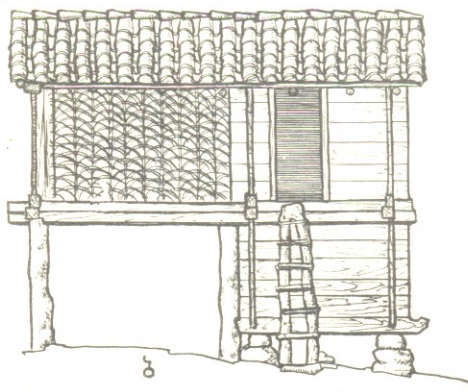
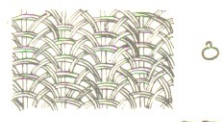
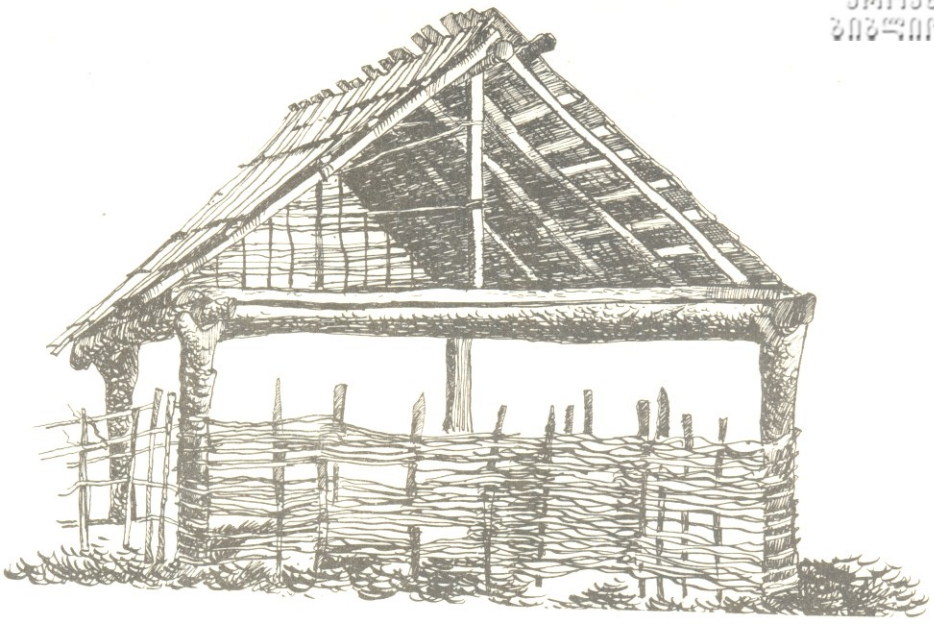
ს ა უ მ ა ნ თ ი ზ ე თ ს ა ს ლ ე ლ ი

1

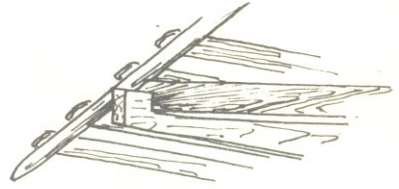
2

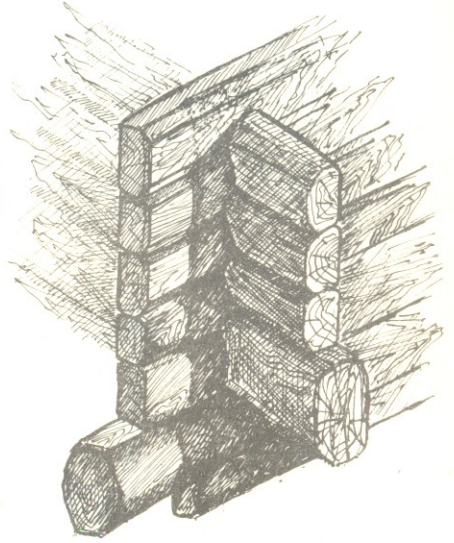
3

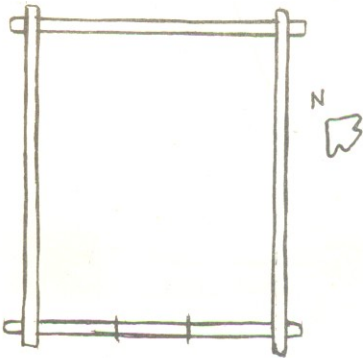
1

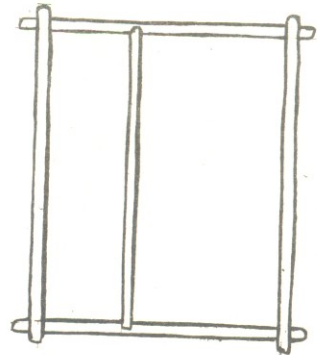
2

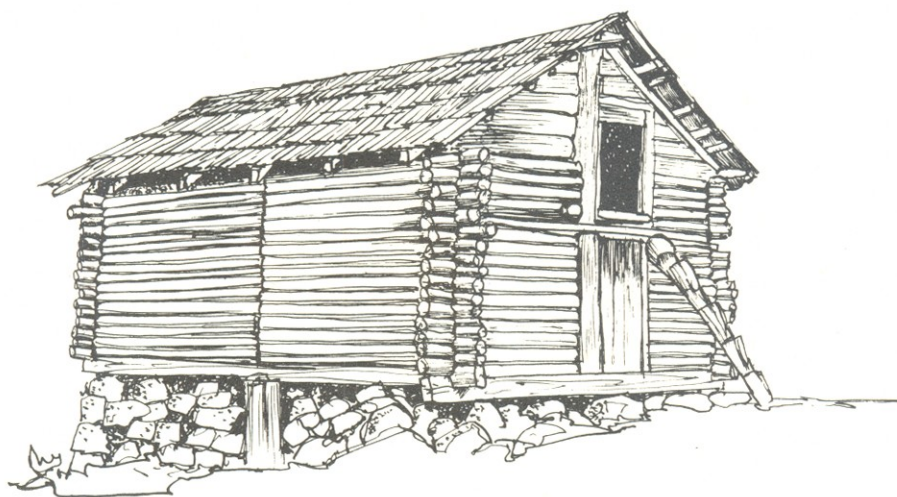
3

4

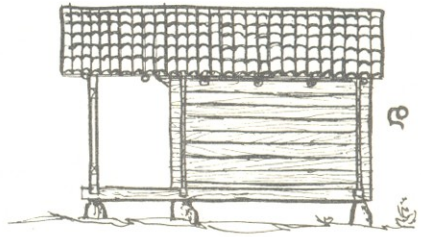
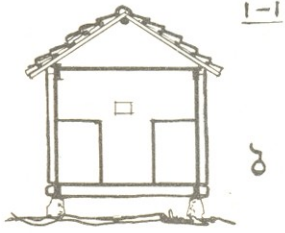
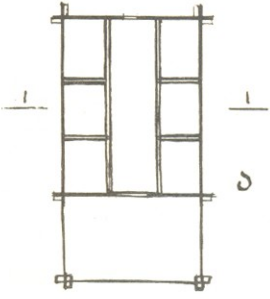
5

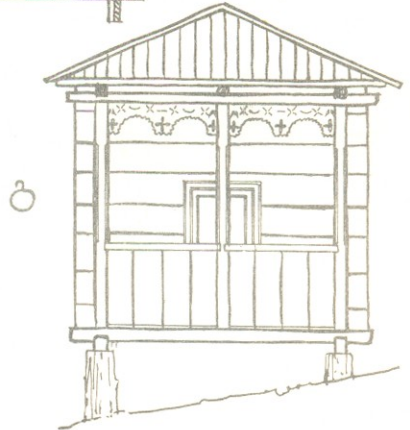
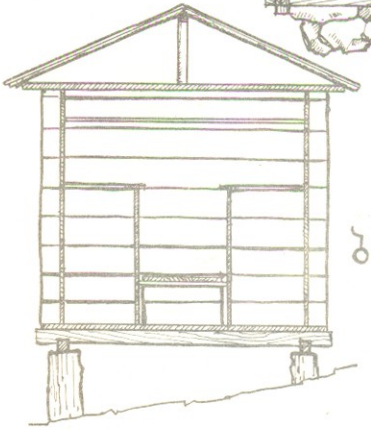
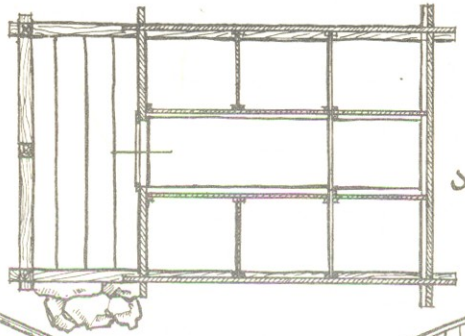
1

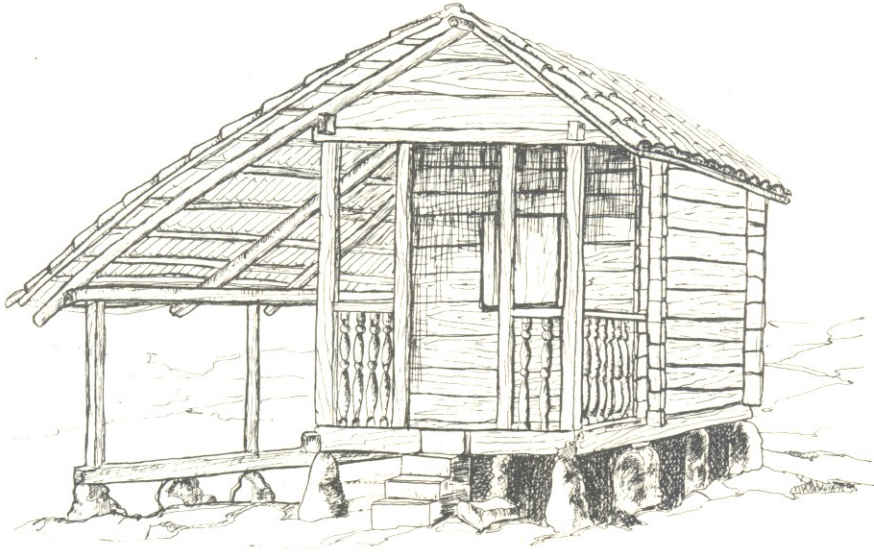
2

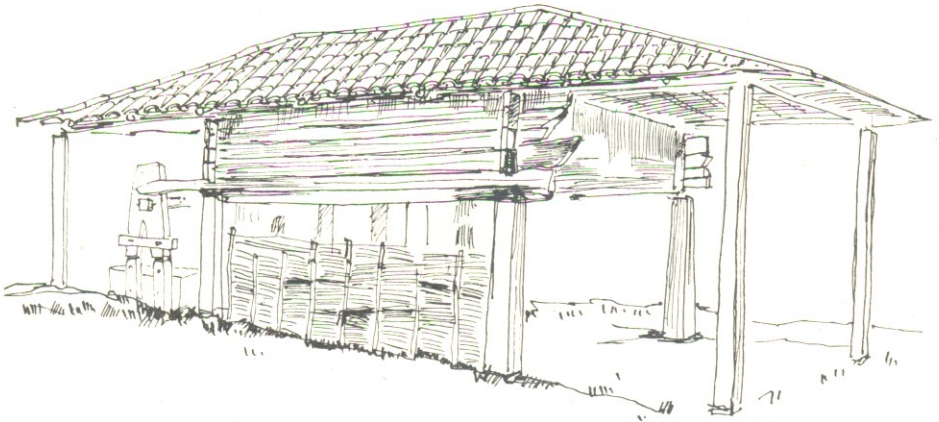
1

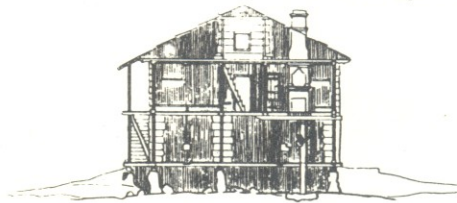
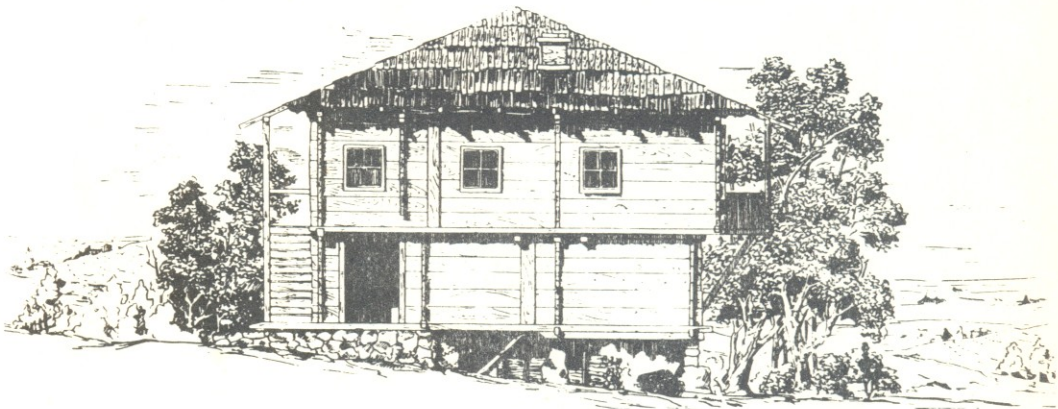
2

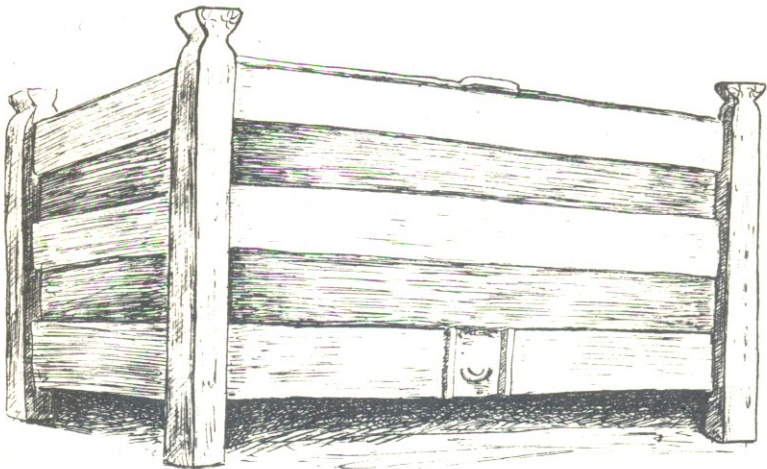
1

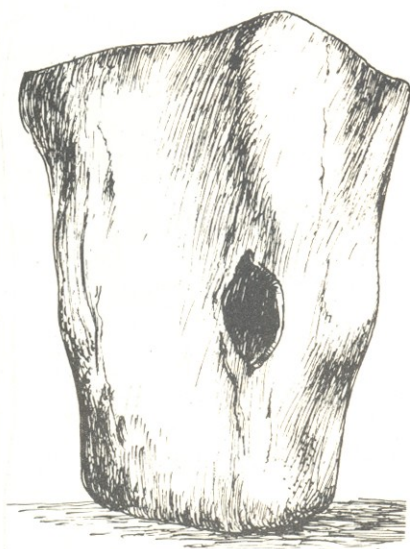
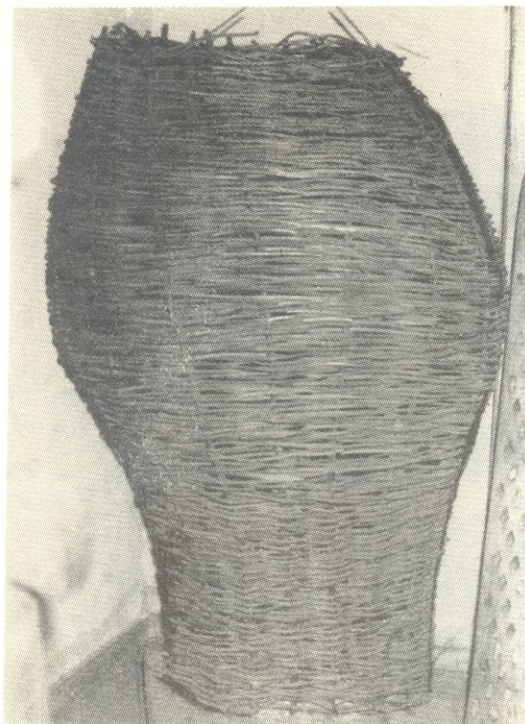
2

1

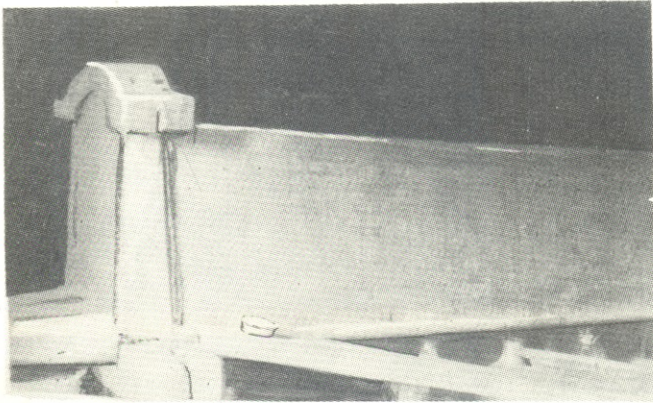

2

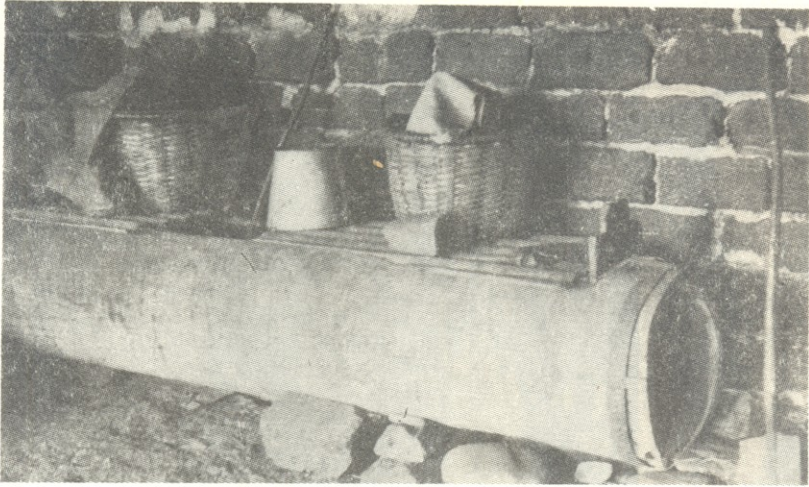
1

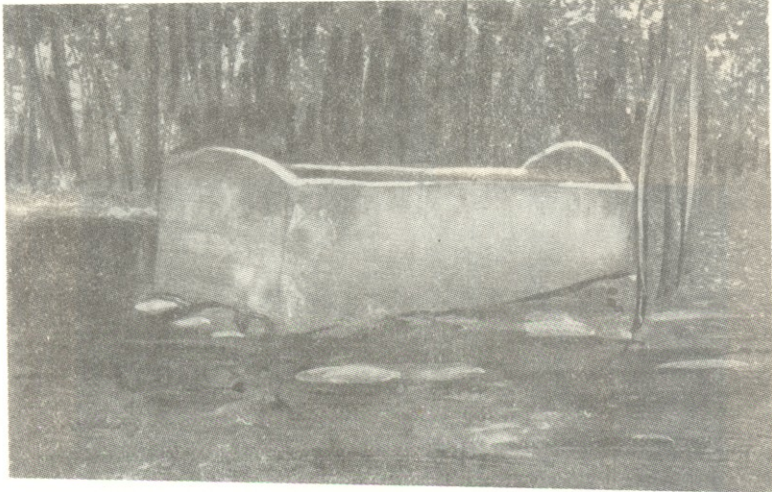
2

3

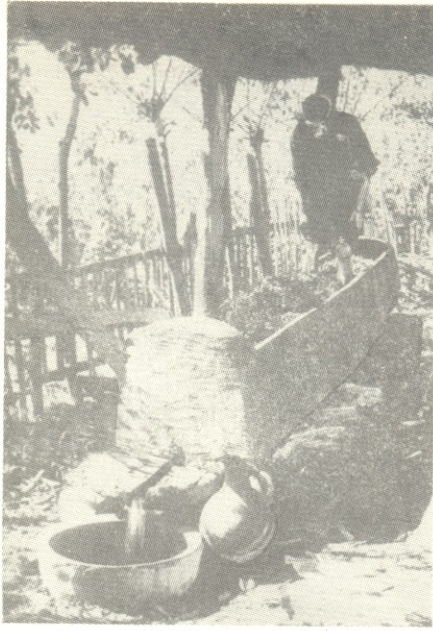
1

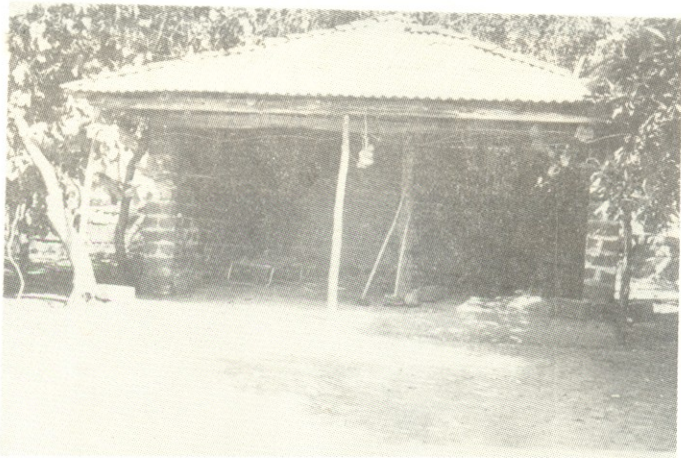
2

3

1

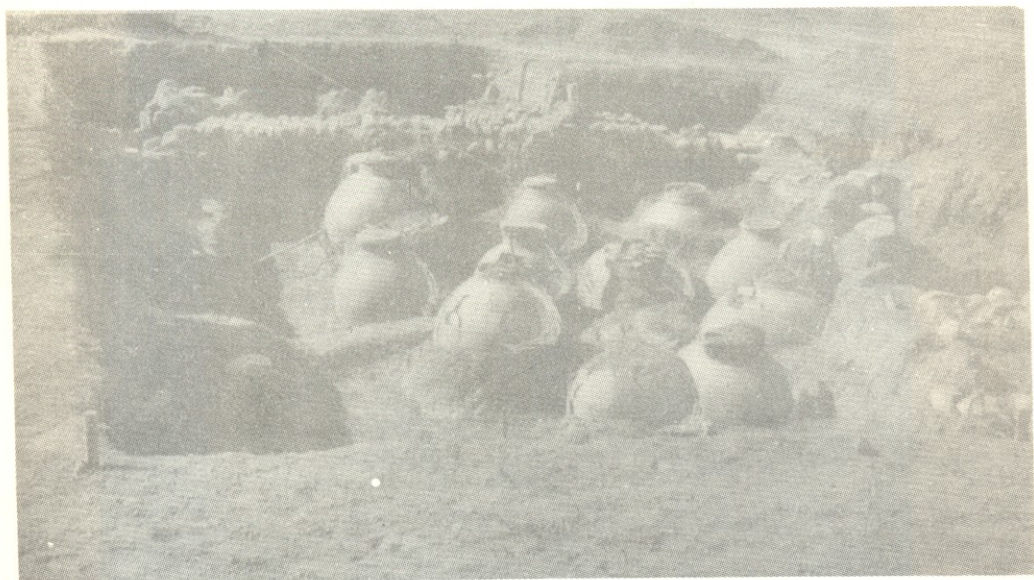
2

3

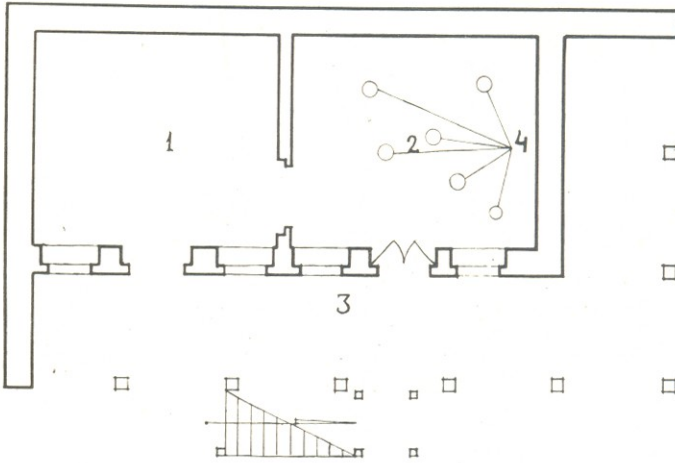

1

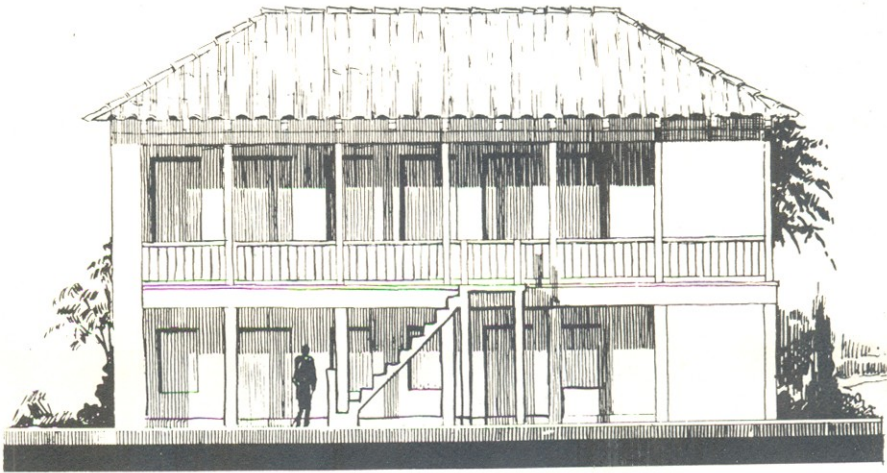

2

I სარტულის გეგმა

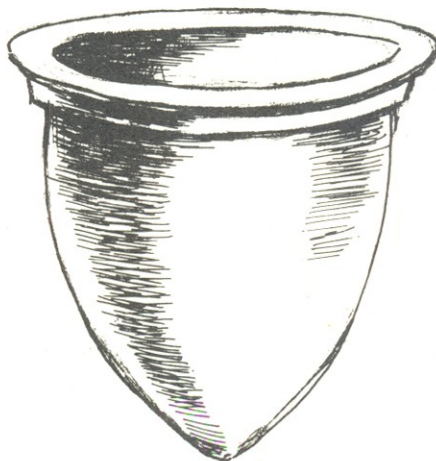

- 1. ოთახი
- 2. მსახური
- 3. ლის აივანი
- 4. კვებავა

1

2

3

Andante **1. თბილისი** / რაფ. ე. ბაგრატიონის მიერ /

ad Libit.

rit. 3

ჰა! რუ ჯგუბ, რმა უ- რუ სბი- რი- ღან (ღუ) შუ-

- 30 აგა- ცი ჯუ- ცი-

- მ, *adagio* *ad s Libit.*

mf 3

შმ- რი- ღან რუ - შმუ- ტჯ- რი- უბ სბს- ჰბი- ციბ შუ- რი, ჰა!

Tempo. I

ჰა, ჯგუ - რი - (უ).

m.

2. შანი სიბუბი

რაფ. ე. ბაგრატიონის მიერ

შბს. ცი - სითი ქბი- ბი ღან- ბი- ცი ჰუ- რი შბბს- ჯბი - უ სბ- ბი- ცი,

უ - რე - დე - დე - დე უ - რე - დე, ვაჰ. დე - დე დე - დე დე - დე - დე,

3m

ვა - რე ვაჰ. დე - დე დე - დე, უ - რე - დე - დე - დე უ - რე - დე

უ - რე - დე - დე უ - რე - დე - დე უ - რე უ - რე დე - დე 3m

3. ბიბლიოთეკა

მან. ვ. სეზაველი 2016

Moderato 1/2

ბაგეტიანი poco a poco accelerando sine al Fine f

მოდერატო mf

ბაგეტიანი 3m 3m

ბაგეტიანი 3m

ბაგეტიანი 3m

30 30 30 30 - 30 - 30 - 0 00 - 0 30 30

I
30 30 30 30 - 0 30 30 30

30 50 - 60 - 00 - 60

II
0 - 0 00 30

30 0 00 30 50 - 60 - 00 - 60 600 - 000 - 00 - 0 60 - 60 00

30 30

I
30 30 30 30 0 30 30 30 300 0 30 30

30 - 0 00 30 00 - 300 60 00 - 60 - 000 - 00 00 00

30 30

30 30 30 - 0 30- 20- 10- 0 0- 0 30- 30

20 30 - 0 0- 20- 10- 20 20 10- 10-

30

30 20- 10 30

20 - 10- 0 30 30- 20- 10- 0- 10 30- 30 30

30

20 10- 00 10 30 30 30 30 30 30

30 0- 20- 10- 0 20 20 10 - 10 - 10 - 10 - 0

I II

30 30 0 0 0- 0 30 30 30 30 30 30

10 - 10- 00- 10 000- 000- 00- 0 30 30 30 30

30

I *II* *I*

30 ნა- ი ევ- ცუ 30 ნა- ი ევ- ცუ

ბოგ- ევ- ცუ ბოგ- ევ- ცუ

30 30 30 30

I ff *II* *I* *II*

30 ევ- ცუ 30 ევ- ცუ 30 ევ- ცუ 30 ევ- ცუ

ff ბოგ- ევ- ცუ ბოგ- ევ- ცუ ბოგ- ევ- ცუ

30 30 30 30 30 30 30 30

I *I II*

30 ევ- ცუ

ბოგ- ევ- ცუ

30 30 30

30

Կ. ԱՇԽԱՏ

ՅԱԶԵ. Մ. ԲՈՒՋՅՈՎԻՉ

Moderato

ad libitum

Յմ- ո մ- Եմ- ո- յ - մ ո - յ - Յմ մ- Եմ- ո - յ

մ- ո - մ - Եմ- ո - յ մ - Եմ- ո - յ մ - Եմ- ո - յ - մ
 մ - Եմ- ո - յ ԵՄ մ- Եմ- ո - յ Եմ ո - յ - մ

Յմ Յմ մ- Եմ- ո - յ - Յմ Յմ մ- Եմ- ո - յ Յմ

Յմ մ Յմ- ո - յ մ- Յմ- Յմ

ad libitum *ten.*

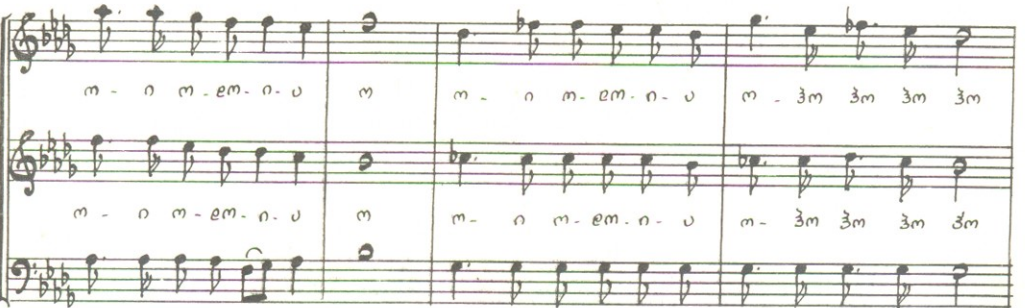

m - em - n - u m - eo - cm - n m - em - n - u m - 3m 3u

m m - em - n - u m 3m 3m m - em - n - u

m m - em - n - u m 3m 3m m - em - n - u

m - n m - em - n - u m m - n m - em - n - u m - 3m 3m 3m 3m

m - n m - em - n - u m m - n m - em - n - u m - 3m 3m 3m 3m

m - eo - cu - 3m eo - cu - m 3m m - em - n - u

յ - ծս եղ- ԿՈ ԵՉ- ԸՍ յ - ծս եղ- ԿՈ ԵՉ- ԸՍ եՆ- ԸՍ ՅՄ- ԵՈ ԸՅ ԵՉ- ԸՍ ՅՄ ՅՄ ՅՄ

յ - ծս եղ- ԿՈ ԵՉ- ԸՍ յ - ծս եղ- ԿՈ ԵՉ- ԸՍ եՆ- ԸՍ ՅՄ- ԵՈ- ԸՅ ԵՉ- ԸՍ ՅՄ ՅՄ ՅՄ

յ - ծս ԵՉ- ԸՍ յ - ծս ԵՉ- ԸՍ յ - ծս ԵՉ- ԸՈՏ ՅՄ ՅՄ ՅՄ

ՅՄ ՅՄ եղ- ԿՈ ՅՄ- ԵՉ- ԿՈ ՅՄ- ԵՉ- ԸՅ ԵՉ- ԸՍ ԵՉ- ԸՍ ԵՉ- ԸՍ ԵՉ- ԸՍ ԵՉ- ԸՍ ԵՉ- ԸՍ ԵՉ- ԸՍ

ՅՄ ՅՄ ՅՄ եղ- ԿՈ ՅՄ- ԵՉ- ԿՈ ՅՄ- ԵՉ- ԸՅ ԵՉ- ԸՍ ԵՉ- ԸՍ ԵՉ- ԸՍ ԵՉ- ԸՍ ԵՉ- ԸՍ ԵՉ- ԸՍ ԵՉ- ԸՍ

ՅՄ ՅՄ ՅՄ ԵՉ- ԸՍ ԵՉ- ԸՍ ԵՉ- ԸՍ ԵՉ- ԸՍ ԵՉ- ԸՍ ԵՉ- ԸՍ ԵՉ- ԸՍ ԵՉ- ԸՍ ԵՉ- ԸՍ ԵՉ- ԸՍ

յ - ծս ԵՄ- ԵՈ- ԸՍ ՅՄ ՅՄ ՅՄ ԵՄ- ԵՄ ԵՄ- ԵՄ- Ո- Ս ԵՄ- Ս ԵՉ- ԸՍ

յ - ծս ԵՄ- ԵՈ- ԸՍ ՅՄ ՅՄ ՅՄ ԵՄ- ԵՄ ԵՄ- ԵՄ- Ո- Ս ԵՄ- Ս ԵՉ- ԸՍ

ՅՄ ԵՄ- ԵՄ- Ո- Ս յ - ծս ԵՄ- ԵՈ- ԸՍ ՅՄ ԵՄ- ԵՄ յ - ծս- ԵՉ- ԸՍ

ՅՄ ԵՄ- ԵՄ- Ո- Ս յ - ծս ԵՄ- ԵՈ- ԸՍ- ՅՄ ԵՄ- ԵՄ յ - ծս- ԵՉ- ԸՍ

m. em. n. u n. u m. eo. cu m. em m. em - n. u m. u. eo. cu m

m - em. n. u n. u m - eo. cu m - em m - em - n. u m - u. eo. cu m

m. em u. du eo. cu m. em - n. u n. u m. eo. cu

m - em u. du eo. cu m - em - n. u n. u m - eo. cu

m. em m. em. n. u m. u. eo. cu. m

m - em m - em - n. u m. u. eo. cu - m u. du. eo. cu

3m - n. u - 3m 3m - n 3m - n 80 - am. en. u 3m - n. u - 3m

3m - n. u - 3m 3m - n 3m - n 80 - am - en. u 3m - n. u - 3m

3m- ո 3m- ո ԵՉ- հմ- ըն- յ 3m- ո յ- 3m 3m- ո 3m- ո ԵՉ- հմ- ըն- յ

3m- ո 3m- ո ԵՉ- հմ- ըն- յ 3m- ո յ- 3m 3m- ո 3m- ո ԵՉ- հմ- ըն- յ

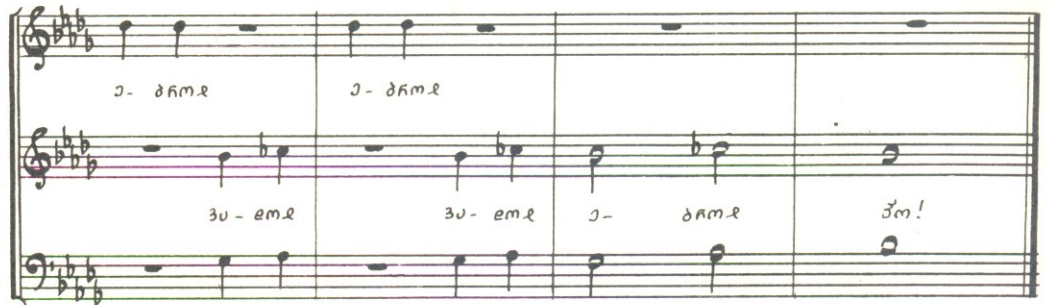
poco a poco *il tempo*

3m- ո յ- 3m յ- ծհմը յ- ծհմը

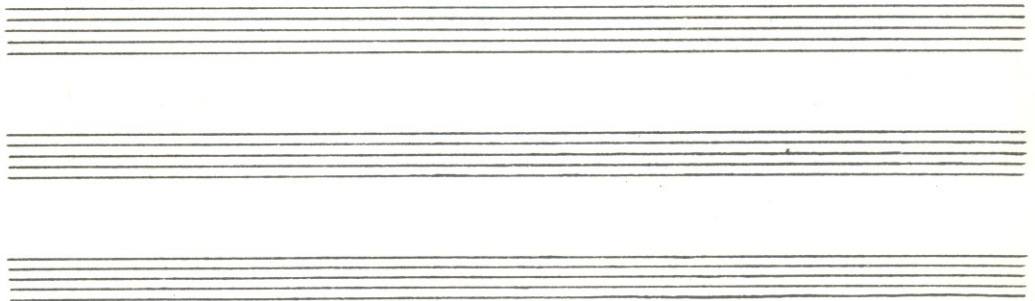
3m- ո յ- 3m ՅՍ- Եմը ՅՍ- Եմը

va crescendo

յ- ծհմը յ- ծհմը

ՅՍ- Եմը ՅՍ- Եմը յ- ծհմը Յմ!

ბოლოსიტყვაობა

მასალები საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასისათვის წარმოადგენს სანიმუშო საჩვენებელ კრებულს და მიზნად ისახავს გააცნოს სპეციალისტებსა და მკითხველთა ფართო საზოგადოებას თუ რა პრინციპზე იქნება აგებული საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასის მრავალტომეული. ატლასის რედაქცია საქმიან შენიშვნებს სიამოვნებით მიიღებს და გაითვალისწინებს შემდეგი მუშაობის დროს.

წინამდებარე ნაკვეთის შედგენაზე მუშაობდნენ:

მიწათმოქმედების თემატიკაზე — ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფილების თანამშრომლები: ისტ. მეცნ. დოქტორი თინათინ ოჩიაური; ისტ. მეცნ. კანდიდატები: ხანული აბესაძე, ნელი ბრეგაძე, ჯულიეტა რუხაძე (ჯგუფის ხელმძღვანელი), მანანა შილაკაძე, უმცროსი მეცნ. თანამშრომელი მადონა ხაზარაძე.

ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის თანამშრომლები: ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატები გურამ გასიტაშვილი და ლეილა მოლოდინი.

მევენახეობა-მეღვინეობის თემატიკაზე — ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატები: ანდრო ლეკიაშვილი, ჯინშერ სონღულაშვილი; უმცროსი მეცნ. თანამშრომელი ლევან გაბუნია.

მხატვრები: ნინო ბრაილაშვილი, ნანა თენგიშვილი; არქიტექტორები: გიადავითაშვილი, დემურ ელოშვილი; კარტოგრაფი — მეცნიერ თანამშრომელი ლელი ზაულტაშვილი, ფოტოგრაფი ლევ საფრაზიანი.

კრებულის მომზადებაში ავტორებს დიდი დახმარება აღმოუჩინეს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის დირექციამ და პარტორგანიზაციამ (აკად. გ. მელიქიშვილი, ისტ. მეცნ. კანდ. ნ. ხაზარაძე), საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის წ.-კ. ა. ასლანიკაშვილმა, რისთვისაც მათ უღრმეს მადლობას მოვასხენებთ.

მადლობას მოვასხენებთ აგრეთვე ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატებს: ნუნუ მინდაძეს, გვი ჯავახიშვილს; უმცროს მეცნ. თანამშრომელს რევაზ თოდუას, წიგნთან დაკავშირებულ სამუშაოებში მონაწილეობისათვის.

ს ა რ ჩ ე ვ ი

შესავალი	3
მოსახლეობის ანთროპოლოგიური შედგენილობა	14
სარწყავი და ურწყავი მიწათმოქმედება	23 ✓
ნიადავის განოციერება	37
ხორბალი	46
გუთანი	68
შნაკვი	74
კერი	78
ზეთსახდელი	85
სამეურნეო სათავსები	93 ✓
საწნახელი	125
მარანი	138 ✓
თალარი	153
მემინდვრობასთან დაკავშირებული შრომის სიმღერები	157
მოსავლიანობის მფარველი ღვთაებები	167 ✓
ტაბულები	175
ტაბულების სია	218
ბოლოსიტყვაობა	220

ИБ 444

რეცენზენტები: ისტ. მეცნ. დოქტორი თ. ოჩიაური
ისტ. მეცნ. კანდ. გ. ჯაუახიშვილი

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

გამომცემლობის რედაქტორები: ნ. ბერძენიშვილი, ს. ხანჯალაძე
ტექნედაქტორი ც. ქამუშაძე
მხატვარი ვ. ხმალაძე
კორექტორი ზ. ომარაშვილი

გადაეცა წარმოებას 3.8.1979; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 12.3.1980;
ქალაღის ზომა 70×108¹/₁₆; ქალაღი № 1; ნაბეჭდი თაბახი 20.7;
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 17.3;

უე 01044;

ტირაჟი 1000;

შეკვეთა № 2797;

ფასი 2 მან. 10 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბიღისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тბიღისი, 380060, უღ. კუტუზოვა, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბიღისი, 380060, კუტუზოვის ქ. 19
Типография АН Груз. ССР, Тბიღისი, 380060, უღ. კუტუზოვა, 19

ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ АТЛАС ГРУЗИИ

МАТЕРИАЛЫ

(на грузинском языке)

ბამოცემლობა „მეცნიერება“ ბამოსცა:

1. გ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს სამთამადნო მოეწველობის მუშათა ყოფა და კულტურა, ფასი 1 მ. 20 კ.
2. ავტორთა კოლექტივი, კავკასიის ეთნოგრაფიული კრებული, ფასი 1 მ: 50 კ

უახლოეს დროში ბამოცა:

1. ა. ო ჩ ი ა უ რ ი, სტუმარ-მასძინძლობა ხევსურეთში.
2. მ. ბ ე ქ ა ი ა, ოჯახის განვითარების სოციალური პრობლემები.

